

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2023)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2023)

PROLJEĆE - LJETO 2023
JESEN - ZIMA 2023
SPRING - SUMMER 2023
AUTUMN - WINTER 2023

Izdavač / Publisher

Univerzitet u Sarajevu - Fakultet političkih nauka

Za izdavača / On behalf of the publisher

Sead Turčalo

Glavni urednik / Editor-in-chief

Asim Mujkić

Gošće urednice/Guest editors

Sanela Bašić, Borjana Miković

Sekretarka redakcije / Secretary of the editor board

Emina Adilović

Redakcija / Editorial board

Sead Turčalo, Mirza Emirhafizović, Haris Cerić, Jelena Brkić-Šmigoc, Hamza Karčić, Irena Praskač-Salčin, Tatjana Sekulić, University of Milano - Bicocca, Iva Lučić, University of Stockholm

Savjetodavni odbor / Advisory board

Dino Abazović, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Thomas Bauer, University of Vienna, Austria
Xavier Bougarel, CNRS, France
Tihomir Cipek, University of Zagreb, Croatia
Martin Coward, Newcastle University, United Kingdom
Marie Janine Calic, Ludwig Maximilians University, Germany
Nerzuk Ćurak, University of Sarajevo, Bosnia and Herzegovina
Nenad Dimitrijević, Central European University, Hungary
Vedran Džihić, University of Vienna, Austria
Iginio Gagliardone, University of Oxford, United Kingdom
Chip Gagnon, Ithaca College, United States
Lene Hansen, University of Copenhagen, Denmark
Aida A. Hozić, University of Florida, United States
Mira Lakičević, University of Belgrade, Serbia
Nicole Lindstrom, University of York, United Kingdom
Lara J. Nettelfield, Royal Holloway, University of London, United Kingdom
John Pavlik, Rutgers University, United States
Sabrina P. Ramet, Norwegian University of Science and Technology, Norway
Ivana Spasić, University of Belgrade, Serbia
Sherrill Stroschein, University College London, United Kingdom
Zlatko Šabić, University of Ljubljana, Slovenia
Gerard Toal, Virginia Tech, United States
Srđan Vučetić, University of Ottawa, Canada
Ilija Vujačić, University Donja Gorica, Montenegro
Siniša Zrinščak, University of Zagreb, Croatia
Friedl Marincowitz, ISS-EUR, the Netherlands
Murat Arsel, ISS-EUR, the Netherlands

Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0 International License – Imenovanje-
Nekomercijalno-Dijeli pod istim uslovima CC BY-NC-SA

Ova licenca dopušta drugima da remiksiraju, mijenjaju, prerađuju i distribuiraju ovo djelo u nekomercijalne svrhe i pod istom licencom pod kojom je bio izvornik, uz obavezu navođenja autora

ISSN 2303-4025 (print)

ISSN 2303-4033 (online)

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA

GODIŠTE XII • BROJ 2-2 • 2023.

SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

VOLUME XII • NUMBER 2-2 • 2023

SADRŽAJ

PRVI REDOVNI BROJ

PREDGOVOR	9
------------------	---

Dorotea Lovrinčević, Valentina Ružić, Koraljka Modić Stanke ULOGA SOCIJALNOG KONTEKSTA U DOŽIVLJAJU STRESA I STRAHA TIJEKOM PERIODA POVEĆANOG ZDRAVSTVENOG RIZIKA	19
---	----

Ljubo Lepir, Vesna Šućur Janjetović, Dragana Šćepović GLOBALNI CILJEVI ODRŽIVOG RAZVOJA I SOCIJALNI RAD U VRIJEME PANDEMIJE	41
---	----

Džamna Vranić, Dino Kovačević PRAVO DJETETA NA ZDRAVLJE: NUŽNOST ZAJEDNIČKOG DJELOVANJA	59
---	----

Borjana Miković DUŽNOSTI STARATELJA OSOBA KOJIMA JE ODUZETA ILI OGRANIČENA POSLOVNA SPOSOBNOST I (NE) POŠTIVANJE RAZLIČITOSTI U PORODIČNOM ZAKONODAVSTVU BOSNE I HERCEGOVINE	75
--	----

Meliha Zulović IZAZOVI OSNOVNOŠKOLSKOG OBRAZOVANJA U SOCIJALNOJ INTEGRACIJI USVOJENOG DJETETA	103
---	-----

DRUGI REDOVNI BROJ

PREDGOVOR	117
------------------	-----

Sanela Bašić, Sanela Šadić PERCEPCIJA STUDENATA O STEČENIM ZNANJIMA O LJUDSKIM PRAVIMA I NJIHOVOJ IMPLEMENTACIJI U PROFESIONALNOJ PRAKSI SOCIJALNOG RADA	127
--	-----

Sarina Bakić DRUŠTVENE ORGANIZACIJE, POKRETI I AKTIVIZAM U CYBER PROSTORU	147
Mustafa Sefo NASILJE U MEDIJIMA I UTJECAJ NA PUBLIKU	157
Irena Praskač-Salčin MEDIJSKI NARATIVI O ŽENAMA U BOSNI I HERCEGOVINI	167
Lamija Silajdžić, Anida Dudić-Sijamija KOMUNICIRANJE RAZLIČITOSTI U DRUŠTVU I OSNAŽIVANJE MLADIH ZA PROAKTIVNO DJELOVANJE	191

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW

PRVI REDOVNI BROJ

PREDGOVOR ZA SPECIJALNO/TEMATSKO IZDANJE SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEWA

Novi dvobroj *Sarajevo Social Science Reviewa*, koji izdaje Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, donosi radove o temi različitosti u socijalnom radu koji su prezentirani na III znanstvenoj konferenciji *Društvena kriza i socijalni rad – Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje*, održanoj 21. marta 2023. na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

U dogovoru s dekanom i uredništvom časopisa pripala nam je odgovornost i zadovoljstvo da radove prezentirane na konferenciji pripremimo za objavljivanje u ovom tematskom dvobroju i time vođene rasprave o temi različitosti u socijalnom radu učinimo dostupnim našoj znanstvenoj i profesionalnoj zajednici.

Konferencija *Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje* treći je znanstveni skup organiziran u povodu Svjetskog dana socijalnog rada, s tim da se još od marta 2012. godine Odsjek za socijalni rad Fakulteta političkih nauka UNSA pridružio globalnoj zajednici socijalnih radnika/ca – edukatora, profesionalaca i studenata, koja toga dana prigodnim aktivnostima skreće pažnju na doprinos profesije socijalnoga rada u osiguranju blagostanja pojedinaca, zajednica i društva u cjelini, promovirajući teme iz *Globalne agende za socijalni rad i socijalni razvoj: Posvećenost socijalnoj akciji* (IASSW/IFSW, 2010). Globalna agenda predstavlja sinergičan odgovor institucija socijalnoga rada na globalnoj razini na neoliberalne izazove s kojima se današnja društva suočavaju u četiri područja: promociji društvene i ekonomske jednakosti adresiranjem posljedica obespravljenosti, društvene nepravde i drugih kršenja ljudskih prava, promociji dostojanstva, različitosti i vrijednosti svih ljudi, jačanju priznanja značaja ljudskih odnosa i radu na održivosti okoliša i zajednica.

Nedvojbeno je da posvećenost navedenim principima zahtijeva drugačiji socijalni rad, socijalni rad koji se ne boji pokazati javno svoju političnost i socijalne radnike/ce svjesne potencijalne snage vlastite profesije da na ovim principima, razotkrivajući strukturalne i suptilne forme političke, ekonomske i socijalne obespravljenosti, doprinesu izgradnji bolje, pravednije, smislenije društvene zajednice.

Polazeći od toga da je hipnotiziranost socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini u ove više od dvije tranzicijske decenije odraz nemoći i

profesionalne dezorijentacije, a ne naše profesionalne nesposobnosti, naša temeljna intencija bila je stvoriti platformu za dijalog te sinergičnim naporima akademske i profesionalne zajednice djelovati na razotkrivanju i dekonstrukciji matrice naučene bespomoćnosti u kojoj smo skončali u tranzicijskim mijenama i potaknuti kritičku re-deskripciju profesionalne paradigme u našoj zemlji okupljajući socijalne radnike/ce (profesionalce, studente, edukatore i istraživače) na platformi koju zagovara Globalna agenda za socijalni rad i socijalni razvoj i fokusom na blagostanje i dobrobit svih na principima socijalnog građanstva, ljudskih prava, socijalne pravde i održivog razvoja vratiti društvu demokratski legitimitet.

U 2020. godini pripremljeni naučni skup nismo realizirali zbog izbijanja pandemije koronavirusa, ali smo se naredne godine odvažili na iskorak ka utemeljenju godišnje konferencije socijalnog rada, otvarajući prostor za uključivanje kolegica i kolega – edukatora i profesionalaca iz Bosne i Hercegovine, regije i šire. Konferencija je zamišljena kao mjesto diskusije i kritičke refleksije inovativnih politika, programa i pristupa profesionalnog socijalnoga rada u promoviranju, zagovaranju i ostvarivanju održivog razvoja i socijalne uključenosti.

S obzirom na kronično permanentno stanje krize političkog, ekonomskog i društvenog sistema u našoj zemlji, opći naziv konferencije nametnuo se sam po sebi, s tim da pri izboru podteme ostajemo vjerni međunarodnim tokovima i slijedimo novu *Global Agenda For Social Work And Social Development Framework: Co-Building Inclusive Social Transformation for a decade 2020-2030* (IASSW/IFSW, 2020), tako da su u okviru prethodnih dviju konferencija tematizirana pitanja društvenih vulnerabilnosti i inovacija u socijalnom radu, odnosno održivog razvoja i suvremenih izazova socijalne isključenosti. Zbog ograničenih financijskih mogućnosti, radovi sa ova dva naučna skupa nisu publicirani.

Tema ovogodišnjeg Svjetskog dana socijalnog rada „Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje“ nadovezivala se na geslo promovirano prošle godine – „Suizgradnja novog eko-društvenog svijeta – ne ostavljajući nikoga iza sebe“. Pažnja je usmjerena na *različitost* kao jedno od centralnih mjesta prakse socijalnog rada (u socijalnom radu govorimo, primjerice, o različitosti korisnika i korisničkih skupina, različitosti znanja, vještina i metoda socijalnog rada, te različitosti pruženih usluga) i *poštivanje različitosti* kao jednog od ključnih principa profesionalne prakse socijalnog rada, da različitost stvara dinamična okruženja koja proizvode raznolike kreativne ideje i rješenja za društvene probleme. Temeljno pitanje na koje su učesnice i učesnici nastojali ponuditi odgovore jeste kako ostvariti

poštivanje različitosti kroz zajedničku akciju, osobito imajući u vidu da rad na pitanjima različitosti (i razlike) može generirati snažne dileme za praksu socijalnog rada na makro i mikro razini, odnosno za ono što posvećenost različitosti može značiti za socijalni rad.

Od dvadeset tri prijavljena izlaganja, njih dvanaest pretočeno je u pisane tekstove, koji su podvrgnuti ustaljenoj recenzentskoj proceduri (dvostruka recenzija), za deset radova smo zaprimile dvije pozitivne recenzije, ili su radovi unaprijeđeni shodno sugestijama recenzenta, te su se time kvalificirali da budu objavljeni u priloženom dvobroju.

Ovaj broj otvara rad Dorotee Lovrinčević (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet), Valentine Ružić (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet) i Koraljke Modić Stanke (Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet) u kojemu autorice propituju ulogu socijalnog konteksta u doživljaju stresa i straha tijekom perioda povećanog zdravstvenog rizika. Polazeći od toga da se pojedinci razlikuju u razini doživljenog stresa i straha u periodu kriza nastalih uslijed prirodnih katastrofa (potresi, poplave, pandemije), što jača njihovu ranjivost i dovodi do veće potrebe za (stručnom) pomoći i podrškom, autorice su nastojale ispitati odrednice stresa i straha povezane s koronavirusom, s fokusom na ispitivanje uloge socijalnog konteksta pojedinca.

Ljubo Lepir (Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka) i Vesna Šućur Janjetović (Univerzitet u Banjoj Luci, Fakultet političkih nauka) predstavili su rezultate istraživanja o stavovima (*bachelor*) studenata socijalnog rada o razvoju društva i globalnim ciljevima održivog razvoja, iz Agende održivog razvoja 2030. U interpretaciji dobivenih rezultata autori ističu da studenti socijalnog rada gravitiraju tradicionalnim vrijednostima te smatraju da će se društvo razvijati kroz saradnju i partnerstvo, ekonomski rast, naučna i tehnološka dostignuća. Slijedom dobivenih pokazatelja, autori su unutar ispitivane studentske populacije identificirali tri različita vrijednosna modela: u prvu skupinu ubrajaju se ekonomski optimisti koji su uvjereni u moć ekonomsko-tehnološkog rasta, u drugu socijalno-ekološki pesimisti koji smatraju da je razvoj nemoguć bez uništenja prirodne sredine i grubog narušavanja ljudskih prava, te institucionalno-resursni skeptici koji su izrazito sumnjičavi da se razvoj može desiti bez institucija, infrastrukture i industrijskih kapaciteta. Socijalni rad, prema percepciji studenata, jeste područje društvenih promjena i pokazivanja empatije prema čovjeku koji se nalazi u stanju socijalne potrebe.

Džamna Vranić (Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet) i Dino Kovačević (Univerzitet u Sarajevu, Pravni fakultet) razmatraju odgovornost, odnosno

prava i dužnosti roditelja kao nositelja ovlaštenja kod donošenja odluka u vezi sa zdravljem djeteta, pri čemu je najbolji interes djeteta, odnosno njegova dobrobit, temeljni interes roditelja. To posebno što je zaštita zdravlja djeteta i zakonska obaveza nositelja roditeljske odgovornosti iako u praksi postoje slučajevi neslaganja roditelja sa stavovima liječnika o tome šta je najbolji interes djeteta, gdje konačnu odluku donosi sud. Navedeno upućuje na zaključak da je odgovoran roditelj onaj koji uvažava medicinsko mišljenje, što u svim slučajevima nije i ne mora biti mjerodavno. Stoga odgovorni roditelji moraju s uvažavanjem razmotriti mišljenje djeteta koje i u ranoj dobi, naročito ako je iskusilo dugotrajnu bolest, može dati korisne informacije i time utjecati na krajnju odluku nositelja roditeljske odgovornosti ili suda.

Borjana Miković (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) preispituje dužnosti staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost i (ne)poštivanje različitosti u porodičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine. Polazeći od činjenice da mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti, gotovo u pravilu pojedinim skupinama osoba s invaliditetom, predstavlja ne samo kršenje temeljnog principa zaštite ljudskih prava – princip jednakost pred zakonom, nego i nepoštivanje principa različitosti kao jednog od ključnih principa profesionalne prakse socijalnog rada, autorica nastoji sagledati na koji način se, u skladu sa zakonskim ovlaštenjima i dužnostima staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost štite prava, interesi i preferencije šticećenika.

Meliha Zulović (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) bavi se izazovima osnovnoškolskog obrazovanja u socijalnoj integraciji usvojenog djeteta. Ističući da se rijetki pozitivni ishodi postupka usvojenja koji nakon pravomoćnosti rješenja o usvojenju rezultiraju potpunom integracijom u porodicu usvojioca veoma često dešavaju u predškolskoj ili školskoj dobi djeteta, autorica istražuje izazove s kojima se (usvojena) djeca suočavaju u kontekstu početka ili nastavkom školovanja. Imajući u vidu ograničenja i nerazvijene prakse praćenja ove kategorije djece u stručnim službama (centri za socijalni rad, škola), autorica nastoji ponuditi odgovor na pitanje da li će sistem osnovnoškolskog obrazovanja osigurati pristup senzibiliziranog postupanja prema djeci – učenicima u toku postupka usvojenja.

Uz srdačne čestitke autorima i autoricama čiji su radovi dostupni našoj znanstvenoj i stručnoj javnosti, najiskrenije riječi zahvale upućujemo recenzentima i recenzentkinjama za njihov dragocjen rad i posvećenost, dekanu prof. dr. Seadu Turčalu i uredništvu SSSR-a na čelu s glavnim urednikom prof. dr. Asimom Mujkićem na ukazanom povjerenju te Emini Adilović, sekretarki redakcije na tehničkoj podršci.

Sarajevo, oktobar 2023.

Gošće urednice

Prof. dr. Sanela Bašić

Prof. dr. Borjana Miković

FOREWORD TO THIS SPECIAL THEMATIC EDITION OF THE SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

This double issue of the Sarajevo Social Science Review, published by the University of Sarajevo Faculty of Political Science, brings us papers on the topic of diversity in social work presented at the 3rd conference on “***Social Crisis and Social Work - Respecting Diversity through Joint Social Action***”, held on 21 March 2023 at the UNSA Faculty of Political Science.

The dean and the editorial board granted us the responsibility and the pleasure of curating the work presented at the conference for publication in this thematic double issue, thus making the discussions on the topic of diversity in social work available to our scientific and professional community.

“***Respecting Diversity through Joint Social Action***” was the third scientific event organised on the occasion of the World Social Work Day. Since March 2012, the Department of Social Work at the UNSA Faculty of Political Science joins the global community of social workers - educators, professionals and students in celebrating this day with appropriate activities in order to draw attention to the contribution that social workers as a profession give to the well-being of individuals, communities and society

as a whole and to promote the topics from the *Global Agenda for Social Work and Social Development: Commitment to Social Action (IASSW/IFSW, 2010)*. The Global Agenda represents a synergistic response of social work institutions at the global level to the neoliberal challenges faced by today's societies, across four pillars: promotion of social and economic equality by addressing the consequences of disenfranchisement, social injustice and other human rights violations; promotion of dignity, diversity and values of all people; strengthening the recognition of the importance of human relations; and working towards sustainability of the environment and communities.

Without a doubt, commitment to these principles requires a different kind of social work, one that is not afraid to publicly demonstrate its politicality, but also social workers who are aware of their profession's potential to harness these principles and contribute to a better, fairer, more meaningful society by revealing the structural and other subtle forms of political, economic and social disenfranchisement.

Starting from the premise that the hypnotized state of social workers in BiH for more than two decades of transition is in fact a reflection of impotence and professional disorientation rather than our professional incompetence, our basic intention was to create a platform for dialogue and synergistic action through which the academic and professional community could act to unveil and deconstruct the matrix of learned helplessness that was the result of transitional changes, and to encourage a critical re-description of the professional paradigm in our country by bringing social workers (professionals, students, educators and researchers) together on the platform advocated by the Global Agenda for Social Work and Social Development in order to restore democratic legitimacy to our society by focusing on well-being for all based on the principles of social citizenship, human rights, social justice and sustainable development.

The conference planned for 2020 did not take place due to the outbreak of the coronavirus pandemic, but the following year we ventured forward and created the annual social work conference as an opportunity to include our colleagues – educators and professionals from BiH, the region and beyond. The conference was envisioned as a place of discussion and critical reflection on innovative policies, programmes and approaches in professional social work dedicated to promotion, advocacy and realisation of sustainable development and social inclusion.

Given the chronic state of crisis in our country's political, economic, social system, choosing the general title for the conference was easy. Considering the choice of sub-theme, we opted to remain true to international trends and follow the new *Global Agenda for Social Work And Social Development Framework: Co-Building Inclusive Social Transformation 2020-2030* (IASSW/IFSW, 2020), and thus the previous two conferences focused on social vulnerability and innovation in social work, and on sustainable development and contemporary challenges of social exclusion, respectively. Due to financial limitations, papers from these two scientific conferences have not been published.

The theme of this year's World Social Work Day, "*Respecting Diversity through Shared Social Action*", followed the slogan promoted last year, "Co-Creating a New Eco-Social World - Leaving No One Behind". The focus of attention is on *diversity* as one of the central themes in social work practice (in social work we talk about, for example, diversity of users and user groups, diversity of knowledge, skills and methods of social work and the diversity of services provided) and *respect for diversity* as one of the key principles of professional social work. Diversity creates dynamic environments that produce diverse creative ideas and solutions to social problems. The fundamental question participants tried to answer was how to achieve respect for diversity through joint action, especially considering that diversity issues (and differences) can generate strong dilemmas in social work practice at the macro and micro levels; or, in other words, what would commitment to diversity mean for social work.

Of the twenty-three presentations submitted, ten were converted to written papers that underwent the standard review procedure (double review). Ten papers received two positive reviews or were improved according to reviewers' suggestions, and thus qualified for publication in this double issue. The paper that opens this issue is that of Dorotea Lovrinčević (University of Zagreb, Faculty of Law), Valentina Ružić (University of Zagreb, Faculty of Law) and Koraljka Modić Stanka (University of Zagreb, Faculty of Law), in which the authors question the role of social context in the stress and fear experienced during periods of increased health risk. Starting from the premise that individuals experience different levels of stress and fear in times of crises caused by natural disasters (earthquakes, floods, pandemics) and that this makes them more vulnerable and leads to a greater need for (professional) help and support, the authors seek to examine coronavirus-related determinants of stress and fear, with focus on the role of the individual's social context.

Ljubo Lepir (University of Banja Luka, Faculty of Political Science) and Vesna Šučur Janjetović (University of Banja Luka, Faculty of Political Sciences) presented the results of their research of the views on social development and global sustainable development goals from the 2030 Agenda for Sustainable Development held by (bachelor) students of social work. In interpreting the results, the authors point out that students of social work gravitate towards traditional values and believe that society will develop through cooperation and partnership, economic growth, scientific and technological progress. According to the obtained indicators, the authors identified three different value models in the surveyed student population: the first group comprises economic optimists convinced of the power of economic and technological growth, the second includes socio-environmental pessimists who believe that development is impossible without destruction of the natural environment and gross human rights violations, while institutional/resource skeptics are extremely suspicious that development can occur institutions, infrastructure and industrial capacities. Social work, as perceived by students, is an area of social change and requires empathy for those in state of social need.

Džamna Vranić (University of Sarajevo, Faculty of Law) and Dino Kovačević (University of Sarajevo, Faculty of Law) discuss the responsibility, or the rights and duties, of the parent as the authority that makes decisions regarding the health of the child, considering that the child's best interest and well-being is also a fundamental interest of the parent. What is special here is that care for the child's health is the parent's legal obligation, although in practice there are cases where parents disagree with doctors' opinions on what is in the best interest of the child, in which case the final decision is made by the court. This points to a conclusion that a responsible parent is a parent who respects the medical opinion, which is not, and does not necessarily have to be, authoritative in all cases. Therefore, responsible parents must respectfully consider the opinion of the child, who even at an early age, especially if he or she has experienced long-lasting illness, can provide useful information and thus influence the final decision of the parent or the court.

Borjana Miković (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) examines the duties of the guardians of persons with revoked or limited legal capacity and the (dis)respect for diversity in family law in Bosnia and Herzegovina. Starting from the fact that the right to revoke or restrict legal capacity, exercised almost as a rule for certain groups of persons with disabilities, represents not only a violation of one of the fundamental

principles of human rights protection - the principle of equality before the law - but also a non-compliance with the principle of diversity as one of the key principles of professional practice in social work, the author examines how the legal powers and duties of the guardians of persons deprived of their legal capacity protect the rights, interests and preferences of their wards.

Meliha Zulović (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) deals with the challenges of primary education in the context of social integration of adopted children. Pointing out that, in the rare cases where the adoption process results in the full integration into the adoptive family once the formal decision comes into effect, the child has often reached preschool or school age, the author explores the challenges that (adopted) children face in the context of starting or continuing their education. Bearing in mind the limitations and the underdeveloped monitoring of this category of children by professional services (centres for social work, schools), the author tries to answer the question whether the primary education system can offer a sensitized treatment approach to children/students in the adoption process.

With heartfelt congratulations to the authors whose works are now available to our scientific and professional public, we extend our sincere gratitude to the reviewers for their valuable work and dedication, to the dean, Prof. Dr. Sead Turčalo and the SSSR editorial board headed by the editor-in-chief, Prof. Dr. Asim Mujkić, for their trust in us, and to Emina Adilović, secretary of the editorial board, for the technical support.

Sarajevo, October 2023

Guest Editors

Prof. Dr. Sanela Bašić

Prof. Dr. Borjana Miković

Uloga socijalnog konteksta u doživljaju stresa i straha tijekom perioda povećanog zdravstvenog rizika

DOROTEJA LOVRINČEVIĆ
VALENTINA RUŽIĆ
KORALJKA MODIĆ STANKE¹

Sveučilište u Zagrebu, Pravni fakultet, Studijski centar socijalnog rada, Hrvatska

Sveučilište u Osijeku, Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Hrvatska

Sažetak: Tijekom kriznih vremena nastalih uslijed prirodnih katastrofa (potresi, poplave, pandemije) pojedinci se razlikuju u razini doživljenog stresa i straha – što dio njih čini ranjivima i dovodi do veće potrebe za (stručnom) pomoći i podrškom. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati odrednice stresa i straha povezanih s koronavirusom, s fokusom na ispitivanje uloge socijalnog konteksta pojedinca. Ukupno $N=240$ sudionika (22,1% muškaraca i 77,1% žena) prosječne dobi od 27 godina ($SD=8,4$) ispunilo je *online* upitnik krajem petog vala zaraze koronavirusom. Hijerarhijskom regresijskom analizom pokazalo se da strah od gubitka bliske osobe objašnjava 44% varijance doživljenog stresa, a spol i unutarnji radni model o sebi objašnjavaju 8% varijance straha od gubitka bliske osobe. Dobiven je medijatorski učinak unutarnjeg radnog modela o sebi na odnos između demografskih varijabli pojedinca i njegova doživljaja stresa i straha, dok se radni model o drugima te percipirana socijalna podrška prijatelja i obitelji nisu pokazali relevantnima. Autori raspravljaju o mogućim objašnjenjima dobivenih rezultata, kao i praktičnim implikacijama istraživanja.

Ključne riječi: stres, strah, COVID-19, bliski odnosi, unutarnji radni modeli, socijalna podrška

Summary: In times of crises caused by natural disasters (earthquakes, floods, pandemics), individuals experience different levels of stress and fear – making some of them vulnerable and leading to a greater need for (professional) help and support. The aim of this research was to examine the determinants of the coronavirus-related stress and fear, with focus on examining the role of the individual's social context. A total of $N=240$ participants (22.1% male and 77.1% female) of an average age of 27 years ($SD=8.4$) completed an online questionnaire at the end of the fifth wave of coronavirus infection.

¹ Kontakt email adresa: kmodicstanke@pravo.unizg.hr

Hierarchical regression analysis showed that the fear of losing a loved one accounts for 44% of the variance in experienced stress, while gender and the internal working model of self explains 8% of the variance in the fear of losing a loved one. We observed that the internal working model of self had a mediating effect on the relationship between the individual's demographics and their experience of stress and fear, while the working model of others and the perceived social support of friends and family did not prove to be relevant. The authors discuss possible explanations of the obtained results and the practical implications of this research.

Keywords: Stress; Fear; COVID-19; Close relationships; Internal working models; Social support

Uvod

Krizne situacije u životu pojedinca su neizbježne i nemoguće ih je potpuno spriječiti, pogotovo kada se radi o prirodnim nepogodama kao što su potresi, požari ili nove (zarazne) bolesti. Svaka takva društvena katastrofa povećava rizik od izolacije, razdvajanja i gubitaka, a time kod ljudi izaziva različite emocije (Coombs i Holladay, 2005; Jin, Pang i Cameron, 2007), pri čemu u situacijama visoke neizvjesnosti dominiraju strah i anksioznost (Jin, Pang i Cameron, 2009). U (potencijalno) opasnoj, kriznoj situaciji strah služi mobilizaciji energije za suočavanje s potencijalnom prijetnjom (Mertens, Gerritsten, Salemink i Engelhard, 2020). Čovječanstvo se nedavno ponovno susrelo s jednom takvom situacijom – pandemijom bolesti COVID-19 te izvanrednim stanjem s brojnim ograničenjima koja su dovela do odvojenosti od važnih drugih (obitelji, prijatelja, poslovnih suradnika) i profesionalne mreže podrške (obrazovnih i zdravstvenih ustanova), kao i do mnogobrojnih gubitaka na privatnom, poslovnom i/ili financijskom području (Pietromonaco i Overall, 2022). U takvoj situaciji postavlja se pitanje što je to od čega se strahuje, što određuje kako će netko reagirati na strah i što je to povezano sa stupnjem stresa i straha koji će se doživjeti.

Konceptualizacija straha od bolesti COVID-19 na samim počecima krize bila je jednodimenzionalna, a pojam vrlo usko definiran s fokusom na strah od infekcije (Ahorsu i sur., 2020). Nasuprot tome, opažanja i zaključci prethodnih pandemija i epidemija sugerirala su da je opseg simptoma povezanih sa strahom mnogo širi, stoga su u nastavku pandemije identificirane četiri glavne domene straha – strah za tijelo, strah od neznanja, strah od nedjelovanja i strah za značajne druge (Schimmenti,

Billieux i Starcevic, 2020). Posljednji je posebno važan s obzirom na to da su preporuke o socijalnom distanciranju tijekom pandemije dovele do promjene u percepciji bliskih odnosa, stvarajući konflikt između dosadašnje percepcije bliskih osoba kao izvora zaštite/osjećaja sigurnosti i novonastale percepcije istih kao potencijalne prijetnje (Schimmenti i sur., 2020). Međutim, čini se da takva promjena nije smanjila postojanje straha i zabrinutosti za bliske osobe s obzirom na to da se upravo zabrinutost za druge pokazala najboljim prediktorom izraženosti straha od koronavirusa (Mertens i sur., 2020). U ovom istraživanju je, osim zabrinutosti za bliske osobe, ispitana i uloga demografskih obilježja te odnosa s drugima u doživljaju stresa/straha za vrijeme pandemije.

Unatoč boljoj informiranosti o bolesti te većem pridržavanju zdravstvenih savjeta u odnosu na muškarce, žene su tijekom pandemije bile manje uvjerene da se pandemija može staviti pod kontrolu (Zhong i sur., 2020), doživljavale više razine straha i stresa (Cerda i García, 2022) te depresivnosti i anksioznosti (Özdin i Bayrak Özdin, 2020) – što sugerira njihovu veću psihološku ranjivost. Istovremeno, ograničenost kontakata s bliskim drugima – evolucijski razvijenog primarnog načina kontrole emocija i nošenja s neugodnim emocijama poput anksioznosti i straha (Johnson, 2019), igrala je ulogu u doživljaju stresa i straha tijekom pandemije, pri čemu treba imati na umu da razvoj i održavanje aktualnih odnosa s drugima nije potpuno nezavisno od prethodnih iskustava s drugima.

Stvaranje bliskih odnosa počinje već od rođenja, kada je novorođenčetu potrebna pomoć skrbnika radi ispunjavanja osnovnih egzistencijalnih potreba, a prema teoriji privrženosti stvaranje prvih bliskih veza i kvaliteta brige u dojenačkoj dobi predstavljaju temelj za formiranje stila privrženosti, unutarnjih radnih modela o sebi i figura privrženosti te kasnije osnovu za način funkcioniranja pojedinca (Bowlby, 1988). Sama teorija nastala je sredinom prošlog stoljeća kada je John Bowlby ukazao na značajnu ulogu ranih odnosa djeteta s majkom (Bretherton, 1992), ističući da je čvrsta veza između majke i djeteta posebno uočljiva u stresnim situacijama te da je takva veza rezultat biološke želje za bliskošću nastale kroz proces prirodne selekcije. Teoriji privrženosti uvelike je pridonijela Mary Ainsworth koja je proučavala privrženost djece u kontekstu separacijske anksioznosti, straha od nepoznatog i nepoznatih situacija (Bretherton, 1992). Na temelju opažanja ponašanja dojenčadi i njihovih majki, Ainsworth je provela prve empirijske testove Bowlbyjeve teorije te je sa svojim suradnicima postavila tri osnovne kategorije odnosno stila privrženosti (sigurna, anksiozno-ambivalentna te anksiozno-izbjegavajuća privrženost), blisko povezane s

razlikama u odgovorima i toplini skrbnika (Ainsworth, Blehar, Waters i Wall, 1978, prema Collins i Read, 1990). Mogućnost primjene teorije privrženosti u objašnjenju odnosa u odrasloj dobi među prvima su provjeravali Hazan i Shaver (1987; 1990; 1994), koji su na temelju tipologije i opisa dojenčadi Ainsworth i suradnika (1978, prema Hazan i Shaver, 1987) razvili jednostavnu i često korištenu mjeru stilova privrženosti kod odraslih. Smatrajući da kategorizacija u jedan izbjegavajući stil privrženosti (prikladna za dječju dob) nije adekvatna za primjenu u odrasloj dobi, Bartholomew (1990) je predložila podjelu izbjegavajućeg stila na plašljivi i odbijajući – postavivši tako prošireni, četverodijelni model koji prikazuje kako pojedini unutarnji radni model o sebi u kombinaciji s pojedinim unutarnjim radnim modelom o drugima definira određeni stil privrženosti kod odraslih.

Na temelju rane interakcije sa skrbnicima dijete stvara očekivanja te razvija percepciju vlastite društvene vrijednosti (model o sebi) i percepciju drugih ljudi (model o drugima), a stvorena očekivanja i uvjerenja postat će internalizirani dijelovi sustava privrženosti koji će utjecati na razmišljanja, emocije i ponašanja svakog pojedinca (Bowlby, 1969). Smatra se da su stilovi privrženosti prototipovi u koje se pojedinci mogu uklopiti ovisno o unutarnjim radnim modelima o sebi i drugima (Pietromonaco i Barrett, 2000), odnosno da su unutarnji radni modeli temelj različitih stilova. Pozitivan unutarnji radni model o sebi i drugima uklapa se u prototip sigurnog stila privrženosti i podrazumijeva samouvjerenost i otvorenost za druge, a negativni unutarnji radni model o sebi i drugima podrazumijeva istovremeno negativnu sliku o sebi i nepovjerenje u druge (Cobb i Davila, 2009). Negativan unutarnji radni model o sebi i pozitivan model o drugima kombiniraju se u želju za visokom razinom bliskosti, uz izražen strah od napuštanja, dok pozitivni unutarnji radni model o sebi i negativni model o drugima predstavlja prototip odbijajuće-izbjegavajućeg stila koji podrazumijeva pretjeranu samouvjerenost i izbjegavanje bliskosti (Pietromonaco i Barrett, 2000). Jednom razvijeni unutarnji radni modeli ostaju prilično stabilni u odrasloj dobi (uz moguće promjene pod utjecajem pozitivnih iskustava) i pružaju predložak za određivanje načina na koji ljudi reagiraju na različite životne situacije (Vrticka i Vuilleumier, 2012).

Bowlby (1969) tvrdi kako je stil privrženosti u odrasloj dobi povezan s psihološkim i biološkim sustavima koji određuju na koji način će prijetnja (stresor) biti percipirana te kakav će biti odgovor na taj stresor i oporavak od njega. Stoga, kada u izazovnu situaciju kao što je pandemija ljudi ulaze s već postojećim ranjivostima koje oblikuju njihovu percepciju stresa i

zabrinutosti (npr. nesigurna privrženost, negativni unutarnji radni modeli, depresija, neučinkovite strategije regulacije emocija, neuroticizam), to može ometati učinkovitu prilagodbu (Pietromonaco i Overall, 2022). Leonardi, Colonnello, Farinelli, Bertoletti i Russo (2021) navode da sigurno privržene starije osobe imaju pozitivnije poglede na situaciju i ističu prednosti tehnologije koja olakšava udaljenost, dok nesigurno privržene iskazuju viši stupanj stresa zbog odvojenosti od bližnjih. Ovi nalazi u skladu su s gledištem Mikulincera i Shavera (2007), koji smatraju da iskustvo dostupnosti figure privrženosti i stvoren sigurni stil privrženosti, to jest pozitivan unutarnji radni model o sebi i drugima, daje osobi osjećaj nade i optimizma (da je većina problema u životu rješiva), pogotovo uz podršku bliskih osoba. Analogno tome, osobe s anksiozno-ambivalentnim stilom privrženosti, to jest negativnim unutarnjim radnim modelom o sebi i drugima, bit će u visokom riziku od psiholoških poteškoća tijekom pandemije jer tendencija distanciranja od bliskih osoba može negativno utjecati na njih s obzirom na važnost koju pridaju socijalnoj podršci – što se i pokazalo u istraživanju koje su proveli Moccia i suradnici (2020).

Socijalna podrška važna je komponenta cjelokupnog zdravlja čovjeka, a definira se kao percepcija ili iskustvo osobe da je voljena, cijenjena i važan dio društvene mreže koja podrazumijeva uzajamne obveze i pomoć u trenucima potrebe (Taylor, 2011). Treba razlikovati individualno percipiranu socijalnu podršku od primljene socijalne podrške, pri čemu prvi pojam podrazumijeva subjektivnu procjenu (na koji način osobe percipiraju prijatelje i članove obitelji te njihovu dostupnost za pružanje različitih oblika podrške u vrijeme potrebe), dok se drugi pojam odnosi na stvarnu količinu primljene podrške (Eagle, Hybels i Proeschold-Bell, 2019). Potvrđeno je kako primljena socijalna podrška drugih smanjuje psihološki stres i potiče pozitivnu psihološku prilagodbu (Taylor, 2011), no moguće je da o unutarnjim radnim modelima ovisi hoće li neka osoba tražiti socijalnu podršku i kako će je percipirati kada je dobije. Naime, sigurno privržene osobe, to jest one s pozitivnim unutarnjim radnim modelima o sebi i drugima, više su sposobne uključiti se u efektivnu potragu za podrškom te istu pružati drugima, dok će nesigurno privržene osobe vjerojatnije imati manje želje za traženjem i osiguravanjem podrške (Horowitz i Strack, 2010). Budući da su mjere socijalnog distanciranja i zabrane okupljanja općenito otežale održavanje interpersonalnih odnosa, postavlja se pitanje je li i u kojoj mjeri (ne)dostupnost socijalne podrške doprinijela stresu i strahu od bolesti COVID-19.

Nedavna istraživanja prikazuju kako postoji značajna negativna korelacija

između percipirane socijalne podrške i straha od bolesti COVID-19 (Chen, Liu, Zhang, Li i Zhou, 2021; Yenen i Carkit, 2021), što govori u prilog preventivnom/zaštitnom učinku socijalne podrške u kontekstu neugodnih emocionalnih i psiholoških doživljaja. Suprotno tome, istraživanje koje su proveli Alan, Vurgec, Cevik, Gozuyesil i Surucu (2020) pokazalo je slabu pozitivnu korelaciju između straha od virusa i socijalne podrške, što su autori objasnili time da viša razina socijalne podrške donosi i veći protok (točnih ili netočnih) informacija koje mogu doprinijeti većoj razini straha. Uzevši u obzir sve prethodno navedeno, osmišljeno je istraživanje sa svrhom ispitivanja odrednica stresa i straha povezanih s koronavirusom, s fokusom na ispitivanje uloge socijalnog konteksta pojedinca.

Cilj, problemi i hipoteze istraživanja

Istraživanje je provedeno s ciljem ispitivanja u kojoj su mjeri stres uzrokovan koronavirusom i strah od gubitka bliske osobe zbog koronavirusa u kriznim vremenima ovisni o demografskim obilježjima, modelima o sebi i drugima te o percipiranoj socijalnoj podršci prijatelja i obitelji.

Problemi:

1. Ispitati međusobni odnos demografskih karakteristika (spol i dob), pozitivnosti unutarnjih modela o sebi i drugima, procjene percipirane socijalne podrške (prijatelja i obitelji) i straha od gubitka bliske osobe te njihovu mogućnost objašnjenja rezultata u razini stresa uzrokovanog koronavirusom. *Pretpostavljamo da će ispitane varijable objasniti značajnu količinu varijance u razini stresa uzrokovanog koronavirusom.*
2. Ispitati predviđaju li spol, dob, unutarnji radni modeli o sebi i drugima te socijalna podrška prijatelja i obitelji razinu straha od gubitka bliske osobe. *Pretpostavljamo da će ispitane varijable objasniti značajnu količinu varijance u razini straha od gubitka bliske osobe.*
3. Ispitati razlike u razini stresa uzrokovanog koronavirusom, razini straha od gubitka bliske osobe i percepciji socijalne podrške od prijatelja i obitelji između onih s pozitivnim unutarnjim modelom o sebi i onih s negativnim unutarnjim modelom o sebi, te s obzirom na spol ispitanika. *Pretpostavljamo da će pojedinci s pozitivnim modelom o sebi i pozitivnim modelom o drugima imati manju razinu straha od gubitka bliske osobe i manju razinu stresa uzrokovanog koronavirusom te veću percepciju socijalne podrške od strane drugih od pojedinaca s negativnim modelom o sebi i drugima. Pretpostavljamo da će ispitanici muškog spola imati pozitivniji model o sebi i drugima od ženskih ispitanika.*

Metoda

Sudionici

Ukupno 240 odraslih osoba (22,9% muškaraca i 77,1% žena) u dobi između 18 i 59 godina ($M=26,9$; $SD=8,4$) dalo je svoj informirani pristanak te sudjelovalo u istraživanju. Većina njih (55,4%) djetinjstvo je provela u mjestima s manje od 10.000 stanovnika, a sada pretežito (70,9%) žive u gradovima s više od 10.000 ljudi.

Postupak

Pred kraj petog vala COVID-19 pandemije u Republici Hrvatskoj (veljača/ožujak 2022.) u različitim neformalnim grupama na internetu objavljen je poziv za sudjelovanje u istraživanju koji je osim kratkog opisa istraživanja sadržavao poveznicu na upitnik formiran u Limesurveyju i molbu sudionicima da odvoje pet minuta za jednokratno ispunjavanje upitnika te da poziv prosljede drugim punoljetnim poznanicima. Na početku upitnika bio je detaljno objašnjen cilj istraživanja te naglašena dobrovoljnost i anonimnost sudjelovanja, a na kraju upitnika nalazila se kontakt e-mail adresa putem koje su sudionici mogli dobiti dodatne informacije o istraživanju i rezultatima, kao i informacije o dostupnoj besplatnoj psihološkoj pomoći.

Instrumenti

Upitnik je uz opće demografske podatke (spol, dob, veličina mjesta odrastanja i trenutnog boravišta) sadržavao nekoliko različitih (sub)skala.

Stres povezan s koronavirusom mjerio se subskalom Opasnost iz *Skale Covid stresa* (engl. *Covid Stress Scale*, Taylor, Landry, Paluszek, Fergus, McKay, i Asmundson, 2020; hrvatski prijevod Franušić, 2021). Subskala sadrži šest tvrdnji [primjer: *Zabrinutla sam da osnovna higijena (npr. pranje ruku) nije dovoljna da me zaštiti od virusa*], na koje sudionici odgovaraju koliko se s njima slažu (1 – nimalo, 5 – izrazito). Pouzdanost subskale u ovom istraživanju iznosila je $\alpha=0,84$.

Za mjerenje straha od gubitka bliske osobe za potrebe ovog istraživanja formulirana je jedna tvrdnja (*Zabrinutla sam da ću izgubiti blisku osobu zbog zaraze koronavirusom*) na koju su sudionici trebali odgovoriti pomoću već prethodno opisane skale slaganja (1 – nimalo, 5 – izrazito).

Za određivanje unutarnjih radnih modela o sebi i drugima korišten je *Upitnik privrženosti* (engl. *Relationship questionnaire*, Bartholomew i

Horowitz, 1991) na kojem su sudionici između četiri opisa bliskih odnosa trebali odabrati onaj koji je najbliži njihovom stilu privrženosti, a nakon toga za svaki opis/stil pomoću skale od 1 (uopće ne) do 7 (u potpunosti) procijeniti u kojem stupnju odgovara njihovom uobičajenom ponašanju u bliskim odnosima. Na temelju odgovora sudionika unutarnji radni model o sebi određen je prema formuli (siguran stil + odbijajući stil) – (plašljivi stil + zaokupljeni stil), dok je unutarnji radni model o drugima određen prema formuli (sigurni stil + zaokupljeni stil) – (plašljivi stil + odbijajući stil), kao što predlažu Griffin i Bartholomew (1994).

Percipirana socijalna podrška mjerena je dvjema subskalama (podrška obitelji i podrška prijatelja) *Skale procjene socijalne podrške* (engl. *Social Support Appraisal Scale*, Vaux, Phillips, Holly, Thomson, Williams i Stewart, 1986; hrvatski prijevod Hudek-Knežević, 1994). Svaka subskala sadržavala je po osam tvrdnji [primjeri: *Pouzdam se u članove svoje obitelji; Prijatelji me prihvaćaju takvog kakav jesam*], a sudionici su na skali od 1 (uopće nije točno) do 5 (potpuno točno) procjenjivali svoj stupanj (ne) slaganja sa svakom od njih. Pouzdanost obiju subskala u ovom istraživanju iznosila je $\alpha=0,92$.

Obrada podataka

Provjerena je međusobna povezanost demografskih karakteristika (spol i dob), modela o sebi i o drugima, rezultata na percipiranoj podršci (prijatelja i obitelji) i razine straha od gubitka bliske osobe. U svrhu provjere koliko navedene varijable objašnjavaju varijance u stresu zbog bolesti COVID-19, te postoje li eventualni medijatorski utjecaji među njima, provedena je hijerarhijska regresijska analiza u četiri koraka. U prvom koraku u analizu su uključene demografske varijable (dob i spol), u drugom koraku dodane su varijable model o sebi i model o drugima, u trećem koraku uvedene su varijable socijalne podrške (prijatelja i obitelji), a u četvrtom koraku varijabla strah od gubitka bliske osobe. Dodatno je provedena hijerarhijska regresijska analiza u tri koraka sa strahom od gubitka bliske osobe kao kriterijem. U toj analizi su u prvom koraku uključene demografske varijable (dob i spol), u drugom koraku varijable model o sebi i model o drugima, a u trećem koraku varijable socijalne podrške (prijatelja i obitelji).

Za detaljniji uvid u dobivene rezultate provedeni su nezavisni *t*-testovi za procjenu značajnosti razlika u razini stresa i straha, te percipiranoj socijalnoj podršci među osobama s negativnim i osoba s pozitivnim modelom o sebi i drugima. Istim postupkom ispitana je značajnost razlika u navedenim varijablama s obzirom na spol.

Rezultati i rasprava

Cilj provedenog istraživanja bio je ispitati u kojoj mjeri stres uzrokovan bolešću COVID-19 i strah od gubitka bliske osobe zbog COVID-a-19 u kriznim vremenima ovise o demografskim obilježjima, modelima o sebi i drugima te o percipiranoj socijalnoj podršci prijatelja i obitelji. U Tablici 1 navedene su međusobne korelacije svih ispitivanih varijabli koje pokazuju da su sa stresom zbog bolesti COVID-19 značajno povezane varijable spol, percipirana socijalna podrška prijatelja i model o sebi te strah od gubitka bliske osobe. Strah od gubitka bliske osobe značajno je povezan sa spolom, dobi i modelom o sebi.

Tablica 1. Interkorelacije ispitivanih demografskih varijabli i varijabli socijalnog konteksta ($N=240$)

	Spol	Dob	Model o sebi	Model o drugima	Socijalna podrška prijatelja	Socijalna podrška obitelji	Strah od gubitka bliske osobe
Stres COVID-19	0,13*	-0,03	-0,19**	-0,10	-0,13*	-0,02	0,67**
Spol		-0,05	-0,13*	-0,02	0,11	-0,03	0,15*
Dob			0,16*	0,09	-0,01	0,03	-0,16*
Model o sebi				0,02	0,44**	0,20**	-0,26**
Model o drugima					0,14*	0,10	-0,07
Socijalna podrška prijatelja						0,45**	-0,11
Socijalna podrška obitelji							0,02

* $p < 0,05$; ** $p < 0,01$

U svrhu provjere koliko ispitane varijable objašnjavaju varijance u kriteriju (stresu zbog bolesti COVID-19), te postoje li eventualni medijatorski utjecaji među njima, provedena je hijerarhijska regresijska analiza u četiri koraka (Tablica 2).

Tablica 2. Rezultati hijerarhijske regresijske analize s doživljajem stresa zbog COVID-a kao kriterijem i demografskim i socijalnim varijablama kao prediktorima ($N=240$)

korak	prediktor	β	p	F	p	R	R ²	R ² korigirani
1	Spol	0,13	0,05	2,05	0,13	0,13	0,02	0,01
	Dob	-0,02	0,75					
2	Spol	0,11	0,10	3,54	0,01	0,24	0,06	0,04
	Dob	0,02	0,80					
	Model o sebi	-0,18	0,01					
	Model o drugima	-0,10	0,12					
3	Spol	0,12	0,06	2,68	0,02	0,25	0,06	0,04
	Dob	0,01	0,90					
	Model o sebi	-0,14	0,06					
	Model o drugima	-0,09	0,16					
	Socijalna podrška prijatelja	-0,11	0,19					
	Socijalna podrška obitelji	0,07	0,34					
4	Spol	0,04	0,45	28,13	<0,001	0,68	0,46	0,44
	Dob	0,09	0,09					
	Model o sebi	-0,00	0,95					
	Model o drugima	-0,06	0,24					
	Socijalna podrška prijatelja	-0,05	0,39					
	Socijalna podrška obitelji	-0,00	0,96					
	Strah od gubitka bliske osobe	0,66	0,00					

Rezultati pokazuju da, iako je spol (u prvom koraku analize) potencijalno značajan prediktor stresa vezanog uz COVID-19, demografska obilježja objašnjavaju neznačajan postotak varijance kriterija. Uvođenjem modela o sebi spol prestaje biti značajan prediktor, što upućuje na to da je model o sebi potencijalni medijator povezanosti spola i stresa. Dodavanjem varijabli socijalne podrške u trećem koraku ne mijenja se ukupna količina objašnjene varijance (a model o sebi postaje neznačajan), što potencijalno upućuje na povezanost percipirane socijalne podrške i modela o sebi. Iako se u literaturi naglašava važnost socijalne podrške u vremenima krize (Ozbay i sur., 2007), rezultati ovog istraživanja ne idu u prilog tome, već pokazuju važnost modela o sebi – što je model o sebi pozitivniji to je stres zbog COVID-a-19 manji. Rezultati u četvrtom koraku analize pokazuju da je količina objašnjene varijance kriterija 44% kada se uvede varijabla strah od gubitka bliske osobe zbog COVID-a-19.

S obzirom na to da je jedna od glavnih odrednica doživljaja stresa bio strah od gubitka bliske osobe, provedena je ista vrsta hijerarhijske regresijske analize s tom varijablom kao kriterijem. Rezultati (Tablica 3) pokazuju da su obje demografske varijable značajni prediktori straha od gubitka bliske osobe, pri čemu je model o sebi vjerojatno medijator tog odnosa. Uključivanjem varijabli socijalne podrške ne mijenja se značajno model, što ponovno nije u skladu s čestim naglašavanjem važnosti socijalne podrške u kriznim vremenima.

Tablica 3. Rezultati hijerarhijske regresijske analize s doživljajem straha od gubitka bliske osobe kao kriterijem i demografskim i socijalnim varijablama kao prediktorima ($N=240$)

korak	prediktor	β	p	F	P	R	R^2	R^2 kori-girani
1	Spol	0,14	0,03	5,58	0,004	0,21	0,04	0,04
	Dob	-0,15	0,02					
2	Spol	0,11	0,07	6,15	<0,001	0,31	0,09	0,08
	Dob	-0,11	0,08					
	Model o sebi	-0,22	0,00					
	Model o drugima	-0,05	0,43					

3	Spol	0,13	0,05	4,53	<0,001	0,32	0,10	0,08
	Dob	-0,12	0,07					
	Model o sebi	-0,21	0,00					
	Model o drugima	-0,05	0,44					
	Socijalna podrška prijatelja	-0,08	0,32					
	Socijalna podrška obitelji	0,11	0,13					

Dobiveni rezultati obiju analiza upućuju na potencijalnu važnost modela o sebi, to jest percepcije koju pojedinac ima o vlastitoj vrijednosti u nošenju sa stresom i kriznim situacijama, pri čemu se model o drugima nije pokazao značajnim prediktorom niti stresa zbog COVID-a-19 niti straha od gubitka bliske osoba. Istraživanje koje su proveli Segal, Sharabany i Maaravi (2021) upućuje na važnost stilova privrženosti u doživljaju stresa i na to da sigurna privrženost vodi adaptivnim odgovorima na stresne situacije. Autori navode da rezultati upućuju na to da u pandemiji bolesti COVID-19 zaštitu pojedincu pruža ne samo njegov imunološki sustav već i sustav emocionalnih reakcija koji je moguće ojačati pozitivnim iskustvima u bliskim odnosima. Zapravo, osjećaj sigurnosti koji se razvija na temelju bliskih odnosa i posreduje u razvoju sigurnog stila privrženosti može predstavljati resurs u nošenju sa stresnim situacijama (Mikulincer, Florian i Weller, 1993). Rezultati ovog istraživanja potvrđuju takve zaključke (ako uzmemo u obzir da su unutarnji radni modeli o sebi i drugima osnova formiranja stila privrženosti), pri čemu upućuju na primarnu ulogu modela o sebi (u osnovi čijeg razvoja jesu prijašnja iskustva s bliskim, važnim ljudima) te na potrebu daljnjeg istraživanja upravo komponente modela o sebi.

Dodatno, rezultati upućuju na to da osobe s negativnim modelom o sebi doživljavaju veći strah od gubitka bliske osobe zbog bolesti COVID-19 od onih koji imaju pozitivan model o sebi [$t(215)=2,46$; $p=0,02$; $d=0,35$], te da imaju veći doživljaj stresa zbog COVID-a-19 [$t(215)=1,95$; $p=0,05$; $d=0,28$] od pojedinaca s pozitivnim modelom o sebi. Percipirana podrška i od strane prijatelja [$t(215)=8,44$; $p<0,001$; $d=1,20$] i od strane obitelji [$t(215)=7,59$; $p=0,01$; $d=0,37$] statistički je značajno veća kod osoba koje imaju pozitivan model o sebi. Kad govorimo o modelu o drugima, koji

također sudjeluje u formiranju stila privrženosti, rezultati pokazuju da nema statistički značajne razlike u osjećaju stresa [$t(209)=1,13$; $p=0,26$; $d=0,16$] i straha [$t(209)=0,21$; $p=0,84$; $d=0,03$], kao niti u percipiranoj podršci prijatelja [$t(209)=1,54$; $p=0,13$; $d=0,21$] i obitelji [$t(209)=1,31$; $p=0,19$; $d=0,18$] između pojedinaca s pozitivnim i onih s negativnim modelom o drugima.

Dosadašnja istraživanja upućuju na važnost trenutačne socijalne podrške u nošenju sa stresnim i kriznim situacijama (npr. Sippel, Pietrzak, Charney, Mayes i Southwick, 2015; Ozbay i sur., 2007), ali nalazi ovog istraživanja potencijalno upućuju na to da je važnost takve podrške precijenjena, to jest da je potencijalno važnija percepcija podrške u ranim godinama tijekom razvoja unutarnjeg radnog modela o sebi i posredno stila privrženosti. Prema rezultatima, usmjeravanje na izgradnju i ojačavanje pozitivnog modela o sebi posredno bi moglo djelovati i na percepciju primljene podrške i time dodatno osnažiti pojedinca za nošenje s kriznim situacijama. Također, rezultati upućuju na to da unutarnji radni model o drugima možda i nema tako važnu ulogu u emocionalnim reakcijama prema drugima, to jest da nije nužno samo siguran, već i odbijajući stil privrženosti – u čijoj podlozi je također pozitivan model o sebi, povezan s percepcijom i reakcijama na stresne situacije, i to neovisno o podršci drugih, to jest percepciji vezanoj uz to koliko socijalne podrške pojedinac prima. Buduća istraživanja bi se zato trebala usmjeriti ne samo na razlikovanje sigurnog od nesigurnih stilova privrženosti (što je česta tema istraživanja), već prvenstveno na pitanje povezanosti pozitivnog modela o sebi i reakcija na stresne situacije / doživljaj straha. Ovakvi nalazi potencijalno pružaju smjernice za psihološke intervencije i rad s pojedincima u vremenima zdravstvenih kriza u kojima bi naglasak trebalo staviti na izgradnju pozitivnog modela o sebi i ojačavanje pozitivne percepcije vlastite vrijednosti i kompetencija neovisno o prisutnosti/podršci/sudjelovanju drugih osoba, a ne nužno na izgradnju socijalne mreže i doživljaj socijalne podrške.

U svrhu detaljnijeg uvida u odnos ispitivanih varijabli, a s obzirom na to da se model o sebi pokazao kao značajan prediktor i doživljaja stresa vezanog uz COVID-19 i razine straha od gubitka bliske osobe, ali i kao potencijalni medijator odnosa spola i tih varijabli, ispitana je značajnost razlika u navedenim varijablama s obzirom na spol. Rezultati upućuju na to da je model o sebi značajno pozitivniji kod muškaraca nego kod žena [$t(238)=1,98$; $p=0,05$; $d=0,31$], te da nema statistički značajne razlike prema spolu u pozitivnosti/negativnosti modela o drugima [$t(238)=0,34$; $p=0,74$; $d=0,05$]. Također, dobiveno je da su razine stresa zbog COVID-a-19

$[t(238)=2,00; p=0,05; d=0,31]$ i straha od gubitka bliske osobe $[t(238)=2,33; p=0,02; d=0,36]$ statistički značajno više kod žena u odnosu na muškarce. Navedeni rezultati upućuju na potencijalnu veću potrebu za psihološkim intervencijama usmjerenim na osnaživanje modela o sebi kod žena u odnosu na muškarce i važnost intervencija u kriznim vremenima, posebno kod žena. Ovi nalazi u skladu su s ranijim istraživanjima koja sugeriraju veću psihološku ranjivost žena u odnosu na muškarce (npr. Cerda i García, 2022; Özdin i Bayrak Özdin, 2020). Činjenica da u ovom istraživanju nisu dobivene statistički značajne razlike prema spolu u percipiranoj socijalnoj podršci niti prijatelja $[t(238)=-1,72; p=0,09; d=0,27]$ niti obitelji $[t(238)=0,43; p=0,67; d=0,07]$ ponovno upućuje na važnost modela o sebi (za koji je dobiveno da je pozitivniji kod muškaraca) u doživljaju stresa i straha. S obzirom na to da je u istraživanju sudjelovao manji broj muškaraca nego žena, potrebna su daljnja istraživanja ove teme koja bi uključivala veći broj muškaraca i potencijalno dala detaljniji uvid u odnose ovih varijabli.

Dobivena je i značajna korelacija između dobi i pozitivnosti modela o sebi ($r=0,16; p=0,01$) koja upućuje na to da stariji sudionici imaju pozitivniji model o sebi, dok između dobi i pozitivnosti modela o drugima nije dobivena značajna korelacija ($r=0,09; p=0,15$). Pri tome nije dobivena značajna razlika u dobi ispitanika s obzirom na to je li im model o sebi negativan ili pozitivan $[t(215)=1,61; p=0,11; d=0,23]$ niti s obzirom na to je li im model o drugima pozitivan ili negativan $[t(209)=0,87; p=0,39; d=0,12]$. S obzirom na to da su u istraživanju sudjelovali ispitanici u radno aktivnoj dobi (od 18 do 59 godina), možemo reći da ovakvi rezultati upućuju na važnost usmjeravanja psiholoških intervencija na mlade u cilju ojačavanja njihova modela o sebi i pozitivne slike o vlastitim vrijednostima. Moguće je da su u odrasloj dobi pojedinci već ostvarili neke životne ciljeve i imaju više pozitivnih životnih iskustava koja im pružaju uvjerenje u vlastite snage i kompetencije, što vjerojatno povećava pozitivnost njihova modela o sebi i sudjeluje u smanjenju doživljaja stresa i straha, što je u skladu i s rezultatima dosadašnjih istraživanja (npr. Demo, 1992; Dietz, 1996). S obzirom na to da u istraživanje nisu bili uključeni stariji sudionici, a imajući u vidu da su psihološke intervencije u periodima povećanog zdravstvenog rizika vrlo često usmjerene upravo na njih, potrebna su daljnja istraživanja odnosa modela o sebi i doživljaja stresa i straha kod starijih osoba. Naime, moguće je da u toj dobi model o drugima, zbog čestog oslanjanja na druge i povećanja važnosti socijalne podrške starijim osobama, također ima značajnu ulogu u navedenim doživljajima stresa i straha. Provedeno istraživanje daje neka nova saznanja o odnosu reagiranja i posredno psihološke dobrobiti u

kriznim vremenima, ali naglašava i važnost uključivanja unutarnjih radnih modela (ne samo stilova privrženosti) u daljnja istraživanja. Ipak, nekoliko obilježja ovog istraživanja ograničava zaključke o činiteljima stresa i straha u doba pandemije. Prvenstveno, uzorak je bio prigodan, ograničen na sudionike koji koriste računalo i dovoljno su motivirani za sudjelovanje u istraživanju, što smanjuje mogućnost generalizacije. K tome, kao što je već navedeno, broj muškaraca koji su sudjelovali bio je manji od broja žena, te u istraživanje nisu uključeni sudionici stariji od 60 godina. Nadalje, ovo se istraživanje usmjerilo na mjerenje subjektivne, percipirane socijalne podrške, a prema dosadašnjim istraživanjima (npr. Haber, Cohen, Lucas i Baltes, 2007) moguće je da bi uključivanje objektivnih pokazatelja primljene socijalne podrške dovelo do drugačijih rezultata. I konačno, u trenutku prikupljanja podataka cjepiva su bila dostupna, bolnice manje opterećene, a pandemija jenjavala – što je značajno drugačiji kontekst za ispitivanje stresa i straha u odnosu na neizvjesnost prisutnu na početku/vrhuncu pandemije.

Zaključak

Rezultati provedenog istraživanja pokazuju da je strah od gubitka bliske osobe najjači prediktor razine stresa uzrokovane koronavirusom koji samostalno objašnjava gotovo 40% variance u razini tog stresa. Dodatno, rezultati upućuju na važnost pozitivnosti unutarnjeg radnog modela o sebi u objašnjenju razine doživljaja straha od gubitka bliske osobe, pri čemu se pozitivniji model o sebi povezuje s manjom razinom straha. Pojedinci s pozitivnim modelom o sebi pokazuju značajno nižu razinu stresa uzrokovanog koronavirusom, kao i značajno manji strah od gubitka bliske osobe i veću percipiranu socijalnu podršku od pojedinaca s negativnim modelom o sebi, dok takve razlike nisu pronađene s obzirom na pozitivnost modela o drugima. S obzirom na to da dobiveni rezultati sugeriraju da je model o sebi pozitivniji kod muškaraca nego kod žena te da se pozitivnost s dobi povećava, preporučuje se usmjeriti kapacitete i intervencije na psihološko osnaživanje pojedinaca, posebno žena i mlađih odraslih osoba za koje rezultati sugeriraju da imaju veću razinu psihološke ranjivosti. Rezultati provedenog istraživanja upućuju na važnost modela o sebi u suočavanju sa situacijama zdravstvenih kriza, te ističu važnost daljnjeg istraživanja povezanosti modela o sebi i drugima s potencijalnim dobrotima za pojedinca i u drugim situacijama.

Literatura

- Ahorsu, D. K., Lin, C. Y., Imani, V., Saffari, M., Griffiths, M. D., Pakpour, A. H. (2020). The Fear of COVID-19 Scale: Development and initial validation. *International Journal of Mental Health and Addiction*, 20(3), 1537-1545. <https://doi.org/10.1007/s11469-020-00270-8>
- Alan, S., Vurgec, B. A., Cevik, A., Gozuyesil, E., Surucu, S. G. (2020). The Effects of COVID-19 Pandemic on Pregnant Women: Perceived Stress, Social Support and Sleep Quality. *Yonago acta medica*, 63(4), 360-367. <https://doi.org/10.33160/yam.2020.11.016>
- Bartholomew, K. (1990). Avoidance of Intimacy: An Attachment Perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 7, 147-178. <https://doi.org/10.1177/0265407590072001>
- Bartholomew, K., Horowitz, L. M. (1991). Attachment styles among young adults: A test of a four-category model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61(2), 226-244. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.61.2.226>
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and Loss: Vol 1. Attachment*. New York: Basic Books.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. New York: Basic Books.
- Bretherton, I. (1992). The origins of attachment theory: John Bowlby and Mary Ainsworth. *Developmental Psychology*, 28(5), 759-775. <https://doi.org/10.1037/0012-1649.28.5.759>
- Cerda, A. A., García, L. Y. (2022). Factors explaining the fear of being infected with COVID-19. *Health Expectations*, 25(2), 506-512. <https://doi.org/10.1111/hex.13274>
- Chen, Y., Liu, Y., Zhang, Y., Li, Z., Zhou, T. (2021). The Effect of Fear of the COVID-19 on Depression Among Chinese Outbound Students Studying Online in China Amid the COVID-19 Pandemic Period: The Role of Resilience and Social Support. *Frontiers in Psychology*, 12, 750-811. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2021.750011>
- Cobb, R. J., Davila, J. (2009). Internal working models and change. U J. H. Obegi, E. Berant (ur.), *Attachment theory and research in clinical work with adults* (str. 209-233). New York: The Guilford Press.

- Collins, N. L., Read, S. J. (1990). Adult attachment, working models, and relationship quality in dating couples. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58(4), 644-663. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.58.4.644>
- Coombs, T. W., Holladay, S. J. (2005). An exploratory study of stakeholder emotions: Affect and crises. U N. M. Ashkanasy, W. J. Zerbe, C. E. J. Hartel, (ur.). *The Effect of Affect in Organizational Settings* (str. 263-280). Bingley: Emerald Group Publishing Limited.
- Demo, D. H. (1992). The self-concept over time: Research issues and directions. *Annual Review of Sociology*, 18, 303-326. <https://doi.org/10.1146/annurev.so.18.080192.001511>
- Dietz, B. E. (1996). The relationship of aging to self-esteem: The relative effects of maturation and role accumulation. *The International Journal of Aging & Human Development*, 43(3), 249-266. <https://doi.org/10.2190/BHYN-XQM2-RMAB-HD4P>
- Eagle, D. E., Hybels, C. F., Proeschold-Bell, R. J. (2019). Perceived social support, received social support, and depression among clergy. *Journal of Social and Personal Relationships*, 36(7), 2055-2073. <https://doi.org/10.1177/0265407518776134>
- Franušić, L. (2021). *Stres u vrijeme pandemije koronavirusa: uloga psihološke otpornosti i nade u budućnost*. Neobjavljeni diplomski rad. Zadar: Odjel za psihologiju.
- Griffin, D. W., Bartholomew, K. (1994). Models of the self and other: Fundamental dimensions underlying measures of adult attachment. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67(3), 430-445. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.67.3.430>
- Haber, M. G., Cohen, J. L., Lucas, T., Baltes, B. B. (2007). The relationship between self-reported received and perceived social support: A meta-analytic review. *American journal of community psychology*, 39(1), 133-144. <https://doi.org/10.1007/s10464-007-9100-9>
- Hazan, C., Shaver, P. R. (1987). Romantic Love Conceptualized as an Attachment Process. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(3), 511-524. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.52.3.511>
- Hazan, C., Shaver, P. R. (1990). Love and work: An attachment-theoretical perspective. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59(2), 270-280. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.59.2.270>

- Hazan, C., Shaver, P. R. (1994). Attachment as an organizational framework for research on close relationships. *Psychological inquiry*, 5(1), 1-22. https://doi.org/10.1207/s15327965pli0501_1
- Horowitz, L. M., Strack, S. (2010). *Handbook of interpersonal psychology: Theory, research, assessment, and therapeutic interventions*. New Jersey: John Wiley & Sons.
- Hudek-Knežević, J. (1994). *Suočavanje sa stresnim situacijama izazvanim konfliktom između profesionalne i obiteljske uloge: uloga stilova suočavanja, samopoimanja i percepcije socijalne okoline*. Neobjavljena doktorska disertacija. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Jin, Y., Pang, A., Cameron, G. T. (2007). Integrated crisis mapping: towards a publics-based, emotion-driven conceptualization in crisis communication. *Sphera Publica*, 7, 81-96.
- Jin, Y., Pang, A., Cameron, G. T. (2009). The effects of public's cognitive appraisal of emotions in crises on crisis coping and strategy assessment. *Public Relations Review*, 35(3), 310-313.
- Johnson, S. M. (2019). Attachment theory. U J. L. Lebow, A. L. Chambers, D. C. Breunlin (ur.). *Encyclopedia of Couple and Family Therapy* (str. 169-177). Evanston: Springer.
- Leonardi, G., Colonnello, V., Farinelli, M., Bertolotti, E., Russo, P. M. (2021). One size does not fit all: individual differences in attachment style and fear of COVID-19 in hospitalized elderly patients. *Psychogeriatrics*, 21(5), 848-849. <https://doi.org/10.1111/psyg.12719>
- Mertens, G., Gerritsten, L., Salemink, E., Engelhard, I. M. (2020). Fear of the coronavirus (COVID-19): Predictors in an online study conducted in March 2020. *Journal of Anxiety Disorders*, 74, 102-258. <https://doi.org/10.1016/j.janxdis.2020.102258>
- Mikulincer, M., Florian, V., Weller, A. (1993). Attachment styles, coping strategies, and posttraumatic psychological distress: The impact of the Gulf War in Israel. *Journal of Personality and Social Psychology*, 64(5), 817-826. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.64.5.817>
- Mikulincer, M., Shaver, P. R. (2007). *Attachment in adulthood: Structure, dynamics, and change*. New York: Guilford Press.
- Moccia, L., Janiri, D., Pepe, M., Dattoli, L., Molinaro, M., De Martin, V., Chieffo, D., Janiri, L., Fiorillo, A., Sani, G., Di Nicola, M. (2020). Affective temperament, attachment style, and the psychological

- impact of the COVID-19 outbreak: an early report on the Italian general population. *Brain, behavior, and immunity*, 87, 75-79. <https://doi.org/10.1016/j.bbi.2020.04.048>
- Ozbay, F., Johnson, D. C., Dimoulas, E., Morgan, C. A., Charney, D., Southwick, S. (2007). Social support and resilience to stress: from neurobiology to clinical practice. *Psychiatry*, 4(5), 35-45.
 - Özdin, S., Bayrak Özdin, Ş. (2020). Levels and predictors of anxiety, depression and health anxiety during COVID-19 pandemic in Turkish society: The importance of gender. *International Journal of Social Psychiatry*, 66(5), 504-511. <https://doi.org/10.1177/0020764020927051>
 - Pietromonaco, P. R., Barrett, L. F. (2000). The internal working models concept: What do we really know about the self in relation to others?. *Review of general psychology*, 4(2), 155-175. <https://doi.org/10.1037/1089-2680.4.2.155>
 - Pietromonaco, P. R., Overall, N. C. (2022). Implications of social isolation, separation, and loss during the COVID-19 pandemic for couples' relationships. *Current opinion in psychology*, 43, 189-194. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2021.07.014>
 - Schimmenti, A., Billieux, J., Starcevic, V. (2020). The four horsemen of fear: An integrated model of understanding fear experiences during the COVID-19 pandemic. *Clinical Neuropsychiatry*, 17(2), 41-45. <https://doi.org/10.36131/CN20200202>
 - Segal, S., Sharabany, R., Maaravi, Y. (2021). Policymakers as safe havens: The relationship between adult attachment style, COVID-19 fear, and regulation compliance. *Personality and Individual Differences*, 177, 110832. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.110832>
 - Sippel, L. M., Pietrzak, R. H., Charney, D. S., Mayes, L. C., Southwick, S. M. (2015). How does social support enhance resilience in the trauma-exposed individual?. *Ecology and society*, 20(4).10. <http://dx.doi.org/10.5751/ES-07832-200410>
 - Taylor, S., Landry, C. A., Paluszek, M. M., Fergus, T., McKay, D., Asmundson, G. J. G. (2020). COVID stress syndrome: Concept, structure, and correlates. *Depression and Anxiety*, 37(7), 706-714. <https://doi.org/10.1002/da.23071>
 - Taylor, S. E. (2011). Social support: A review. U H. S. Friedman. (ur.). *The Oxford Handbook of Health Psychology* (str. 189-214). New York: Oxford University Press.

- Vaux, A., Phillips, J., Holly, L., Thomson, B., Williams, D., Stewart, D. (1986). The social support appraisals (SS-A) scale: Studies of reliability and validity. *American Journal of Community Psychology*, 14(2), 195-219. <https://doi.org/10.1007/BF00911821>
- Vrticka, P., Vuilleumier, P. (2012). Neuroscience of human social interactions and adult attachment style. *Frontiers in human neuroscience*, 6, 212. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2012.00212>
- Yenen, E. T., Carkit, E. (2021). Fear of COVID-19 and general self-efficacy among Turkish teachers: Mediating role of perceived social support. *Current psychology*, 42(3), 2529-2537. <https://doi.org/10.1007/s12144-021-02306-1>
- Zhong B. L., Luo W., Li H. M., Zhang Q. Q., Liu X. G., Li W. T., Li Y. (2020). Knowledge, attitudes, and practices towards COVID-19 among Chinese residents during the rapid rise period of the COVID-19 outbreak: A quick online cross-sectional survey. *International Journal of Biological Sciences*, 16(10), 1745-1752. <https://doi.org/10.7150/ijbs.45221>

Globalni ciljevi održivog razvoja i socijalni rad u vrijeme pandemije

LJUBO LEPİR¹

VESNA ŠUĆUR JANJETOVIĆ²

DRAGANA ŠĆEPOVIĆ³

Fakultet političkih nauka u Banjoj Luci, Bosna i Hercegovina

Sažetak: Članak prikazuje rezultate istraživanja koje je proveo studijski program za socijalni rad Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci u saradnji sa studijskim programima u Sarajevu i Tuzli. Predmet istraživanja bili su stavovi studenata socijalnog rada o razvoju društva i globalnim ciljevima održivog razvoja definisani u Agendi 2030. Uzorak istraživanja činilo je 75 studenata prvog ciklusa socijalnog rada. Istraživanje je rađeno u toku pandemije, što je u značajnoj mjeri odredilo njegove rezultate.

Rezultati istraživanja pokazuju da su studenti socijalnog rada pod uticajem tradicionalnih vrijednosti. Oni smatraju da će se društvo razvijati putem saradnje i partnerstva, ali i putem ekonomskog rasta, naučnih i tehnoloških dostignuća. Njihovi stavovi promoviraju porodicu i porodične vrijednosti, a garant razvoja za njih je institucionalno jačanje društva. Socijalni rad vide kao područje društvenih promjena i pokazivanja empatije prema čovjeku koji se nalazi u stanju socijalne potrebe.

Faktorskom analizom ekstrahirane su tri komponente koje okvirno daju tri različita koncepta vrijednosti studenata socijalnog rada, a u vezi sa odnosom prema razvoju društva: ekonomski optimisti (uvjereni u moć ekonomsko-tehnološkog rasta), socijalno-ekološki pesimisti (uvjereni da je nemoguć razvoj bez uništenja prirodne sredine i grubog narušavanja ljudskih prava) i institucionalno-resursni skeptici (sumnjičavi da se razvoj može desiti bez institucija, infrastrukture i industrijskih kapaciteta).

Ključne riječi: studenti socijalnog rada, razvoj, vrijednosti i ciljevi socijalnog rada

Abstract: The article presents the results of research conducted by the study program for social work at the Faculty of Political Sciences in Banja Luka in cooperation with study programs in Sarajevo, Tuzla and Mostar. The research examined the views of social work

1 ljubo.lepir@fpn.unibl.org

2 vesna.sucur-janjetovic@fpn.unibl.org

3 dragana.scepovic@fpn.unibl.org

students concerning social development and the global Sustainable Development Goals from the Agenda 2030. The research sample consisted of 75 students attending the first cycle of social work studies. The research was conducted during the pandemic, which significantly determined its results.

Research results show that social work students are influenced by traditional values. They believe that the society will develop through cooperation and partnership, but also through economic growth and scientific and technological achievements. They are attached to family and family values and they see the institutional strengthening of society as a guarantee of development. They see social work as an area of social change and empathy towards people who are in a state of social need.

Using factor analysis, three components were extracted that roughly represent three different concepts of values held by social work students and their attitudes towards social development: economic optimists (convinced in the power of economic and technological growth), socio-environmental pessimists (convinced that development is impossible without the destruction of natural environment and gross human rights violations) and institutional/resource sceptics (suspicious that development can take place in institutions, infrastructure and industrial capacities).

Keywords: *social work students, development, values and goals of social work*

Uvod

Istraživati vrijednosne stavove u vrijeme pandemije predstavlja veliki izazov iz više razloga. Jedan dio razloga vezan je isključivo za tehničke uslove, odnosno za načine i metode provođenja istraživanja kada su na snazi restriktivne epidemiološke mjere. Drugi razlozi ticali su se uticaja vanredne situacije na sam predmet, temu i sadržaj istraživanja. Naime, pandemija je u potpunosti usmjerila fokus interesovanja svih, pa tako i studenata, na pitanja egzistencijalnog opstanka i borbe za vlastite živote, što je moglo u potpunosti baciti u drugi plan osnovnu ideju istraživanja, a to su, u ovom slučaju, bili stavovi studenata socijalnog rada o ciljevima razvoja društva promovisani u Ciljevima održivog razvoja (Agenda 2030).

Kada su definisani, globalni ciljevi održivog razvoja (engl. *Sustainable Development Goals* – SDGs) obezbjeđivali su okvir za akciju kako bi se zadovoljile potrebe ugroženih pojedinaca i zajednica širom svijeta. Njihov cilj je bio da se sveobuhvatno pozabave ljudskim potrebama, prosperitetom, mirom i partnerstvom. Ciljevi održivog razvoja pružali su korisnu mapu puta za kombinovanje napora pojedinačnih aktera, civilnog društva i vlada da se pozabave najhitnijim društvenim, ekonomskim i zdravstvenim

problemima zajednice u kojoj se ostvaruju ljudske potrebe. Kada su Ujedinjene nacije 2015. godine usvojile Agendu 2030 sa sedamnaest ciljeva razvoja, sa posebnim naglaskom na ekološke i zdravstvene rizike koji imaju globalni uticaj na čitavo čovječanstvo, tada niko nije ni slutio da će se za samo pet godina desiti nešto što je u potpunosti promijenilo percepciju budućnosti čitavog čovječanstva. Poslije biblijskog potopa, čovječanstvo je sa pandemijom bolesti COVID-19 prvi put došlo u opšti haos, gdje je tražen odgovor samo na pitanje preživljavanja, dok su teme razvoja odjedanput bile zaboravljene.

Bosna i Hercegovina je potpisnik Agende 2030, pa je samim tim i prihvatila ciljeve održivog razvoja kao matricu svog razvoja. Njena tijela su, u saradnji sa UNDP-om, 2021. godine izradila *Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja do 2030.* u kome su definisali tri razvojna pravca (globalna cilja) i jedanaest podciljeva (akceleratora – ubrzivača promjena). Pored cilja ostvarivanja „dobre uprave“ i „pametnog rasta“, definisan je treći cilj (pravac) pod nazivom „Društvo jednakih mogućnosti“, koji je usmjeren isključivo na podizanje kvaliteta života stanovništva u socijalnoj sferi. Kao akceleratori promjena u ovoj oblasti definisani su sadržaji koji su istovremeno i u fokusu profesije socijalnog rada: unapređenje politika socijalne zaštite, aktivacija i zapošljavanje s fokusom na ranjive kategorije, efikasna zdravstvena zaštita za sve, poboljšanje inkluzivnosti obrazovnih sistema i finansijska inkluzija (UNDP, 2021). Teorije o socijalnom razvoju čine sastavni dio nauke i prakse socijalnog rada, a globalni ciljevi održivog razvoja definišu aktuelan stav ljudske zajednice prema ukupnom razvoju savremenog društva, što predstavlja jednu od važnih tema socijalnog rada i socijalnog razvoja. Samim tim, provođenje istraživanja na ove teme čini se neophodnim kako za akademsku zajednicu tako i za profesionalce i praktičare socijalnog rada koji rade na poslovima socijalnog razvoja i planiranja. S druge strane, socijalni rad kao pomažuća profesija i teorijska disciplina koja u predmetu izučavanja i svojoj praksi djelovanja ima planiranje socijalnog razvoja nesporno je pozvan da dadne svoj doprinos u primjeni ciljeva održivog razvoja. U tu svrhu Međunarodno udruženje škola socijalnog rada (IASSW), Međunarodna federacija socijalnih radnika (IFSW) i Međunarodno vijeće za socijalnu zaštitu (ICSW) izradili su Globalnu agendu za socijalni rad i socijalni razvoj 2020–2030, koja ima za cilj da ujedini napore socijalnog rada kao profesije i napore Agende 2030 (IFSW, 2020).

Međunarodna organizacija socijalnih radnika (IFSW, 2021) naglašava potrebu daljnjeg usklađivanja djelovanja socijalnog rada s Agendom 2030. Ona zagovara potrebu povezivanja sa drugim profesijama, partnerima, društvenim pokretima i ostalim zainteresovanim stranama. Poziva socijalne radnike da svojim kritičkim analizama doprinesu budućim razvojnim politikama, održivim i ekološki prihvatljivim rješenjima. Takođe poziva vlade zemalja da priznaju socijalni rad kao profesiju ljudskih prava za postizanje ciljeva socijalnih politika i ciljeva održivog razvoja UN-a, s posebnim akcentom na potrebu da se u obrazovanje i praksu socijalnog rada integrišu SDG, kao i u kritične smjernice sadržane u Agendi 2030.

Ciljevi održivog razvoja su snažno usklađeni sa profesijom socijalnog rada samim tim što su usmjerili svoj fokus na pitanja zdravlja i kvaliteta života pojedinca, porodice, grupe, organizacije i zajednice u cjelini, sa naglaskom na unapređenju ekonomskog i socijalnog funkcionisanja na različitim nivoima brige i u različitim situacijama (Rice, Fisher i Moore, 2022). S tim u vezi, i obrazovanje budućih socijalnih radnika ima zadatak da svoje ciljeve približi ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Iz toga slijedi da će studenti socijalnog rada biti aktivni činioци procesa planiranja socijalnog razvoja u svojim zajednicama, te će imati odgovornost da teorijski uspostavljen koncept održivog razvoja prilagode i primjenjuju u aktivnostima unapređenja kvaliteta života ljudi, a posebno pripadnika socijalno marginalizovanih grupa. U tom kontekstu, to znači da obrazovanje socijalnih radnika treba biti aktivni dio procesa primjene globalnih ciljeva održivog razvoja u društvu. Sve to ukazuje na potrebu propitivanja gdje se nalaze aktuelni programi obrazovanja socijalnih radnika kada je riječ o ovoj temi, odnosno kakvi su vrijednosni stavovi studenata socijalnog rada u Bosni i Hercegovini o značaju i praktičnoj primjeni ciljeva održivog razvoja za socijalni rad. Ovo istraživanje dobija na značaju tim više što sličnih istraživanja do sada nije bilo ni u Bosni i Hercegovini ni u regionu.

Metodološki okvir istraživanja

Predmet istraživanja bila je analiza stavova studenata socijalnog rada o globalnim ciljevima održivog razvoja definisanim Agendom 2030. Cilj istraživanja bio je ispitati mišljenja studenata socijalnog rada o ciljevima održivog razvoja, stavovima vezanim za njihovo ostvarivanje i njihovu povezanost sa ciljevima profesije socijalnog rada. Osnovna pretpostavka (hipoteza) sa kojom se ušlo u istraživanje je bila: Studenti socijalnog rada

i budući socijalni radnici u Bosni i Hercegovini dobro su informisani o ciljevima održivog razvoja i imaju pozitivan stav o njihovom značaju za budući razvoj kako na globalnom tako i na lokalnom nivou. Istraživanje je provedeno u formi pilot-studije sa namjerom da se potvrdi ili ospori svrsishodnost i opravdanost provođenja sličnih ispitivanja među studentskom populacijom o aktuelnim temama razvoja savremenog društva. Istraživanje je provedeno tokom 2020. godine na uzorku od 75 studenata socijalnog rada prvog ciklusa Fakulteta političkih nauka u Banjoj Luci, Fakulteta političkih nauka u Sarajevu i Filozofskog fakulteta u Tuzli. Studijski programi sa ovih fakulteta izabrani su jer se na njima upisuje najveći broj studenata i što su ova tri studijska programa prepoznata kao vodeći u Bosni i Hercegovini kada je riječ o obrazovanju budućih socijalnih radnika. Istraživanje je provedeno pomoću namjenski pripremljenog instrumenta – upitnika (*web*-aplikacije) koji se, pored dijela o socio-demografskim karakteristikama ispitanika, sastojao od dvije posebne tematske cjeline: stavovi studenata o prioritetima vlastitog i društvenog razvoja te stavovi o ciljevima savremenog socijalnog rada u kontekstu ostvarivanja globalnih ciljeva održivog razvoja. Upitnik je sadržavao osam nezavisnih varijabli koje su određivale socijalne karakteristike ispitanika i jedanaest zavisnih varijabli vezanih za tematske cjeline istraživanja. Istraživački instrument kreiran je u formi anketnih pitanja zatvorenog tipa, uz korištenje skala stavova Likertova tipa. Analiza dobijenih podataka rađena je primjenom metoda deskriptivne i inferencijalne statistike. Svrha statističke obrade je bila da se opišu istraživane tematske cjeline upotrebom kvantitativnih pokazatelja, te da se ispita valjanost kvalitativnih zaključaka sa aspekta razumijevanja asocijativnosti odgovora na pojedine varijable.

Očekivano, u uzorku istraživanja najveće učešće su imale žene (89,3%). Sa aspekta mjesta stanovanja, 44% ispitanika svoje djetinjstvo je provelo i trenutno živi u selu, dok preostalih 56% živi u urbanim sredinama. Najveći broj ispitanika (80%) materijalno stanje svojih porodica vidi kao prosječno, 13,4% ih smatra da žive ispod prosjeka, a svega 6,6% ispitanika se izjasnilo da njihove porodice imaju natprosječan ekonomski standard. Najveći broj ispitanih studenata aktivno je o pitanjima zaštite životne sredine (25,3%), a svega njih 18,7% uključeni su u neku od kulturnih aktivnosti. Angažman studenata u naučnim skupovima i strukovnim udruženjima je prilično mali. Vezano za odnos prema religiji, 96% ispitanika se izjasnilo kao vjernici, s tim da ih polovina ne upražnjava redovno vjerske obrede niti odlazi u vjerske objekte (crkve, džamije).

Rezultati istraživanja sa diskusijom

Analiza rezultata je vršena na dva nivoa: analiza vrijednosnih profila studenata i analiza međudnosa socijalnog razvoja u kontekstu ostvarivanja ciljeva održivog razvoja.

VRIJEDNOSNI PROFIL STUDENATA

U prvom dijelu istraživanja fokus je bio na određivanju vrijednosnih profila studenata socijalnog rada vezano za ključne elemente njihove socijalne i profesionalne identifikacije. Analizirani su stavovi vezani za životne prioritete, ulogu porodice, obrazovanje, profesiju socijalnog rada i opšte pravce društvenog razvoja.

Na pitanje šta im je najvažnije u životu, očekivano najveći broj studenata (52%) izjasnio se da im je *očuvanje zdravlja* prioritet u životu, što potvrđuje opšte stanje zabrinutosti populacije u vremenu pandemije. Naime, prema istraživanjima IPSOS-a (2020), 64% građana Bosne i Hercegovine u to vrijeme je bilo u strahu od zaraze. Dobiveni rezultati u našem istraživanju potvrdili su tezu da je situacija sa pandemijom bolesti COVID-19 imala značajan uticaj na same ispitanike. Međutim, skoro polovina (48%) njih smatra da su *porodični život* (28%) ili *materijalna sigurnost u životu* (13,3%) vrijednosti koje zaslužuju prioritet u njihovom životu. Zanimljivo da opcija *život u skladu sa prirodom* gotovo nije bila birana od ispitanika.

Ovakvi nalazi govore da studenti određuju za prioritete u svom životu tradicionalne vrijednosti, pa čak i u situacijama vanrednih okolnosti. To potvrđuje prisutnost konzervatizma kod današnjih mladih generacija (Turčilo, Osmić, Kapidžić i dr., 2019).

Što se tiče izbora prioriteta vezanih za porodični život najviši nivo saglasnosti je iskazan prema prioritetu *Ostvarivanje ravnopravnosti i otvorene komunikacije među članovima porodice* (69,3%) te prema *Postojanju emocionalne povezanosti članova porodice* (21,3%). Prioriteti *Rodna ravnopravnost*, *Izgradnja autonomije članova porodice*, *Razvoj individualnosti kod djece* i *Razvoj roditeljskog autoriteta* nisu prepoznati kao prioritete u porodičnom životu za studente socijalnog rada.

Odnos prema obrazovanju čini veoma značajan element koji određuje profesionalni identitet mladih. Stalne reforme i uvođenje novih vrijednosti poljuljali su povjerenje mladih, ali i cijelog društva u sistem obrazovanja. Na pitanje kako vide prioritete u obrazovanju, studenti socijalnog rada su

najviše saglasni sa *Ostvarivanjem obrazovanja za sve pod jednakim uslovima* (46,7%) te *Davanjem većeg značaja praksi u školi* i *Povezivanjem škole sa privredom* (41,3%). Prioriteti *Digitalizacija i tehničko osavremenjavanje obrazovnog procesa*, kao i *Usklađivanje obrazovanja sa nacionalnim/državnim potrebama* nisu zastupljeni kod studenata socijalnog rada kada je riječ o ostvarivanju razvojnih ciljeva obrazovanja. Ovakvi rezultati govore o visokoj motiviranosti mladih za promjene u obrazovnom sistemu zasnovanom na tradicionalnim vrijednostima, na ostvarivanju veće pristupačnosti obrazovanju i povezivanju obrazovanja sa praksom.

U kontekstu određivanja slike kako studenti socijalnog rada vide profesiju kojom će se baviti postavljeno je pitanje *Na kojim vrijednostima treba graditi profesiju savremenog socijalnog rada* (Tabela 1).

Tabela 1. Vrijednosti socijalnog rada

	N	%
Poštivanje dostojanstva svakog čovjeka	11	14,7
Promocija socijalne pravde u društvu	12	16,0
Empatija prema čovjeku u stanju socijalne potrebe	16	21,3
Solidarnost u društvu	5	6,7
Poticanje/podržavanje promjena u društvu	31	41,3

Iz dobivenih rezultata se vidi da su se studenti socijalnog rada najviše opredijelili za vrijednost *Poticanje promjena u društvu* (41,3%), dok se *Solidarnost u društvu* našla na zadnjem mjestu sa svega 6,7%. Značajno je zastupljena i *Empatija prema čovjeku u stanju socijalne potrebe* sa 21,3%. Ovakva većinska opredjeljenja studenata govore u prilog sve većoj afirmaciji *kritičkih teorija socijalnog rada*, kao i modela *Korisnik u centru pažnje* zasnovanog na vjerovanju u jedinstvenost svakog pojedinca i poštivanje njegove individualnosti (Urbanc, 2001).

S druge strane, analiziran je odnos studenata prema aktualnim problemima (rizicima) razvoja i ciljevima savremenog razvoja.

Kao najveći problemi (rizici) razvoja u vrijeme pandemije za studente socijalnog rada su: *Rizik od rasta siromaštva*, *Rizik od uništavanja prirode (klimatske promjene)*, *Rizik od nekontrolisanih migracija* i *Rizik ugrožavanja života ljudi kao posljedice pandemije koronavirusa*. Sva četiri problema dobila su visok nivo saglasnosti studenata da njihov uticaj može imati presudan značaj na savremeni socijalni razvoj (Tabela 2).

Tabela 2. Stavovi studenata o uticaju pojedinih problema na socijalni razvoj društva

	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Mean	SD
Uticaj migracija	34 45,3	27 36,0	10 13,3	4 5,3	0 0,0	1,79	0,874
Uticaj klimatskih promjena	19 25,3	36 48,0	12 16,0	8 10,7	0 0,0	2,12	0,915
Uticaj siromaštva	15 20,0	36 48,0	19 25,3	4 5,3	1 1,3	2,20	0,870
Uticaj pandemije	11 14,7	35 46,7	16 21,3	13 17,3	0 0,0	2,41	0,946

1) *U potpunosti se slažem*; 2) *Djelimično*; 3) *Ne znam, nemam stav*; 4) *Ne slažem se*; 5) *U potpunosti se ne slažem*

Ipak, najviši rejting kod studenata socijalnog rada imao je *Rizik od nekontrolisanih migracija*. Čak 81,6% (Mean 1,79, SD 0,874) studenata koji su učestvovali u istraživanju mišljenja su da su upravo nekontrolisane migracije te koje predstavljaju najveću geostratešku prijetnju socijalnom razvoju u svijetu. Iako bi bilo očekivano da *Rizik od posljedica pandemije* bude visoko postavljen na ljestvici razvojnih rizika, to se nije desilo. Takođe, tradicionalni socijalni rizik vezan za posljedice *siromaštva* u ovom istraživanju je ostao u dugom planu.

Prema mišljenju studenata, ukupan razvoj društva treba usmjeriti na *Ostvarivanje ljudskih prava i sloboda* te *Poticanje društvene solidarnosti i humanizma u društvu* (64%). Ciljevi *Ostvarivanje ekonomskog, tehnološkog i industrijskog napretka* te *Očuvanja zdravlja ljudi* prepoznati su kao manje značajni ciljevi razvoja savremenog društva, dok su ciljevi *Očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta zajednice* kao i *Zaštita prirodne sredine* ostali na marginama interesovanja studenata socijalnog rada.

Ako prethodne nalaze stavimo u kontekst zaključivanja o posebnostima identifikacije studenata socijalnog rada sa strukom i profesijom socijalnog rada, možemo konstatovati prisustvo visokog stepena podržavanja tradicionalnih vrijednosti kako na socijalnom tako i na profesionalnom nivou, gdje se ističu značaj porodičnog života, materijalne sigurnosti i obrazovanja uz praksu. Sa aspekta pristupa socijalnom radu kao profesije zagovaraju se promjene, što može biti pokazatelj opšteg nezadovoljstva studenata sa stanjem u kojem se nalazi socijalni rad danas u Bosni i Hercegovini.

PERCEPCIJA OSTVARIVANJA CILJEVA ODRŽIVOG RAZVOJA

U drugom dijelu istraživanja fokus je bio na stavovima studenata vezanim za perspektive razvoja sa aspekta ostvarivanja ciljeva održivog razvoja. Analizirani su stavovi o preduslovima, resursima, načinima i ishodima društvenog razvoja kroz okvir Agende 2030. Putem Likertove skale ispitanicima je data mogućnost iskazivanja stepena slaganja sa stavovima o aktuelnom stanju razvoja, a na osnovu proklamovanih sedamnaest globalnih ciljeva održivog razvoja.

Prvi set stavova ticao se preduslova razvoja, a to su: *zaštita zdravlja i očuvanje prirodne sredine, naučna i tehnološka dostignuća, institucionalna razvijenost i ostvarivanje ljudskih sloboda, pravde i mira u svijetu.*

Tabela 3. Stavovi studenata o ključnim preduslovima razvoja

	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Mean	SD
Zdravlje stanovništva i očuvanje prirode ključni su preduslovi razvoja društva	5 6,7	24 32,0	10 13,3	30 40,0	6 8,0	3,11	1,146
Inovacije u rješavanju problema ključni su preduslov za razvoj društva	12 16,0	41 54,7	18 24,0	4 5,3	0 0,0	2,19	0,870
Snažne i efikasne institucije garant su napretka u društvu	35 46,7	27 36,0	9 12,0	4 5,3	0 0,0	1,76	0,867
Ljudske slobode, pravda i mir u svijetu danas su ugroženi više nego prije	22 29,3	20 26,7	27 36,0	6 8,0	0 0,0	2,23	0,967

1) *U potpunosti se slažem*; 2) *Djelimično*; 3) *Ne znam, nemam stav*; 4) *Ne slažem se*; 5) *U potpunosti se ne slažem*

Kako stoji u Tabeli 3, najveći broj ispitanika smatra da se najznačajniji preduslovi razvoja nalaze u *Snažnim i efikasnim institucijama* (82%), s tim da je njih 46,7% u to potpuno sigurno. Visok nivo saglasnosti (70,7%) pokazan je i kod stava da je *Inovativni pristup u rješavanju problema* preduslov razvoja. Zanimljivo je da se *Zdravlje i očuvana prirodna sredina* nalaze u grupi preduslova koji za studente socijalnog rada nisu od tolikog značaja kada se govori o ukupnom razvoju društva. Skoro polovina (48%)

ispitanika izjasnila se da zdravlje i očuvana prirodna sredina nisu važni za ukupan razvoj. Preduslovi razvoja su kontekst razvoja, a resursi su osnova razvoja. Dok su pitanja preduslova vezana za spremnost zajednice za razvoj, pitanja resursa tiču se odnosa onoga što se ima i spremnosti da se to koristi za razvoj. U skladu sa definisanim ciljevima održivog razvoja iz Agende 2030, razvoj društva zasniva se na korištenju resursa koji dolaze iz obrazovanja, naučnih i tehnoloških dostignuća, industrije i infrastrukture te raznolikosti i bogatstva prirodnih bogatstava.

Tabela 4. Stavovi studenata o resursima razvoja

	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Mean	SD
Današnji kvalitet obrazovanja je loš i one obezbjeđuje uslove za razvoj društva	14 18,7	36 48,0	8 10,7	15 20,0	2 2,7	2,40	1,090
Precijenjen je značaj industrijske proizvodnje i infrastrukture za ukupan razvoj	7 9,3	32 42,7	24 32,0	11 14,7	1 1,3	2,56	0,904
Najveći resursi razvoja su naučna i tehnološka dostignuća	46 61,3	23 30,7	2 2,7	4 5,3	0 0,0	1,52	0,795
Raznolikost i bogatstvo prirodnih resursa najvažniji je resurs održivog razvoja društva	24 32,0	31 41,3	16 21,3	4 5,3	0 0,0	2,00	0,870

1) *U potpunosti se slažem*; 2) *Djelimično*; 3) *Ne znam, nemam stav*; 4) *Ne slažem se*; 5) *U potpunosti se ne slažem*

Najveći značaj ispitanici pridaju resursima koji su vezani za *Naučno-tehnološka dostignuća* (92%) te za *Raznolikost i bogatstvo prirodnih dobara* (73,3%). S druge strane, više od pola (52%) ispitanika smatra da je

precijenjena *Uloga industrijske proizvodnje i infrastrukture* u razvoju društva.

Često se zanemaruje pitanje načina razvoja. U Agendi 2030 ono je stavljeno u kontekst načina ostvarivanja ciljeva održivog razvoja. Za potrebe ovog istraživanja ekstrahirani su sljedeći načini razvoja: *Razvoj ekonomskim rastom*, *Razvoj stvaranjem kohezivnih zajednica i održivih gradova*, *Razvoj forsiran prekomjernom proizvodnjom i potrošnjom* te *Razvoj ostvaren saradnjom i partnerstvom* (Tabela 5).

Tabela 5. Stavovi studenata o načinima razvoja

	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Mean	SD
Prosperitet društva se može postići isključivo ekonomskim rastom	53 70,7	16 21,3	6 8,0	0 0,0	0 0,0	1,37	0,632
Ključ prosperiteta je stvaranje kohezivnih zajednica i održivih gradova	26 34,7	38 50,7	6 8,0	4 5,3	1 1,3	1,88	0,869
Prekomjerna proizvodnja i prekomjerna potrošnja ugrožavaju razvoj	28 37,3	32 42,7	10 13,3	4 5,3	1 1,3	1,91	0,918
Saradnja i partnerstvo između ljudi, država i zajednica garantuju prosperitet društva	31 41,3	27 36,0	11 14,7	5 6,7	1 1,3	1,91	0,975

1) U potpunosti se slažem; 2) Djelimično; 3) Ne znam, nemam stav; 4) Ne slažem se; 5) U potpunosti se ne slažem

Studenti socijalnog rada prepoznaju *Ekonomski rast*, *Stvaranje kohezivnih zajednica* te *Jačanje partnerstva i saradnje* kao poželjne načine razvoja društva. Čak 92% ispitanih smatra da se ekonomskim rastom može postići ukupan razvoj društva. Istovremeno, *Prekomjerna proizvodnja i potrošnja* doživljavaju se kao ograničavajući faktor razvoja, a ne kao podržavajući.

Na kraju su analizirani stavovi na temu ciljeva razvoja. Studentima su date mogućnosti da izraze nivo svog slaganja sa stavovima koji se tiču četiri ključna cilja razvoja definisana Agendom 2030, i to: *Postizanje potpune rodne ravnopravnosti*, *Rješavanje nejednakosti u svijetu*, *Obezbjediavanje pitke vode i sanitarno-higijenskih uslova za sve* te *Proizvodnja energije iz čistih izvora*.

Tabela 6. Stavovi studenata o očekivanim ishodima/rezultatima razvoja

	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)	Mean	SD
Nemoguće je postići potpunu rodnu ravnopravnost u svijetu	22 29,3	27 36,0	21 28	5 6,7	0 0,0	2,12	0,915
Moguće je obezbijediti pitku vodu i sanitarno-higijenske uslove za većinu ljudi na Zemlji	10 13,3	37 49,3	26 34,7	2 2,7	0 0,0	2,27	0,723
Čisti izvori mogu proizvesti dovoljno energije za potrebe savremenog razvoja	39 52,0	27 36,0	6 8,0	2 2,7	1 1,3	1,65	0,846
Održivi razvoj neće riješiti pitavanja nejednakosti u društvu	39 52,0	16 21,3	13 17,3	4 5,3	3 4,0	1,88	1,127

1) U potpunosti se slažem; 2) Djelimično; 3) Ne znam, nemam stav; 4) Ne slažem se; 5) U potpunosti se ne slažem

Kako se vidi u Tabeli 6, najviši nivo slaganja ispitanici su pokazali prema stavu *Čisti izvori mogu proizvesti dovoljno energije za potrebe savremenog razvoja* (88%) i stavu *Održivi razvoj neće riješiti pitanja nejednakosti u društvu* (73,3%). Ciljevi *Obezbjedivanje pitke vode* i *Obezbjedivanje sanitarno-higijenskih uslova za većinu ljudi na Zemlji* su prema ispitanicima najmanje realni i dostižni. Da bi se analizirali stavovi sa aspekta zajedničkog grupiranja (asocijativnosti), urađena je faktorska analiza.⁴ Nakon provjere ispunjenosti uslova za opravdanost faktorske analize, određivane su metode

⁴ S obzirom na to da je vrijednost KMO veća od 0.6 (KMO = .663) te da je Bartlett's značajna (Sig. = .001, p < .05), upotreba faktorske analize je opravdana.

ekstrakcije i metode rotacije. Za metodu ekstrakcije odabrana je analiza glavnih komponenti (PCA) a za metodu rotacije varimax rotacija.

Tabela 7. Tabela glavnih komponenti

	1	2	3	4	5
Var. 51. Prekomjerna proizvodnja i prekomjerna potrošnja ugrožavaju razvoj	.661	-.313	-.276	-.088	-.015
Var. 49. Prosperitet društva se može postići isključivo ekonomskim rastom	.610	-.142	-.201	.235	-.016
Var. 46. Najveći uticaj na razvoj društva imaju naučna i tehnološka dostignuća	.606	-.127	.056	.017	-.372
Var. 56. Raznolikost i bogatstvo prirodnih resursa najvažniji je resurs održivog razvoja	.603	.180	-.121	-.051	-.333
Var. 48. Ljudske slobode, pravda i mir u svijetu danas su ugroženi više nego prije	.598	.015	.149	-.200	-.093
Var. 50. Ključ prosperiteta je stvaranje kohezivnih zajednica i održivih gradova	.589	-.527	-.028	-.143	.243
Var. 59. Čisti izvori mogu proizvesti dovoljno energije za potrebe savremenog razvoja	.548	.416	-.197	-.389	.279
Var. 45. Zdravlje stanovništva i očuvanje prirode ključni su preduslovi razvoja društva	.376	-.362	.324	-.282	-.064
Var. 60. Održivi razvoj neće riješiti pitanja nejednakosti u društvu	.022	.696	-.049	-.057	.051
Var. 57. Nemoguće je postići potpunu rodnu ravnopravnost u svijetu	.189	.692	.257	.063	-.046
Var. 54. Precijenjen je značaj industrijske proizvodnje i infrastrukture za ukupan razvoj	.303	-.061	.736	.055	.239
Var. 58. Moguće je obezbijediti pitku vodu i sanitarno-higijenske uslova za većinu ljudi	.455	.327	-.480	-.244	.369
Var. 47. Snažne i efikasne institucije garant su napretka u društvu	.478	-.161	-.207	.671	-.068
Var. 52. Saradnja i partnerstvo između ljudi, država i zajednica garantuju prosperitet	.325	.364	-.023	.628	.035
Var. 53. Današnji kvalitet obrazovanja je loš i on ne obezbjeđuje uslove za razvoj	.395	.047	.413	.207	.610
Var. 55. Primjena inovacija u rješavanju problema je ključni preduslov za razvoj	.428	.317	.346	-.151	-.522
<i>Extraction Method: Principal Component Analysis. a. 5 components extracte</i>					

Kao što je vidljivo iz Tabele 7 (analiza glavnih komponenti) moguće je izdvojiti grupe odgovora koji određuju pet profila studenata a vezano za stavove o globalnim ciljevima održivog razvoja uzimajući u obzir

stavove o preduslovima razvoja, resursima razvoja, načinima/metodama razvoja i ciljevima razvoja. Izdvojene komponente objašnjavaju 61,49% varijabilnosti u odgovorima ispitanika, s tim da prve tri komponente imaju teorijsku relevantnost u tumačenju rezultata. Ove tri komponente tumače 45,34% odgovora dobivenih na svih šesnaest varijabli.

Treba naglasiti da homogenost komponenti nije uslovljena jednoznačnošću iznesenih stavova. Stavovi se kreću od potpuno afirmativnih do isključivo negativnih. Tako se npr. pozitivan stav o ekonomskom rastu nalazi zajedno sa stavom koji ukazuje na neprihvatljivost konzumerizma i neograničene proizvodnje kao preduslova razvoja. Razlog što se ovako oprečni stavovi nalaze u istoj grupi je u interesovanju ispitanika.

Prva komponenta objašnjava 23,10% ukupnih rezultata, a u njenom tumačenju učestvuju varijable 51, 49, 46 i 56. S obzirom na semantičko značenje manifestnih varijabli, ispitanike koji ulaze u ovu grupu mogli bismo nazvati *ekonomskim optimistima*. Njihova uvjerenja su naslonjena na prioritet ekonomskog rasta, postojanje prirodnih resursa, značaj i ograničenja naučno-tehnoloških dostignuća.

Druga komponenta određena je odgovorima na nekoliko varijabli koje u fokus stavljaju ostvarivanje ljudskih prava i sloboda te zaštitu životne sredine kao ključnih preduslova, resursa, načina i ciljeva razvoja, a to su varijable 59, 60, 57 i 58. Ona učestvuje sa 13,02% u objašnjavanju ukupnih rezultata. Naziv ove grupe mogao bi biti *socijalno-ekološki pesimisti*, čime se u prvi plan stavljaju socijalne i ekološke opasnosti razvoja. Naime, razvoj društva ima svoju visoku cijenu, koja se očituje na polju ugrožavanja prirodne okoline i socijalnih odnosa u društvu.

Treća komponenta ima učešće u objašnjavanju ukupnih rezultata istraživanja svega 9,22%, a definisana je varijablama 54, 58, 53 i 55. Njihov interes usmjeren je na razvoj institucionalno-industrijskih kapaciteta, pa se sljedbenici ovih stavova mogu nazvati *institucionalno-resursni skeptici*. Osnovna ideja ove grupe zasnovana je na izražavanju sumnje u razvoj bez institucionalnih resursa, a prije svega jakih i razvijenih institucija, infrastrukture i industrijskih kapaciteta.

Zaključak

Pilot-istraživanje stavova studenata socijalnog rada sa aspekta razumijevanja značaja globalnih ciljeva održivog razvoja donijelo je nekoliko zaključaka koji će imati pozitivno dejstvo na buduća istraživanja ovoga tipa.

Kao prvo, pokazalo se da studenti socijalnog rada u Bosni i Hercegovini nemaju izgrađen jasan stav o globalnim ciljevima održivog razvoja, što ih stavlja na margine razvojnih procesa u društvu. Većom uključenošću ovih tema u nastavne programe povećale bi se pretpostavke za izgradnju autohtonog stava studenata socijalnog rada o ciljevima održivog razvoja, čime bi se omogućila njihova veća uključenost u aktuelne procese ostvarivanja ciljeva održivog razvoja.

Drugo, studenti socijalnog rada nemaju izgrađenu sliku o specifičnosti socijalnog rada kao profesije koja može doprinijeti ostvarivanju ciljeva održivog razvoja. Ovakav zaključak utiče na neprepoznavanje povezanosti vrijednosti socijalnog rada i ciljeva održivog razvoja.

Treće, činjenica da stanje vanrednih okolnosti (opasnost od smrtonosne zaraze) nije značajno uticalo na percepciju životnih i profesionalnih prioriteta ide u prilog konstataciji da su studenti socijalnog rada nedovoljno informisani o značaju i uticaju vanrednih situacija na ostvarivanje ciljeva održivog razvoja. U tom kontekstu potrebno je preispitati postojeće kurikulume i naći mogućnost uvođenja nastavnog sadržaja koji bi razjasnio povezanost ovih dviju tema značajnih za struku i profesiju socijalnog rada.

Četvrto, ekstrahirane tri komponente pokazuje da među studentima socijalnog rada postoje minimalno tri pristupa u razumijevanju globalnih ciljeva održivog razvoja, koji se međusobno razlikuju prema pristupu u razumijevanju značaja i uloge ekonomskog rasta, socijalnih-ekoloških vrijednosti te značaja institucionalnih resursa i industrijske razvijenosti.

Na kraju, rezultati istraživanja pokazuju da je tema ciljeva održivog razvoja nedovoljno zastupljena u nastavnom procesu kao tema obrazovanja budućih socijalnih radnika, te da ta činjenica utiče na slabu zainteresovanost i posjedovanje nedovoljnog znanja o uzročno-posljedičnim vezama socijalnog razvoja i ostvarivanja ciljeva održivog razvoja. Isto tako, istraživanje ukazuje na deficit analitičkih studija i ukazuju na pravce i mogućnosti budućih istraživanja u ovoj oblasti, što opravdava potrebu za provođenjem istih ili sličnih istraživanja u narednom periodu.

Literatura

- IFSW. (2020). Global Agenda for Social Work and Social Development. <https://www.ifsw.org/2020-to-2030-global-agenda-for-social-work-and-social-development-framework-co-building-inclusive-social-transformation/> (Pristupljeno 10. 6. 2023)
- IFSW. (2021). Social Work And The United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) – Polisy dokument. URL <https://www.ifsw.org/social-work-and-the-united-nations-sustainable-development-goals-sdgs/> (Pristupljeno 5. 6. 2023)
- IPSOS. (2020). Rapid Assesment Kap (Knowledge Attitude Practice) – Covid 19 Response. Ispitivanje javnog mnijenja u Bosni i Hercegovini. URL <https://www.unicef.org/bih/media/5231/file/Izvjestaj%20-%20Ispitivanje%20javnog%20mnijenja%20u%20Bosni%20i%20Hercegovini%20u%20vezi%20Covid-19.pdf> (Pristupljeno 5. 6. 2023)
- Rice, K., Fisher, C., Moore, S. (2022). Social work and the Sustainable Development Goals: an introduction to the special issue. *Social Work Education*, The International Journal, Volume 41, 2022 - Issue 7 URL
- https://www.researchgate.net/publication/363773310_Social_Work_Education_Social_work_and_the_Sustainable_Development_Goals_an_introduction_to_the_special_issue (Pristupljeno 6. 6. 2023)
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D. i dr. (2019). Studija o mladima – Bosna i Hercegovina 2018/2019. Friedrich Ebert Stiftung. URL <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/15288.pdf> (Pristupljeno 7. 6. 2023)
- UN. (2015). Transforming our World: The 2030 Agenda for Sustainable Development. URL <https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf> (Pristupljeno 7. 6. 2023)
- UNDP. (2021). Okvir za realizaciju ciljeva održivog razvoja u Bosni i Hercegovini. URL <https://www.undp.org/bs/bosnia-herzegovina/publications/okvir-za-realizaciju-ciljeva-odr%C5%BEivog-razvoja-u-bosni-i-hercegovini> (Pristupljeno 10. 6. 2023)
- Urbanc, K. (2001). Etika i vrijednosti u socijalnom radu. *Ljetopis socijalnog rada*, Vol. 8 No. 2. URL <https://hrcak.srce.hr/3712> (Pristupljeno 7. 6. 2023)

Pravo djeteta na zdravlje: nužnost zajedničkog djelovanja

DŽAMNA VRANIĆ¹

DINO KOVAČEVIĆ²

Univerzitet u Sarajevu – Pravni fakultet Bosna i Hercegovina

Sažetak: Nositelji roditeljske odgovornosti ovlašteni su da donose odluke u vezi sa zdravljem djeteta. Iako to na prvi pogled izgleda jednostavno, postoji čitav spektar pitanja koja su povezana s tom stranom roditeljske odgovornosti. Roditeljska odgovornost uključuje i prava i dužnosti. Roditelji imaju i tu diskreciona prava. Kako će onda odgovorni roditelji ostvariti svoja prava i svoje dužnosti? Rješenje tog pitanja prvenstveno je na odgovornim roditeljima, ali ono ovisi i o nizu drugih faktora. Obrazovanje je sistematično podučavanje djeteta u privatnom i javnom prostoru o glavnim svjetonazorskim sadržajima u vladajućoj slici svijeta. Iako su i odgoj i obrazovanje neodvojivi od najvažnijih sadržaja društvenog poretka, odgoj u većoj mjeri podliježe diskrecionim pravima roditelja, dok obrazovanje organizira politička zajednica. Ovo pitanje posebno se aktualizira u kontekstu prava djeteta na zdravlje, odnosno prava djeteta na obrazovanje u situaciji kada je zdravlje djeteta narušeno.

Ključne riječi: dijete, zdravlje, obrazovanje, roditeljska odgovornost, državni aparat

Abstract: Holders of parental responsibility have the power to make decisions regarding the child's health. While this may seem simple at first glance, there is a whole set of issues associated with this side of parental responsibility. Parental responsibility includes rights as well as duties. Parents also have discretionary rights. How then will responsible parents exercise their rights and duties? The answer to this question is primarily up to the responsible parent, but it also depends on a number of other factors. Education is the systematic teaching of the child, in both private and public domain, about key contents

1 dz.duman@pfsa.unsa.ba

2 d.kovacevic@pfsa.unsa.ba

of the prevailing worldview. Although upbringing and education are inseparable from the most important aspects of social order, upbringing is to a greater extent subject to the discretionary rights of the parents, while education is organized by the political community. This issue is particularly relevant in the context of the child's right to health.

Keywords: child; health; parental responsibility; education; state responsibility

Uvod

Nositelji roditeljske odgovornosti ovlaštene su da donose odluke u vezi sa zdravljem djeteta. Iako to na prvi pogled izgleda jednostavno, postoji čitav spektar pitanja koja su povezana s tom stranom roditeljske odgovornosti (Freeman i Veerman, 2021). Roditeljska odgovornost uključuje i prava i dužnosti. Roditelji imaju i tu diskreciona prava. Kako će onda odgovorni roditelji ostvariti svoja prava i svoje dužnosti? Rješenje tog pitanja prvenstveno je na odgovornim roditeljima, ali ono ovisi i o nizu drugih faktora, među kojima je i mišljenje djeteta koje mora biti uzeto u obzir. Ostvarivanje roditeljske odgovornosti može biti ograničeno željom odraslog djeteta. I mlađe djetete može imati drugačije mišljenje koje će odgovorni roditelj uzeti u obzir (Correia, Camilo, Aguiar i Amaro, 2019).

Zato je u okviru ovih istraživanja važno razmotriti šta se od odgovornog roditelja zahtijeva da čini, te šta mu je dozvoljeno da čini. Odgovori na ta pitanja mogu biti etički, religijski i drugačije osnovani i pravdani (Voloshenko, Kalaur, Chahrak, Karpenko i Chepilad, 2022). Ali u središtu ovih razmatranja je pravna strana pitanja: kako je pravno konstruirana zamisao odgovornog roditelja, kakva je važnost data kulturološkim i religijskim stavovima roditelja, te kako takav roditelj u obzir uzima mišljenje djeteta?

Zdravlje djeteta i njegov najbolji interes: ko donosi odluku?

Zaštita zdravlja djeteta je zakonska obaveza nositelja roditeljske odgovornosti. Ako nositelj roditeljske odgovornosti ne zahtijeva provođenje potrebnih mjera zaštite zdravlja djeteta, to se može smatrati krivičnim djelom ili dovesti do izricanja mjera u pravcu zaštite ličnih i imovinskih prava djeteta. Iste pravne posljedice može imati traženje i primjenjivanje neodgovarajućih mjera zaštite zdravlja djeteta. Ali čim roditelji poduzmu korake traženja medicinskog liječenja, na njima nije ni obaveza ni ovlaštenje

da zahtijevaju određeni tretman.

Kako je Lord Scarman u slučaju „Gillick v. West Norfolk and Wisbech“ 1986. godine primijetio:

„Roditeljska prava moraju biti ostvarivana u skladu s principom dobrobiti djeteta, te mogu biti dovedena u pitanje, pa čak i neuvažena, ako to nisu.“

Jedino onda kada je slučaj iznijet pred sud, odluka roditelja može biti dovedena u pitanje kao suprotna dobrobiti djeteta. Kada ne može biti postignut dogovor među roditeljima, onima koji su zaduženi za brigu o djeci, i zdravstvenim stručnjacima, bit će nužno zatražiti odobrenje nadležnog organa. Svoju odluku nadležni organ donijet će na osnovi toga šta određuje dobrobit djeteta. U donošenju odluka usvojeno je vrlo široko tumačenje toga šta uključuje najbolji interes djeteta. Tako, najbolji interes djeteta obuhvata medicinske, emocionalne i druge faktore dobrobiti te psihološke i socijalne koristi za dijete. Primjer za to je slučaj „Re Y“ (1997).

Sud u Ujedinjenom Kraljevstvu bio je voljan usvojiti uravnoteženi pristup čija bi osnova bio popis koristi i opterećenja predloženih postupaka u slijedećem pristupu koji donosi najveću opću korist. U slučaju „Wyatt and another v. Portsmouth Hospital NHS Trust and another“ (2005) sudac Thorpe LJ navodi:

Prema mome mišljenju, ne može biti sumnje da je procjena najboljih interesa povezana s podizanjem djeteta u skladu s njegovom dobrobiti. (...) Ovisno o primjeni popisa koristi ili drugih zakonskih smjernica, čini mi se da bi prvostepeni sudija s odgovornošću da procijeni najbolji interes tražitelja, koji nema sposobnost, trebao napraviti listu ravnoteže. Prvi sadržaj toga bio bi svaki faktor ili faktori stvarne koristi. (...) Potom, na drugoj strani sudija bi trebao napisati sve što je oprečno uravnoteženju te koristi za tužitelja. (...) Potom će sudija napisati na svaku stranicu moguće dobiti i gubitke u svakom slučaju praveći procjene razmjera mogućnosti da dobit ili gubitak može narasti. Na kraju tog postupka sudija će biti u boljem položaju da odredi ravnotežu između sume određenih i mogućih dobiti nasuprot sume određenih i mogućih gubitaka. Očito, jedino ako je taj obračun s relativno značajnom koristi, sudija će zaključiti da će taj zahtjev vjerovatno unaprijediti najbolji interes tražitelja.

Stanovišta roditelja također će biti uzeta u obzir kao dio procjene dobrobiti djeteta. Trebalo bi razmotriti vrste liječenja o kojima se roditelji s roditeljskom odgovornošću mogu sporazumjeti. Kada je roditeljska odgovornost razdijeljena na više osoba, saglasnost jedne obično će biti

dovoljna. Iako postoje postupci koji ne bi mogli biti izvedeni, ako se roditelji ne slažu, sve dok nije dat izričit pristanak nadležnog organa. Takvi postupci mogu biti: sterilizacija, obrezivanje muške djece i imunizacija. Iako u većini evropskih nacionalnih sistema institucije država zastupaju stav da roditelji trebaju postupati u skladu s najboljim interesima djeteta, s jedne strane, medicinski zahvati mogu biti dozvoljeni uz uvjet da nisu protiv najboljeg interesa djeteta, s druge strane (Dailey i Rosenbury, 2021).

Od najboljeg interesa prema ne protiv najboljeg interesa

Mijenjanje postavke od najboljeg interesa prema ne protiv najboljeg interesa moglo bi se kritizirati kao razvodnjavanje principa dobrobiti. Postoje i medicinski zahvati koji su zakonito izvedivi jedino uz dopuštenje suda. Takvi slučajevi uključuju medicinske tretmane ili operacije koje se provode nad djetetom prvenstveno radi dobrobiti druge osobe.

Dok društveni i drugi interesi mogu biti toliko važni koliko i najbolji medicinski interes u djelovanju na emocionalnu dobrobit, predloženo je da bi samo tamo gdje je vrlo jasna indirektna dobrobit djeteta iz koristi treće strane emocionalnu korist djeteta trebalo smatrati opravdanjem za medicinski postupak nad djetetom. Gdje je u pitanju neobnovljivi ljudski materijal, sudovi će vjerovatno biti oprezni u davanju takvog dopuštenja. Član 20. utjecajne Konvencije o ljudskim pravima i biomedicini zabranjuje davanje neobnovljivih organa i tkiva onesposobljene osobe (Dommel i Alexander, 1997; Byk, 2019).

Radi održavanja djeteta u životu roditelji će obično podržati tretman na osnovi medicinskog mišljenja te će općenito djelovati u skladu s najboljom naučnom informacijom u interesu zdravlja svog djeteta. Primjer za to je sudjelovanje u programima imunizacije. Međutim, religijska i/ili kulturna stanovišta o specifičnim zahvatima mogu podsticati roditelje na odustajanje od prihvaćene medicinske prakse. To u nekim slučajevima može čak ugroziti život djeteta. Roditelji se mogu ne slagati sa stavovima liječnika u tome šta je najbolji interes djeteta te ili zahtijevati tretman suprotan prevladavajućem kliničkom mišljenju ili, što je rjeđe uobičajeno, odbiti da prihvate tretman. Takve napetosti naročito su prisutne tamo gdje je riječ o održanju života. Ako takvo neslaganje nije rješivo na licu mjesta, bit će upitan sud da odredi odgovarajući postupak (De Buhr i Tannen, 2020).

Kako će sud pristupiti tim izuzetno osjetljivim slučajevima te šta to kazuje

o očekivanom ponašanju odgovornog roditelja? Kada određuje najbolji interes djeteta, sud obično uzima u obzir stavove roditelja o kvalitetu života djeteta, ali ne dopušta da to bude jedina determinanta tog pitanja. Odluka u slučaju „Re T“ iz 1997. godine smatrana je zastranjivanjem ili, u drugačijem gledanju, najnaprednijom od većine – ako je gledana kao vraćanje ideji prirodnih prava roditelja; naprednom jer u obzir uzima važan izraz brižnog odnosa.

Navedeni slučaj je u vezi sa shvatanjem majke da transplantacija jetre nije bila u najboljem interesu djeteta, suprotno stavovima skupine uključenih stručnjaka, sud je odlučio da ne isključi njene želje. To je razumljivo s obzirom na razinu postoperacijske njege koja bi bila zahtijevana od nje. Zahtijevana žrtva bila bi izuzetno velika jer su roditelji živjeli u inozemstvu. Ako je ona ne bi posve podržavala, takva njega bi, nesumnjivo, bila dovedena u pitanje. Usto, stanovište majke bilo je u okviru razumne odluke koju osjećajna osoba može donijeti, to jest ona je donijela razboritu, na obrazovanju osnovanu odluku, a ne samo religijsku. Nadalje, dijete je već pretrpjelo neuspješnu operaciju koja je uzrokovala fizičku i duševnu bol. Ipak, neki komentatori su smatrali ovu odluku regresivnim korakom jer, pored ostalog, interesi majke i djeteta nisu bili u potpunosti artikulirani. Potrebna je velika pažnja u slučaju razmatranja stanovišta roditelja (Bainham, 1997; Michalowski, 1997).

Kako je to u obrazloženju odluke u navedenom slučaju istaknuto: „(...) Mogu postojati i slučajevi kada izgleda da roditeljima na srcu nisu interesi djeteta, te se ne može pretpostaviti da su interesi roditelja i djece usklađeni.“ Ali spomenuta majka je roditelj koji voli svoje dijete. Priznanje brižnih odnosa treba pozdraviti iako postoji potreba za jasnoćom u njihovom vrednovanju i priznanju. Iz vida ne treba izgubiti ni mogućnost nalaženja osobe koja će preuzeti brigu o djetetu u slučaju kada roditelji više ne žele vršiti roditeljsku ulogu (Auckland i Goold, 2019).

Nasuprot tome, u nekim slučajevima roditelji izuzetno bolesne djece ustrajavali su na neodgovarajućem (često zvanom ništavnom) medicinskom tretmanu djece. Roditeljima je u takvim slučajevima izuzetno teško prepustiti dijete njegovoj sudbini. Uvijek postoji potreba za pažljivim razgovorom s članovima porodice. U odluci koja odgovara slučaju „Re T (1997) usvojen je pristup koji je baziran na najboljem interesu djeteta, a ne onaj koji bi prividno bio usklađen s interesom roditelja. Uobičajeni pristup usvaja pretpostavku u korist produženja života, uz odmjeravanje bola i patnje koji su uključeni u daljnji tretman u odnosu na kvalitet života koji bi proistekao iz toga. Odluku o održavanju ili uskraćivanju tretmana određivalo je stanovište djeteta s obzirom na podnošljivost ili nepodnošljivost života.

Razmatrana je tačka nepodnošljivosti u slučaju „Wyatt and another v. Portsmouth Hospital NHS Trust and another“ (2005) gdje je J. Hedley bio izričit da to nije dodatni izazov najboljem interesu, već dio procesa za određivanje šta to može biti s izazovom koji ponekad daje „dostupnu uputu u traženju najboljih interesa u toj vrsti slučajeva“. U slučaju „R v. Portsmouth Hospital NHS Trust, ex p Glass“ (1999) Lord Woolf Mr uspostavio je važne principe prava u takvim slučajevima zahtijevajući od sudova da uzmu u obzir „prirodne zabrinutosti i odgovornosti“ roditelja. Međutim, stanovišta roditelja mogu biti odbačena kada se čini da su u sukobu s najboljim interesom djeteta.

Iz navedenih, ali i sličnih slučajeva moguće je zaključiti³ da je odgovoran roditelj onaj koji uvažava medicinsko mišljenje. Osnova tog zaključka su i stavovi sudova u više slučajeva (Bridgeman, 2007). Priroda sudskog razumijevanja često znači da su interesi roditelja shvatani kao protivni interesima djece, prije nego na način u kojima je dobrobit djece temeljni interes roditelja.

Ali nemaju roditelji samo jedinstveno i detaljno znanje o svome djetetu, već imaju i visoku razinu empatije i ulaganja u dobrobit djeteta. Veći značaj treba dodijeliti roditeljskim shvatanjima i u praksi i u sudskom donošenju odluka. Tako su članom 8. stav 1. Evropske konvencije o ljudskim pravima i temeljnim slobodama data moćnija sredstva kojima porodice mogu dovesti u pitanje svaki opaženi nedostatak u procesu donošenja odluka koje se tiču brige o zdravlju iako je dosad njegov utjecaj bio ograničen.

Važna strana roditeljskih odgovornosti je osiguranje da njihova djeca dostignu kompetentnu zrelost. Djeca trebaju postići iskustvo donošenja odluka da bi primjenjivala svoje vještine na putu postizanja „spособnosti kada mogu preuzeti punu odgovornost kao slobodni i razumni zastupnici svog sistema ciljeva“ (Freeman, 1983). Sva djeca bez obzira na dob i okolnosti mogu dati vrijedna opažanja koja mogu popraviti njihovu kliničku njegu (Huntington i Scott, 2020). U međunarodnim pravnim instrumentima predloženo je da bi čak i vrlo mlada djeca trebala biti uključena u proces donošenja odluke, u optimalnoj mjeri. U članovima 12 i 13 Konvencije o pravima djeteta rečeno je:

Države članice osiguravaju djetetu koje je sposobno formirati vlastito mišljenje pravo slobodnog izražavanja tog mišljenja u svim pitanjima koja su u vezi s djetetom, s tim što se mišljenju djeteta posvećuje

³ Vidjeti, naprimjer, slučaj „An NHS Trust v. MB“ (2006) naveden u Probert, Gilmore i Herring (2009, str. 192).

dužna pažnja u skladu s godinama života i zrelošću djeteta. U tu svrhu djetetu se posebno daje prilika da bude saslušano u svim sudskim i administrativnim postupcima koji se odnose na njega bilo neposredno ili preko zastupnika ili odgovarajućeg organa na način koji je u skladu s proceduralnim pravilima nacionalnog zakona.

Dijete ima pravo na slobodu izražavanja koja obuhvaća i slobodu da traži, prima ili daje informacije i ideje svih vrsta, bez obzira na granice, bilo usmeno ili pismeno ili putem štampe, putem umjetnosti ili nekog drugog medija po izboru djeteta.

Ostvarivanje ovog prava može podlijegati izvjesnim ograničenjima, ali samo onima koja su određena zakonom i koja su nužna: (a) radi poštovanja prava ili ugleda drugih, ili (b) radi zaštite nacionalne sigurnosti ili javnog poretka, ili javnog zdravlja ili morala.

Djeca u ranoj dobi su sposobnija nego što se to obično misli, naročito tamo gdje su iskusila dugotrajnu bolest. Uz korištenje odgovarajućih tehnika, djeca u starosnoj dobi od četiri godine mogu dati korisne napomene o svom iskustvu zdravstvenih usluga te i vole da su tako uključena. Na osnovi empirijskih dokaza moguće je zaključiti da bi odgovorni roditelji trebali s važnošću gledati na stanovišta svoje djece (Huntington i Scott, 2020). Trebalo bi da djeca utječu što je moguće više na to što im se događa iako krajnju odluku o medicinskom tretmanu trebaju donijeti nositelji roditeljske odgovornosti ili sud u slučaju sukoba. Ali to je samo dobra praksa.

Uključenje djece u donošenje odluka nije zakonom nametnuto roditeljima. Ovdje se predlaže da na pravu osnovani pristup, gdje je pažnja usmjerena na pojedinačno dijete, barem na početku, može pomoći da dovede u pitanje nedostatak pažnje općenito dodjeljivane djetetu te naglašava potrebu djece da budu uključena u donošenje odluke (Medical Law Portal for the UK, n. d.). Trebalo bi podržati zahtjev za specifičnim propisima s pravilom postupanja koji se bave svim pitanjima donošenja odluka u vezi sa zdravljem djeteta, a svako odstupanje od takvog pravila postupanja trebalo bi opravdati vođenjem formalnog postupka.

Iako je jasno da oni s roditeljskom odgovornošću moraju djelovati u skladu s najboljim interesom djeteta s obzirom na medicinski tretman, mjerilima za to potrebna su dodatna proširenja. Znamo da kozmetički postupci, pa čak i neterapeutske intervencije, u nekim okolnostima mogu biti opravdani. Također je jasno da se od roditelja zahtijeva da podrže nužni medicinski tretman kada je on potkrijepljen kliničkim dokazima, neovisno o njihovim

osobnim stanovištima. Otvoreno je pitanje da li će to biti slučaj: roditelji imaju jedinstveno gledanje na najbolji interes svoje djece, a stanovištima djece također treba dati veću prevlast nego što je to obično slučaj. Pravo ima bitnu ulogu u unapređenju tog pitanja.

Politike o zdravlju: afirmacija savremenih standarda?

Konvencijom o pravima djeteta, u članu 24. pravo djeteta na zdravlje određeno je kao inkluzivno pravo, koje osim pravovremenih i primjerenih preventivnih usluga, usluga promicanja zdravlja te kurativnih, rehabilitacijskih i palijativnih usluga uključuje i pravo djece na rast i razvoj do ostvarenja najviših potencijala te na život u uvjetima u kojima, uz provedbu programa koji se bave osnovnim odrednicama zdravlja, mogu ostvariti najvišu razinu zdravlja. Cjelovitim pristupom zdravlju ostvarenje prava djece na zdravlje postavlja se u širi okvir međunarodnih obaveza vezanih uz ljudska prava.

Komitet za prava djeteta svoj Opći komentar br. 15/2013 (General comment No. 15/2013) upućuje nizu sudionika koji djeluju na području dječijih prava i javnog zdravlja, uključujući kreatore politike, provoditelje programa i aktiviste te roditelje i djecu. Najvećim dijelom usredotočen je na član 24. stavove 1. i 2. Konvencije o pravima djeteta. U provedbi člana 24. moraju se uzeti u obzir sva načela ljudskih prava, a osobito vodeća načela Konvencije, a provedba se mora formirati prema standardima javnog zdravlja zasnovanim na dokazima i prema najboljim praksama (Power, 2003).

Iskustva, mogućnosti i izazovi s kojima se susreću adolescenti diljem svijeta variraju u pojedinim regijama i između različitih grupa adolescenata. Stoga je Komitet za prava djece UN odlučio razviti Opće komentare o adolescentima (*General Comment on the rights of adolescents*) te zatražio mišljenje zainteresiranih strana i država kako bi pridonijeli stvaranju boljih preporuka u zaštiti prava i najboljeg interesa mladih u kontekstu Konvencije o pravima djece.

Opći komentar o adolescentima predstavlja okvir za primjenu prava djeteta tokom razdoblja adolescencije: promicanje zdravlja, razvoja i dobrobiti adolescenata od strane država potpisnica Konvencije, usmjeravanje na cilj kako prava ni jedne djevojke ili mladića ne bi bila marginalizirana ili diskriminirana, afirmacija univerzalnih standarda kojima bi se odgovorilo na probleme koji su kulturalno osjetljivi, kao i osiguranje participacije adolescenata i njihovog prava da ih se čuje.

Kako je to i istaknuto u Općem komentaru br. 20/2016 o provedbi prava djeteta tokom adolescencije (General comment No. 20/2016):

Adolescencija je životno razdoblje obilježeno povećanjem mogućnosti, sposobnosti, aspiracija, energije i kreativnosti, ali i razdoblje velike osjetljivosti. Adolescenti su veoma važni i vrijedni nositelji promjena koji mogu pozitivno pridonijeti svojim porodicama, lokalnim zajednicama i zemljama. Adolescenti u cijelom svijetu pozitivno djeluju na mnogim područjima, uključujući zdravstvene i obrazovne kampanje, podršku porodice, vršnjačko obrazovanje, inicijative za razvoj lokalnih zajednica, te pridonose miru, ljudskim pravima, održivosti okoliša i klimatskoj pravdi. Mnogi su adolescenti predvodnici u digitalnim i društvenim medijima, koji postaju sve važniji za njihovo obrazovanje, kulturu i društvene mreže, i imaju potencijala za politički angažman i nadziranje ispunjavanja odgovornosti.

Komitet dalje ističe da je taj potencijal adolescenata uvelike ugrožen jer države stranke ne znaju koje su mjere potrebne da bi se adolescentima omogućilo uživanje njihovih prava niti ulažu u te mjere. U većini zemalja nisu dostupni podaci razvrstani prema dobi, spolu i invalidnosti na temelju kojih se kreira politika, uočavaju propusti i dodjeljuju odgovarajuća sredstva za adolescente. Generičke politike namijenjene djeci ili mladim ljudima često ne zadovoljavaju raznovrsne potrebe adolescenata i ne uspijevaju jamčiti ostvarenje njihovih prava. Neaktivnost i propusti uzrokuju velike gubitke: temelji za emocionalnu sigurnost, zdravlje, seksualnost, obrazovanje, vještine, otpornost i razumijevanje prava koji se izgrađuju u adolescenciji imat će duboke posljedice ne samo za optimalan razvoj svakog adolescenta nego i za sadašnji i budući društveni i ekonomski razvoj.

Kako to navode Lateef, Alaggia i Collin-Vézina (2021) u istraživanju o psihosocijalnim utjecajima bolesti COVID-19 na porodice, roditelje i djecu, istraživanje bi trebalo nastaviti čak i kada se COVID-19 stavi pod kontrolu. Longitudinalne studije ključne su u određivanju kratkoročnih i dugoročnih efekata pandemija na mentalno zdravlje i dobrobit porodica kako bi politike javnog zdravstva imale validne pokazatelje, te s tim u vezi i dale osnova i obrazloženje za finansiranje i podršku uslugama. Problemi s mentalnim zdravljem i psihosocijalni problemi, poput samoubojstava, samoozljeđivanja, poremećaja u prehrani i depresije, najvažniji su uzroci lošeg zdravlja, morbiditeta i mortaliteta među adolescentima, a osobito među onima u osjetljivim skupinama. Ti su problemi posljedica složenog međudjelovanja genetičkih i bioloških uzroka te uzroka vezanih uz

ličnost i okoliš, a povećavaju ih, primjerice, iskustva sukoba, raseljavanja, diskriminacije, vršnjačkog nasilja i socijalne isključenosti te pritisaka vezanih uz fizički izgled i kulturu u kojoj se teži „savršenstvu“.

Među faktore koji unapređuju otpornost i zdrav razvoj te štite od mentalnih bolesti ubrajaju se bliski odnosi s najvažnijim odraslim osobama i njihova podrška, pozitivni uzori, primjeren životni standard, pristup kvalitetnom srednjem obrazovanju, sloboda od nasilja i diskriminacije, mogućnosti za utjecaj i odlučivanje, svijest o mentalnom zdravlju, vještine rješavanja problema i suočavanja s poteškoćama te sigurna i zdrava lokalna sredina.

Komiteta UN-a za prava djeteta naglašava da države trebaju usvojiti pristup zasnovan na javnom zdravlju i psihosocijalnoj potpori, a ne na prekomjernoj medicaciji i institucionalizaciji. Potrebno je sveobuhvatno višesektorsko djelovanje u okviru integriranih sistema za zaštitu mentalnog zdravlja adolescenata u koje su uključeni roditelji, vršnjaci, šira porodica i škole, te podrška i pomoć obučenog osoblja.⁴

U skladu s članom 28. stav 1. Konvencije i Ciljem 4. UN SDG, države trebaju uvesti sveobuhvatne i proaktivne mjere za rješavanje tih problema, povećanje broja upisanih učenika, produženje pohađanja nastave, smanjenje broja učenika koji prerano napuštaju školu i pružanje mogućnosti za završetak obrazovanja onima koji su ga prekinuli.

Komiteta UN-a za prava djeteta državama naročito skreće pažnju na svoj Opći komentar br. 1 (2001) o ciljevima obrazovanja, u kojem navodi potrebu da obrazovanje bude usmjereno na djecu, prilagođeno djeci i osposobljavajuće te naglašava da pedagogija u većoj mjeri treba biti participativna. Kurikulumi srednjeg obrazovanja trebaju biti izrađeni tako da osposobe adolescente za aktivno sudjelovanje, omoguće im da steknu poštovanje prema ljudskim pravima i temeljnim slobodama, promiču njihov građanski angažman i pripreme ih za odgovoran život u slobodnom društvu. Da bi adolescenti ostvarili svoje pune potencijale i da bi ih se zadržalo u školi treba voditi brigu o oblikovanju okoline za učenje i osigurati da se potpuno realizira kapacitet adolescenata za učenje, rad s vršnjacima i osposobljavanje.⁵

4 O teorijskim i praktičnim raspravama vidjeti više u: Sanders, Shaw, Guez, Baur i Rudd (2009); Pearce, Dundas, Whitehead i Taylor-Robinson (2019); Huang, Cheng i Theise (2013).

5 O elementima za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta u kontekstu zdravlja i obrazovanja vidjeti više u: *Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta* (2018).

Umjesto zaključka

Zaštita zdravlja djeteta je zakonska obaveza nositelja roditeljske odgovornosti. Ako nositelj roditeljske odgovornosti ne zahtijeva provođenje potrebnih mjera zaštite zdravlja djeteta, to se može smatrati krivičnim djelom ili dovesti do izricanja mjera u pravcu zaštite ličnih i imovinskih prava djeteta. Iste pravne posljedice može imati traženje i primjenjivanje neodgovarajućih mjera zaštite zdravlja djeteta.

Lord Donaldson je istakao u slučaju „Re W“ (1993):

Adolescentnost je doba napredujućeg prijelaza od djetinjstva prema zrelosti. Onako kako iskustvo života zahtijeva rast inteligencije i razumijevanja, tako će se širiti i okvir donošenja odluke prepuštene maloljetnoj osobi. Jer, vještina donošenja odluka se stiče jedino donošenjem odluka i iskušavanjem posljedica. Dobro roditeljstvo uključuje davanje maloljetnim osobama što je moguće više konopca koje mogu držati bez neprihvatljive opasnosti da će se objesiti.

Iako su odgovornost roditelja i odgovornost djeteta pravno različiti koncepti, podsticanje djeteta u okviru odgovornog roditeljstva na preuzimanje različitih odgovornosti je najbolji način njegovog usmjeravanja prema svom najboljem interesu koji će biti integriran u njegov svjetonazor, znanja i vještine te u njegovu uključenost u mrežu društvenih odnosa.

Države trebaju provoditi strategiju „zdravlje djece u svim politikama“, naglašavajući poveznice između prava djeteta na zdravlje i svih ostalih prava djeteta. Treba poduzeti sve neophodne korake u funkciji osiguranja transparentnosti, koordinacije i odgovornosti, što je zadaća svih interesno utjecajnih skupina.

Literatura

- Auckland, C., Goold, I. (2019). Parental rights, best interests and significant harms: who should have the final say over a child's medical care? *The Cambridge Law Journal*, 78(2), 287-323.
- Bainham, A. (1997). Do Babies Have Rights? *The Cambridge Law Journal*, 56, 48-50. doi:10.1017/S0008197300017712.
- Bridgeman, J. (2007). *Parental responsibility, young children and healthcare law*. Cambridge University Press.
- Buhr de, E., Tannen, A. (2020). Parental health literacy and health knowledge, behaviours and outcomes in children: a cross-sectional survey. *BMC Public Health*, 20(1), 1-9.
- Byk, C. (2019). The European Convention on Biomedicine and Human Rights: a pragmatic ambition: La Convention européenne sur la biomédecine et les droits de l'homme : une ambition pragmatique. *Droit, Santé et Société*, 1, 5-11. doi.org/10.3917/dsso.061.0005
- Convention for the protection of Human Rights and Dignity of the Human Being with regard to the Application of Biology and Medicine: Convention on Human Rights and Biomedicine (ETS No. 164) <https://www.coe.int/en/web/conventions/full-list?module=treaty-detail&treaty-num=164> (Pristupljeno 5. 10. 2023)
- Correia, N., Camilo, C., Aguiar, C., Amaro, F. (2019). Children's right to participate in early childhood education settings: A systematic review. *Children and Youth Services Review*, 100, 76-88.
- Dailey, A. C., Rosenbury, L. A. (2021). The New Parental Rights. *Duke Law Journal*, 71, 75-165.
- Dommel, F. W., Alexander, D. The Convention on Human Rights and Biomedicine of the Council of Europe. (1997). *Kennedy institute of ethics journal*. 7(3), 259-276. doi:10.1353/ken.1997.0023.
- Freeman, M. (1983). *The rights and wrongs of children*. London: Pinter.
- Freeman, M., Veerman, P. E. (ur.). (2021). *The ideologies of children's rights* (Vol. 23). BRILL.

- General comment No. 15 (2013) on the right of the child to the enjoyment of the highest attainable standard of health. <https://www.refworld.org/docid/51ef9e134.html> (Pristupljeno 7. 10. 2023)
- General comment No. 20 (2016) on the implementation of the rights of the child during adolescence CRC/C/GC/20 <https://www.ohchr.org/en/documents/general-comments-and-recommendations/general-comment-no-20-2016-implementation-rights> (Pristupljeno 6. 10. 2023)
- Gillick v. West Norfolk and Wisbech. (1986). http://www.hrcr.org/safrica/childrens_rights/Gillick_WestNorfolk.htm (Pristupljeno 6. 10. 2023)
- Huang, K-Y., Cheng, S., Theise, R. (2013). School Contexts as Social Determinants of Child Health: Current Practices and Implications for Future Public Health Practice. *Public Health Reports*, 128(suppl 3), 21-28. doi:10.1177/00333549131286S304
- Huntington, C., Scott, E. S. (2020). Conceptualizing legal childhood in the twenty-first century. *Michigan Law Review*, 118(7), 1371-1458.
- Lateef, R., Alaggia, R., Collin-Vézina, D. (2021). A scoping review on psychosocial consequences of pandemics on parents and children: Planning for today and the future. *Children and youth services review*, 125, 106002. <https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S0190740921000815> (Pristupljeno 6. 10. 2023)
- Medical Law Portal for the UK. (n. d.). <https://medlaw.wordpress.com/key-cases/> (Pristupljeno 7. 10. 2023)
- Michalowski, S. (1997). Is it in the best interest of a child to have a life saving transplantation. *Child and Family Law Quarterly*, 9(2), 179-190.
- Pearce, A., Dundas, R., Whitehead, M., Taylor-Robinson, D. (2019). Pathways to inequalities in child health. *Archives of disease in childhood*, 104(10), 998-1003.
- Power, T. J. (ur.). (2003). *Promoting children's health: Integrating school, family, and community*. Guilford Press.
- Probert, R., Gilmore, S., Herring, J. (ur.). (2009). *Responsible Parents and Parental Responsibility*. Oregon: Hart Publishing.

- R v. Portsmouth Hospital NHS Trust, ex p Glass. (1999). http://www.familieslink.co.uk/pages/law_gillick_competence.htm; <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed311> (Pristupljeno 7. 10. 2023)
- Re T. (1997). <http://adc.bmj.com/content/90/12/1256.full> (Pristupljeno 6. 10. 2023)
- Re W. (1993). <http://apt.rcpsych.org/content/7/2/150.full>; <http://www.familylawweek.co.uk/site.aspx?i=ed308> (Pristupljeno 8. 10. 2023)
- Re Y. (1997). http://www.hfea.gov.uk/docs/ELC_Annex_E_Consent_and_the_law_June04.pdf (Pristupljeno 10. 10. 2023)
- Sanders, L. M., Shaw, J. S., Guez, G., Baur, C., Rudd, R. (2009). Health literacy and child health promotion: implications for research, clinical care, and public policy. *Pediatrics*, 124(Supplement 3), S306-S314.
- Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta. (2018). Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.
- Voloshenko, M., Kalaur, S., Chahrak, N., Karpenko, O., Chepilad, M. (2022). Responsible parenthood as an ethical and social aspect. *Ad Alta journal of interdisciplinary research*, (2), 194-199.
- Wyatt and another v. Portsmouth Hospital NHS Trust and another. (2005). http://www.ukcen.net/index.php/main/commentaries/wyatt_v_portsmouth_hospitals_nhs_trust (Pristupljeno 11. 10. 2023)

Dužnosti staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost i (ne)poštivanje različitosti u porodičnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine

BORJANA MIKOVIĆ¹

Univerzitet u Sarajevu Fakultet političkih nauka

Sažetak: Mogućnost oduzimanja ili ograničenja poslovne sposobnosti, gotovo u pravilu pojedinim skupinama osoba s invaliditetom, normirana u aktuelnom zakonodavstvu Bosne i Hercegovine, pored kršenja osnovnog općeg principa zaštite ljudskih prava: jednakost pred zakonom, ima za posljedicu i nepoštivanje principa različitosti, koji je jedan od ključnih principa profesionalne prakse socijalnog rada. S tim u vezi, zakonom propisana obaveza organa starateljstva da osobu kojoj je odlukom suda oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost stavi pod starateljstvo i imenuje joj staratelja profesionalni socijalni rad dovodi, najblaže rečeno, u vrlo nezavidan položaj, posebno u sferi etičnosti, odnosno poštivanja urođenog ljudskog dostojanstva i principa različitosti. Na tragu navedenog nameće se i pitanje da li u konkretnom slučaju postoji mogućnost poštivanja kako principa različitosti tako i vrijednosti ljudskog dostojanstva.

Budući da je odgovor na ovo pitanje negativan, u radu se, kroz uporednopravnu analizu odgovarajućih odredaba sva tri porodičnih zakona u Bosni i Hercegovini, nastoji sagledati na koji način se, sukladno zakonskim ovlaštenjima i dužnostima staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, štite prava, interesi i preferencije štićenika.

Ključne riječi: zakonodavstvo, osobe kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, staratelj, ovlaštenja, dužnosti

Abstract: The option of complete or partial deprivation of legal capacity, exercised almost as a rule for certain groups of persons with disabilities and standardized in the current legislation of Bosnia and Herzegovina, violates not just the fundamental principle of human rights protection, that of equality before the law, but also violates the principle of diversity as one of the key principles in the professional social work practice. In

¹ borjana.mikovic@fpn.unsa.ba

this regard, the legally prescribed obligation of the guardianship body to place under guardianship a person whose legal capacity has been completely or partially removed by a court decision and to appoint a guardian for this person puts professional social workers in a highly unenviable position, especially in the domain of ethics, namely the respect for innate human dignity and the principle of diversity. Following the above, the question arises: is there a way to respect both the principle of diversity and the value of human dignity in this particular case?

Since the answer to this question is negative, this paper provides a comparative legal analysis of the relevant provisions of all three Family Laws in Bosnia and Herzegovina in order to see how, according to the legal powers and duties of the guardians of persons fully or partially deprived of legal capacity, the rights, interests and preferences of the wards are protected.

Keywords: legislation, persons completely or partially deprived of legal capacity, guardian, powers, duties.

Uvod

Institut starateljstva nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost u Bosni i Hercegovini (BiH) reguliran je u brojnim zakonskim i podzakonskim aktima. Među njima su, kao ključni pravni izvori njegove primjene, tri porodična zakona:² Porodični zakon Federacije BiH (PZFBiH),³ Porodični zakon Republike Srpske (PZRS)⁴ i Porodični zakon Brčko distrikta BiH (PZBD).⁵ U sva tri navedena zakona institut starateljstva definira se kao oblik zaštite punoljetnih osoba koje nisu sposobne ili nisu u mogućnosti starati se o sebi, svojim pravima i interesima,⁶ pri čemu je stepen utvrđene nesposobnosti pretočen u zakonske odredbe normiranjem da se punoljetnoj osobi prije stavljanja pod starateljstvo

2 U BiH na državnom nivou ne postoji jedinstven porodični zakon, odnosno zakon koji bi regulirao oblast starateljstva. Navedeno je uzrokovano činjenicom da je BiH administrativno složena država, definirana Dejtonskim mirovnim sporazumom, čiji *Aneks IV* predstavlja Ustav BiH. Prema ovom Ustavu, BiH je teritorijalno uređena kao složena država, sastavljena od dva entiteta: FBiH i RS te Brčko distrikta BiH. Uređenje entiteta u BiH je asimetrično – RS je centralizirana s dva nivoa vlasti: nivo entiteta i nivo općina – lokalni nivo, dok je FBiH decentralizirana s tri nivoa vlasti: nivo entiteta, nivo kantona (deset kantona) i nivo općina – lokalni nivo (*Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu*, 2014: 12).

3 Porodični zakon FBiH, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 35/05, 41/05, 31/14 i 32/19.

4 Porodični zakon Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 54/02, 41/08 i 63/14.

5 Porodični zakon Brčko distrikta BiH, *Službeni glasnik Brčko Distrikta BiH*, br. 23/07.

6 V. čl. 160. st. 1. PZFBiH; čl. 11. PZRS; čl. 141. st. 1. PZBD.

odlukom suda može oduzeti ili ograničiti poslovna sposobnost.⁷

U praksi, po pravosnažnosti sudske odluke osoba kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, sukladno zakonu, rješenjem nadležnog organa starateljstva stavlja se pod starateljstvo i time postaje šticećenik o čijim pravima i interesima se brine staratelj, koga također imenuje nadležni organ starateljstva. Stvarno stanje, ili bolje rečeno posljedica ovakvog postupanja je da po pravosnažnosti odluke suda o oduzimanju ili ograničenju poslovne sposobnosti, odnosno stavljanjem osobe pod starateljstvo, takva osoba gubi u potpunosti ili ograničeno mogućnost da svojim postupcima, izjavama i radnjama proizvodi pravne učinke, čime se krše njezina temeljna ljudska prava i autonomija, ali i povređuje njezino ljudsko dostojanstvo i uz navedeno ne poštuje princip različitosti. Ovakvo postupanje u suprotnosti je ne samo s odredbama UN-ove Konvencije o pravima osoba s invaliditetom (CRPD),⁸ posebno onima koje su sadržane u članu 12, gdje se izričito zahtijeva jednako priznanje pred zakonom, što je osnovni opći princip zaštite ljudskih prava neophodan za korištenje ostalih ljudskih prava, nego i s Ustavom BiH (Dejtonski). Naime, Ustav BiH, pored zabrane diskriminacije,⁹ utvrđuje: „BiH i oba entiteta će osigurati najviši nivo međunarodno priznatih ljudskih prava i osnovnih sloboda (...) prava i slobode predviđene u Europskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i u njenim protokolima se direktno primjenjuju u BiH. Ovi akti imaju prioritet nad svim ostalim zakonima.“ Slične odredbe, vezano za obaveznost primjene i garantiranje najvišeg nivoa međunarodno priznatih prava i sloboda, propisuju i Ustav FBiH, Ustav RS i Statut BDBiH.¹⁰

Prezentirano stanje, odnosno drastična neusklađenost zakonodavstva iz oblasti starateljstva s međunarodnim standardima, ali i odredbama sva četiri aktuelna ustava u BiH, uz ustrajavanje na primjeni tzv. tradicionalnog zakonodavstva, koje, pod velom zaštite određenih skupina osoba s invaliditetom, krši princip poštivanja različitosti zajedno s principom jednakosti pred zakonom, profesionalni socijalni rad u BiH dovodi u

⁷ V. čl. 192. st. 1. i 2. PZFBiH; čl. 173. st. 1. i 2. PZBD. PZRS ne normira moguće uzroke za oduzimanje ili ograničenje poslovne sposobnosti.

⁸ Tekst CRPD UN je usvojio 2006. godine, a BiH ratificirala 2010. godine, *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori*, br. 11/09.

⁹ V. čl. 1. st. 4. Ustava BiH.

¹⁰ V. čl. 2. Ustava FBiH; čl. 5. st. 1. Ustava RS *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05 i 48/11; čl. 13. st. 4. Statuta Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 17/08, 39/09 i 2/10-prečišćen tekst.

stanje nemogućnosti primjene i poštivanja osnovnih etičkih principa, među kojima je posebno princip poštivanja različitosti. Drugim riječima, činjenica da je primjena instituta starateljstva nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost normirana u aktuelnom bosanskohercegovačkom zakonodavstvu iz oblasti starateljstva s jasno utvrđenim obavezama organa starateljstva, odnosno centara za socijalni rad (CSR), te ovlaštenjima i dužnostima staratelja, koje su iste bez obzira na to da li je staratelj zaposlenik CSR-a ili neka druga fizička osoba, poštivanje principa različitosti u ovakvim okolnostima pred obavezom poštivanja zakona gubi svoju obaveznost. Ovo posebno što je prema bosanskohercegovačkom zakonodavstvu osnovna svrha starateljstva zaštita ličnosti i imovine punoljetnih osoba koje nisu sposobne same se brinuti o svojim pravima i interesima, posebno liječenjem i osposobljavanjem za samostalan život i rad. Stoga je, polazeći od navedenog, ako zanemarimo odredbe CRPD-a, mogući zaključak da dva osnovna principa starateljstva – pružanje starateljske zaštite i društvena zaštita punoljetnih osoba koje nisu sposobne starati se o sebi, svojim pravima i interesima, imaju prioritet u odnosu na poštivanje principa različitosti. Pritom, socijalni radnici su duboko svjesni činjenice da se, pored ostalog, njihova profesija posebno zasniva na poštivanju ljudskog dostojanstva svih ljudi, kao i prava koja iz njegove vrijednosti proizlaze. Na tragu navedenog, u nastavku ovog rada, pored određenja, vrste i izbora staratelja, obrađena je posebno uporednopravna analiza odgovarajućih zakonskih odredaba sva tri bosanskohercegovačka porodična zakona kako bi se u što je moguće većoj mjeri osvijetlile dužnosti i ovlaštenja staratelja punoljetnih osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost.

Određenje staratelja

Staratelj je osoba koju imenuje organ starateljstva, a njegova osnovna dužnost je da vodi brigu o ličnosti, pravima i interesima štićenika, punoljetnih osoba koje su pod starateljstvom. Kako bi ostvario ove dužnosti, staratelj mora biti u stalnom kontaktu sa štićenikom, pratiti njegove potrebe, ali i sve promjene, posebno u vezi sa zdravstvenim stanjem štićenika, da bi se blagovremenom reakcijom spriječila pojava i napredovanje bolesti te pristupilo liječenju.

Svijest o važnosti izbora staratelja, odnosno o tome koja će osoba i kako vršiti starateljsku funkciju, od čega zavisi i sama kvaliteta starateljske

zaštite, prisutna je u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu. Ono u svojim odredbama decidirano normira uslove i postupak za izbor staratelja, njegova prava i dužnosti (briga za ličnost šticećenika, zastupanje šticećenika, pribavljanje materijalnih sredstava), kontrolu rada staratelja, njegovu odgovornost za štetu koju je skrivio za vrijeme vršenja funkcije, te prestanak/razrješenje staratelja starateljske dužnosti. Za razliku od pojma 'starateljstvo', čije je određenje dato u sva tri porodična zakona u BiH, nijedan od ovih zakona ne određuje pojam 'staratelj', što se u stručnoj literaturi objašnjava da se „to čini u pravnoj teoriji“ (Traljić, Bubić, 2007: 246). U ovom kontekstu, na osnovu istraživanja provedenog u odgovarajućoj literaturi, posebno s prostora bivše Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (SFRJ), jedno od najčešće citiranih određenja pod pojmom 'staratelj' podrazumijeva: „Poslovno sposobno fizičko lice, koje ima potrebna lična svojstva i sposobnosti, postavljeno od organa starateljstva, po svom prethodnom pristanku, da se samostalno, brižljivo i savjesno stara o ličnosti, pravima i interesima šticećenika i da savjesno upravlja njegovom imovinom, pod nadzorom organa starateljstva“ (Bakić, 1985: 416). Dato određenje, iako možda na prvi pogled izgleda nepotpuno, sadrži gotovo sve elemente normirane u odgovarajućim odredbama sva tri aktuelna porodična zakona u BiH vezane za osnovne kriterije imenovanja staratelja. Ti elementi su sljedeći:

Staratelj je isključivo fizička osoba koja mora imati poslovnu sposobnost, potrebna lična svojstva i sposobnosti za vršenje dužnosti staratelja.

Pravna osoba se ne može imenovati za staratelja iako sva tri aktuelna porodična zakona u BiH normiraju mogućnost da organ starateljstva, kao pravna osoba, dužnost staratelja vrši neposredno, bez određivanja staratelja.¹¹ Međutim, ovdje se također, u sva tri navedena zakona, normira i mogućnost da organ starateljstva, koji dužnost staratelja vrši neposredno, za vršenje dužnosti staratelja imenuje osobu zaposlenu u organu starateljstva, što nedvosmisleno znači da dužnost staratelja i kod neposrednog starateljstva vrši fizička osoba.¹²

11 Čl. 165. st. 1. PZFBiH; čl. 179. st. 1. PZRS; čl. 146. st. 1. PZBD.

12 V. čl. 165. st. 4. PZFBiH i čl. 146. st. 4. PZBD. PZRS (čl. 176) ne normira interes šticećenika i okolnosti slučaja kao uslove za neposredno vršenje starateljstva, kao što decidirano ne normira ni da se u slučaju neposrednog vršenja poslova starateljstva od strane organa starateljstva za vršenje dužnosti staratelja imenuje osoba zaposlena u organu starateljstva. Međutim, u sadržaju čl. 195. st. 1. PZRS, koji normira obavezu staratelja na podnošenje odgovarajućeg izvještaja o radu, jasno stoji: „U slučaju neposrednog starateljstva, izvještaj je dužan da podnese radnik organa starateljstva ili drugo lice koje u ime organa starateljstva vrši poslove starateljstva.“

Imenovanje staratelja vrši se na osnovu principa dobrovoljnosti. Osoba koja se imenuje za staratelja treba prethodno, prije imenovanja, dati pristanak, čime se s jedne strane osiguravaju interesi štićenika, a s druge strane stvaraju određene garancije da će ta osoba na najbolji mogući način vršiti preuzetu dužnost i obaveze. U aktuelnim porodičnim zakonima u BiH izuzetak od principa dobrovoljnosti sadrži PZ RS, koji normira da se najbliži krvni srodnici u pravoj ili pobočnoj liniji mogu imenovati za staratelja i bez njihovog prethodnog pristanka ako organ starateljstva ocijeni da je to neophodno,¹³ što se najvjerovatnije u praksi rijetko ili nikako ne primjenjuje. U suprotnom, takvo postupanje može dovesti u pitanje interes štićenika, posebno zbog mogućnosti nesavjesnog i neodgovornog vršenja nametnute starateljske dužnosti.

Staratelj svoje obaveze vrši samostalno, ali uz nadzor organa starateljstva. Istovremeno, za učinjene propuste staratelj, zavisno od vrste i težine propusta, odgovara administrativno, građanski i krivično.

Pobrojani elementi sadržani u citiranom određenju pojma staratelj, uz to što čine bitne odrednice sva tri porodična zakona u BiH, gotovo na identičan način bili su normirani i u Porodičnom zakonu Socijalističke Republike Bosne i Hercegovine (PZ SRBiH), ali i u odgovarajućem zakonodavstvu SFRJ. Stoga je moguće zaključiti da su njihova preciznost, ali i kontinuirano normiranje u odgovarajućem zakonodavstvu BiH od 1965. godine do danas vjerovatno ključni razlog što se ni u jednom od aktuelnih porodičnih zakona u BiH pojam staratelj ne određuje posebno.

Vrste i izbor staratelja

Vrste staratelja, odnosno podjela/klasifikacija staratelja u pravnoj teoriji (Mladenović, 1989: 35; Bakić, 1985: 417-418; Traljić, Bubić, 2007: 251-252; Alinčić, Hrabar, Jakovac-Lozić, Korać Graovac, 2007: 383-387), određuju se prema različitim kriterijima, kao što su: a) broj štićenika prema kojima se vrši dužnost staratelja; b) priroda i obim dužnosti staratelja; c) vremensko trajanje funkcije staratelja.

U odnosu na broj štićenika prema kojima staratelj obavlja starateljsku dužnost mogu se izdiferencirati sljedeće dvije vrste staratelja: individualni i kolektivni staratelj.

– *Individualni staratelj* je osoba koja je rješenjem organa starateljstva

¹³ V. čl. 179. st. 4. PZRS.

imenovana za vršenje starateljske dužnosti samo nad jednim ili nad više štíćenika.¹⁴ Ovdje također treba istaći da organ starateljstva imenovanje staratelja vrši za svakog pojedinačnog štíćenika posebno. To znači da je i u onim slučajevima kad se ista osoba imenuje za staratelja većem broju štíćenika ta osoba individualni staratelj svakog pojedinačnog štíćenika.

– *Kolektivni staratelj* „vrši starateljsku funkciju prema više štíćenika između kojih postoji neka veza. Osnov starateljstva je isti za sve štíćenike, pa se ono vrši zajednički, kao jedna cjelina“ (Traljić, Bubić, 2007: 251). Ova vrsta staratelja, koja se ni u jednom od tri porodična zakona u BiH kod starateljstva nad osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost ne spominje decidirano, prvenstveno se može odnositi na tzv. zavodskog staratelja. U praksi je to, po sili zakona, direktor ustanove koji starateljsku dužnost vrši prema štíćenicima koji su obuhvaćeni institucionalnim smještajem. Njegova osnovna dužnost je staranje o ličnosti, ali i imovini štíćenika, i to isključivo onoj koja se nalazi u ustanovi. Za sve druge poslove koje ustanova u kojoj je štíćenik smješten ne vrši u okviru svojih redovnih nadležnosti organ starateljstva imenuje staratelja.¹⁵

Prema prirodi i obimu ovlaštenja starateljske dužnosti postoje sljedeće vrste staratelja: matični staratelj, staratelj imovine i posebni staratelj.

– *Matični staratelj* se imenuje svakom štíćeniku kojem je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. On se može izjednačiti s individualnim starateljem, a njegova osnovna dužnost je staranje o ličnosti štíćenika, ali i vođenje računa o uzrocima zbog kojih je nekoj osobi oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, uz nastojanje da se ti uzroci otklone i osoba osposobi za samostalan rad.¹⁶ Pored matičnog staratelja, osobi kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost može se imenovati i staratelj imovine, ali i posebni staratelj.

– *Staratelj imovine* imenuje se uz matičnog staratelja samo u određenim slučajevima – ako štíćenik posjeduje nepokretnu imovinu izvan područja organa starateljstva, tako da matični staratelj nije u mogućnosti starati se o toj imovini.¹⁷ Ovim se osigurava bolja zaštita imovinskih interesa štíćenika.

– *Posebni staratelj* imenuje se štíćeniku kome je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, također uz već imenovanog matičnog staratelja, za

14 V. čl. 165. st. 1. i čl. 166. PZFBiH; čl. 179. st. 1. i čl. 180. PZRS; čl. 146. st. 1. i čl. 147. PZBD.

15 V. čl. 167. PZFBiH; čl. 181. PZRS; čl. 148. PZBD.

16 V. čl. 193. PZFBiH; čl. 210. PZRS; čl. 174. PZBD.

17 V. čl. 208. PZFBiH; čl. 225. PZRS; čl. 189. PZBD.

obavljanje određenih poslova, i to kad između štićenika i staratelja nastane sukob interesa, kao i kad između štićenika i staratelja nastane spor ili kad treba zaključiti neki pravni posao. Ovaj staratelj imenuje se i u slučajevima kad među štićenicima koji imaju istog staratelja treba voditi postupak ili zaključiti pravni posao u kome su interesi štićenika u suprotnosti. U navedenim situacijama svakom od štićenika imenovat će se posebni staratelj za vođenje postupka, odnosno zaključenje posla.¹⁸

U odnosu na vremensku dužinu trajanja starateljske funkcije staratelji se dijele na stalne i privremene staratelje.

– *Stalni/trajni staratelj* imenuje se svim osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost bez vremenskog ograničenja, odnosno trajanja vršenja starateljske funkcije koju obavlja, sve dok za starateljstvom postoji potreba ili do razrješenja staratelja od dužnosti.¹⁹

– *Privremeni staratelj* se, kako i sam naziv govori, imenuje na određeni, u pravilu kraći vremenski period, i to u slučajevima kada punoljetna osoba koja je učesnik u postupku, prema ocjeni organa koji vodi postupak, nije u stanju sama zastupati svoje interese. U skladu s odredbama sva tri aktuelna porodična zakona u BiH, ovaj staratelj se imenuje osobi u toku postupka za oduzimanje ili ograničenje poslovne sposobnosti.²⁰ Njegove ovlasti su iste kao ovlasti staratelja nad osobom kojoj je ograničena poslovna sposobnost, s tim da PZFBiH i PZRS normiraju da organ starateljstva, procjenjujući okolnosti svakog pojedinačnog slučaja, može odlučiti da privremeni staratelj ima iste ovlasti kao staratelj osobe kojoj je oduzeta poslovna sposobnost.²¹

Vršenje dužnosti privremenog staratelja vezano je za trajanje vanparničnog postupka za oduzimanje/ograničenje poslovne sposobnosti,²² a njegova funkcija prestaje kad rješenje organa starateljstva o postavljanju stalnog staratelja postane konačno, odnosno kad rješenje suda da ne postoje razlozi

18 V. čl. 198. st. 3. i st. 4. PZFBiH; čl. 215. st. 2. i st. 3. PZRS; čl. 179. st. 3. i st. 4. PZBD.

19 V. čl. 184. st. 1. i st. 3. PZFBiH; čl. 199. st. 1. i st. 2. PZRS; čl. 165. st. 1. i st. 3. PZBD.

20 V. čl. 195. st. 1. PZFBiH; čl. 212. st. 1. PZRS; čl. 176. st. 1. PZBD.

21 V. čl. 195. st. 2. PZFBiH; čl. 212. st. 2. PZRS. PZBD ne normira izjednačavanje obaveza i dužnosti privremenog staratelja s dužnostima i pravima staratelja maloljetne osobe.

22 Privremeni staratelj može biti imenovan i na osnovu drugih zakonskih propisa, pa u tom kontekstu treba razlikovati privremenog staratelja u postupku oduzimanja/ograničenja poslovne sposobnosti od npr. privremenog staratelja ostavine, kojeg sud može imenovati tokom ostavinskog postupka kad su nasljednici nepoznati ili nepoznatog boravišta, kao i u ostalim slučajevima (čl. 161. Zakona o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 80/14 i 32/19; čl. 152. Zakona o nasljeđivanju Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 1/09, 55/09, 91/16, i 92/19; čl. 166. st. 1. Zakona o nasljeđivanju Brčko distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 36/17).

za oduzimanje poslovne sposobnosti postane pravosnažno.²³

Izbor staratelja prema odredbama sva tri aktuelna porodična zakona u BiH je u nadležnosti organa starateljstva, s tim da provođenje postupka izbora zahtijeva maksimalnu odgovornost i poštivanje posebno etičkih i profesionalnih kriterija, principa i kodeksa. U praksi, najčešće nije jednostavno naći osobu koja ispunjava sve zakonom normirane uslove za vršenje ove funkcije i koja istovremeno pristaje prihvatiti se dužnosti staratelja. To se na prvom mjestu odnosi na imenovanje individualnog staratelja iz reda osoba koje su bliske šticićeniku: srodnici, prijatelji i poznanici. Oni, prema informacijama dobivenim od zaposlenika u CSR-u u nekim slučajevima odbijaju prihvatiti se dužnosti staratelja. Stoga se u BiH u navedenoj i sličnim okolnostima za vršioca dužnosti staratelja osobama kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost imenuju zaposlenici organa starateljstva. Drugim riječima, u ovakvim situacijama organ starateljstva dužnost staratelja vrši neposredno, imenovanjem osobe zaposlene u organu starateljstva za vršioca dužnosti staratelja, ne samo ako to zahtijeva interes šticićenika nego i kada to zahtijevaju okolnosti slučaja. U ovom kontekstu posebno treba istaći da nijedan od porodičnih zakona u BiH ne normira ko se od zaposlenih profesionalaca u organu starateljstva ne može imenovati za vršioca dužnosti staratelja.

Za razliku od navedenog, sva tri porodična zakona normiraju da pri imenovanju staratelja organ starateljstva treba uzeti u obzir mišljenje/želje šticićenika ako je on sposoban shvatiti o čemu se radi, kao i mišljenje/želje njegovih bliskih srodnika, s tim što njihovo mišljenje nije obavezujuće za organ starateljstva.²⁴ Pritom ni u jednom zakonu nije predviđeno pravo na žalbu, npr. šticićenika, protiv rješenja o imenovanju staratelja u slučaju da je organ starateljstva imenovao staratelja protivno izraženom mišljenju/želji šticićenika.

Uslove koji moraju biti ispunjeni da bi se neka osoba mogla imenovati za staratelja sva tri porodična zakona u BiH normiraju gotovo identično,²⁵ iskazujući ih u negativnom određenju, tako da se za staratelja ne može imenovati:

Osoba kojoj je oduzeto roditeljsko staranje. Ovakvo normiranje sasvim je razumljivo jer se od osobe kojoj je oduzeto roditeljsko staranje ni u kom

23 V. čl. 195. st. 3. PZFBiH; čl. 212. st. 3. PZRS; čl. 176. st. 2. PZBD

24 Čl. 165. st. 3. PZFBiH; čl. 179. st. 3. PZRS; čl. 146. st. 3. PZBD.

25 Čl. 169. PZFBiH; čl. 150. PZBD. PZRS (čl. 183), izuzev izostavljanja negativno određenog uslova o sklapanju ugovora o doživotnom izdržavanju, gotovo identično kao i ostala dva zakona određuje uslove za imenovanje staratelja.

slučaju ne može očekivati da će starateljsku dužnost obavljati uspješno i u interesu šticećenika.

Osoba kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. Navedeno normiranje polazi od stava da se od osobe kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, odnosno odrasle osobe koja nije u stanju da se sama brine o sebi, svojim pravima i interesima, ili koja ugrožava svoja ili tuđa prava i interese, ne može očekivati da je u stanju starati se o drugoj osobi, odnosno da se njezinim imenovanjem garantira ostvarenje svrhe starateljstva. Također, iz ovog uslova jasno proizlazi da se za staratelja može imenovati samo punoljetna poslovno sposobna osoba. To posebno što je „malo vjerovatno da bi centar za socijalnu skrb imenovao skrbnikom maloljetnika koji je postao poslovno sposoban na temelju sklopljenog braka ili sudske odluke zbog toga što je postao roditelj. Takve osobe zbog svoje dobi teško da bi mogle preuzeti brigu o drugoj poslovno nesposobnoj osobi“ (Alinčić i sur., 2007: 384).

Osoba čiji su interesi u suprotnosti s interesima šticećenika. „Ova okolnost čini osobu posebno nepodobnom za staraoca, odnosno nepodobnom samo u odnosu na šticećenika čijim su interesima suprotni njeni interesi“ (Traljić, Bubić: 2007: 249). Utvrđivanje sukoba interesa je u nadležnosti organa starateljstva, a različite životne okolnosti mogu dovesti do njegove pojave, kao npr. vođenje sudskog postupka između šticećenika i staratelja.

Osoba od koje se, s obzirom na njezino ranije i sadašnje vladanje, lična svojstva i odnose sa šticećenikom i njegovim roditeljima, ne može očekivati da će pravilno vršiti dužnost staratelja. Za ovaj uslov karakteristično je da sadrži okolnosti koje neku osobu čine *apsolutno nepodobnom* (lična svojstva i ponašanje, npr. neodgovornost, sklonost devijantnom ponašanju i sl.) i *relativno nepodobnom* (odnos sa šticećenikom i njegovim roditeljima, npr. netrpeljivost, sukob, ranije neriješena imovinska pitanja itd.) za imenovanje staratelja (Traljić, Bubić: 2007: 249).

*Osoba s kojom je šticećenik sklopio ugovor o doživotnom izdržavanju.*²⁶ Budući da se ugovorom o doživotnom izdržavanju uređuje da će davatelj izdržavanja ne samo izdržavati nego i brinuti se o primatelju do kraja njegovog života, uz obavezu primatelja izdržavanja da na njega prenese vlasništvo nad određenim stvarima ili kojim drugim pravima,²⁷ jasno je da su njihovi interesi u sukobu. Ovo dodatno i zbog toga što onaj koji

26 Čl. 169. tač. e) PZFBiH; čl. 150. tač. e) PZBD. PZRS ne normira navedeni uslov.

27 Čl. 146. Zakona o nasljeđivanju FBiH; čl. 139. st. 1. Zakona o nasljeđivanju RS; čl. 150. st. 1. Zakona o nasljeđivanju Brčko distrikta BiH.

daje izdržavanje ima interes da plati što je moguće manje kako bi što više sačuvao imovinu primatelja izdržavanja (štićenika), koja će poslije štíćenikove smrti njemu pripasti (Alinčić i sur., 2007: 386). Stoga je sasvim razumljivo da je navedeni odnos nespojiv s funkcijom staratelja, što je u zakonu deciderano i navedeno.

Pobrojani negativno određeni uslovi su identično normirani u PZFBiH i PZBD, dok se u PZRS jedina prisutna razlika, pored uslova koji se ne može vezati za starateljstvo nad punoljetnim osobama da se „za staraoca ne može postaviti lice (...) koje ne pruža dovoljno jemstva da će štíćenika vaspitati i odgajati tako da postane odgovoran član zajednice“, odnosi na to da se među pobrojanim uslovima kao prepreka za imenovanje staratelja ne navodi sklapanje ugovora o doživotnom izdržavanju između štíćenika i staratelja.²⁸

Tabela 1. Pozitivno određeni kriteriji/uslovi za izbor staratelja normirani u sva tri porodična zakona u Bosni i Hercegovini

R. br.	Čl. 165. i 166. PZ FBiH; čl. 179. PZ RS; čl. 146 PZ BD	Primjedbe
1.	Za staratelja se imenuje osoba koja ima osobna svojstva i sposobnost za vršenje dužnosti staratelja, a koja prije toga pristane da bude staratelj	PZ RS normira da se najbliži srodnici u pravoj ili pobočnoj liniji mogu imenovati za staratelja i bez njihove saglasnosti ukoliko organ starateljstva ocijeni to kao neophodno
2.	Pri imenovanju staratelja organ starateljstva uzet će u obzir i mišljenje štíćenika, ako je sposoban shvatiti o čemu se radi, kao i mišljenje bliskih srodnika štíćenika	
3.	Organ starateljstva dužnost staratelja vrši neposredno ako to zahtijeva interes štíćenika i okolnosti slučaja. Za vršenje dužnosti staratelja imenuje se osoba zaposlena u organu starateljstva	Nijedan od zakona ne normira ko se od zaposlenih u organu starateljstva ne može imenovati za staratelja

28 V. čl. 183. PZRS, čiji je sadržaj identičan čl. 180. PZ SRBiH.

Tabela 2. Negativno određeni kriteriji/uslovi za izbor staratelja normirani u sva tri porodična zakona u BiH

Čl. 169. PZFBiH; čl. 183. PZRS; čl. 150. PZBD	Primjedbe
Staratelj ne može biti osoba: kojoj je oduzeto roditeljsko staranje	
b) kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost	
čiji su interesi u suprotnosti sa interesima šticećenika	
od koje se, s obzirom na njeno ranije i sadašnje vladanje, osobna svojstva i odnose sa šticećenikom i njegovim roditeljima, ne može očekivati da će pravilno vršiti dužnosti staratelja	
sa kojom je šticećenik sklopio ugovor o doživotnom izdržavanju	PZRS kao prepreku za imenovanje staratelja ne navodi sklapanje ugovora o doživotnom izdržavanju između šticećenika i staratelja. Ovo je zadržano iz PZ SRBiH.

U okviru pobrojanih, u zakonima negativno određenih uslova za imenovanje staratelja, može se ukazati i na to da su utvrđene činjenice da je nekoj osobi oduzeto roditeljsko staranje, oduzeta poslovna sposobnost ili sklopljen s njom ugovor o doživotnom izdržavanju pravne naravi. Za razliku od navedenog, situacije u kojima su interesi potencijalnog staratelja i šticećenika u suprotnosti, kao i vladanje, osobine i odnosi staratelja sa šticećenikom okolnosti su činjenične naravi, koje organ starateljstva mora sam utvrditi. U istom kontekstu, organ starateljstva je, nakon isključenja pobrojanih uslova za imenovanje staratelja, obavezan ispitati i da li određena osoba, pored osobina i sposobnosti bitnih za obavljanje dužnosti staratelja, posjeduje i neporecivu spremnost da preuzme brigu o punoljetnoj osobi kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, njezinim pravima i obavezama, uz savjesno upravljanje njezinom imovinom. Uz navedeno, obaveza organa starateljstva je i da prije donošenja rješenja o imenovanju staratelja upozna potencijalnog staratelja s njegovim dužnostima i pravima uz pribavljanje njegovog pristanka.

Dužnosti staratelja

Dužnosti staratelja prema štićeniku, odnosno osobi kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, kao i prema organu starateljstva nastaju kad organ starateljstva po pravosnažnosti sudske odluke o oduzimanju ili ograničenju poslovne sposobnosti donese rješenje o imenovanju staratelja (Traljić, Bubić: 2007: 253), ako ne odluči dužnosti staratelja vršiti neposredno. Ovim rješenjem organ starateljstva istovremeno određuje dužnosti i prava staratelja, koji su za sve staratelje, imenovane punoljetnim osobama prema aktuelnim porodičnim zakonima u BiH, gotovo istovjetni.²⁹

Također, organ starateljstva može rješenjem ograničiti ovlaštenja staratelja ako je to u interesu štićenika i odlučiti da pojedine poslove staratelja vrši neposredno. Pritom organ starateljstva, ako dužnost staratelja vrši neposredno, pojedine poslove može povjeriti stručnoj osobi da ih vrši u njegovo ime i pod njegovim nadzorom.³⁰ Zajednička karakteristika sva tri porodična zakona u BiH je da kao osnovnu dužnost staratelja normiraju savjesno staranje o ličnosti, pravima, obavezama i interesima štićenika i upravljanje njegovom imovinom. Uporedo s ovim dužnostima, staratelj je obavezan „cijeniti mišljenje štićenika koji je sposoban shvatiti o čemu se radi.“³¹ Pobjrojane dužnosti staratelja, koje istovremeno imaju značenje načela (Alinčić i sur., 2007: 387), u biti proizlaze iz same svrhe starateljstva

29 Čl. 194. st. 1. PZFBiH; čl. 211. st. 1. PZRS; čl. 175. st. 1. PZBD.

Na osnovu neposrednog uvida u rješenja o imenovanju staratelja osobi kojoj je oduzeta poslovna sposobnost (rješenje JU Kantonalni centar za socijalni rad Sarajevo, br. 35/V-13-550-1043/12, od 15. 1. 2013. godine) i osobi kojoj je ograničena poslovna sposobnost (rješenje JU Kantonalni centar za socijalni rad Sarajevo, br. 35/V-13-550-9/14, od 9. 4. 2014. godine), uočeno je da se navedena lista dužnosti, ovlaštenja i prava staratelja ovih dviju kategorija štićenika ne razlikuje. Sadržaji rješenja su identični i glase: „Staratelj je dužan da se savjesno stara o ličnosti štićenika, zdravlju, pravima i obavezama štićenika i da samostalno u ime i za račun štićenika vrši poslove koji spadaju u redovno poslovanje i upravljanje imovinom.

Staratelj ne može bez prethodne saglasnosti organa starateljstva preduzimati poslove koji prelaze okvire redovnog poslovanja ili upravljanja štićenikovom imovinom.

Staratelj može samo sa odobrenjem organa starateljstva u pogledu raspolaganja i upravljanja imovinom i pravima štićenika preduzimati sljedeće poslove:

- otuđiti ili opteretiti nepokretnu imovinu štićenika
 - otuđiti iz imovine štićenika pokretne stvari veće i posebne lične vrijednosti ili raspolagati imovinskim pravima veće vrijednosti
- odreći se nasljedstva ili legata, odbiti poklon
- preduzimati druge mjere određene zakonom

Staratelj je dužan ovoj službi podnijeti izvještaj o svom radu i o stanju štićenikove imovine u januaru svake godine za prethodnu godinu, kao i kada to ova služba zatraži.“

30 V. čl. 168. st. 2. i st. 3. PZFBiH; čl. 182. st. 1. i st. 2. PZRS; čl. 149. st. 2. i st. 3. PZBD.

31 V. čl. 171. PZFBiH; čl. 152. PZBD. PZRS ne normira dužnost staratelja da cijeni mišljenje štićenika koji je sposoban shvatiti o čemu se radi.

nad punoljetnim osobama: zaštita osoba koje nisu u stanju same se brinuti o svojoj ličnosti, pravima i interesima. Uz njih, porodični zakoni u BiH normiraju i druge dužnosti staratelja, kao što su: zastupanje štićenika, pribavljanje sredstava za izdržavanje štićenika, podnošenje izvještaja i polaganje računa o radu.

Staranje o ličnosti štićenika ključna je dužnost staratelja imenovanog osobi kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. Ona se na prvom mjestu odnosi na brigu o zdravlju štićenika, što istovremeno, uz kontinuirano vođenje računa o uzrocima zbog kojih je štićeniku oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, podrazumijeva i nastojanja da se ti uzroci otklone i štićenik osposobi za samostalan rad.³² Drugim riječima, kako bi se na najbolji mogući način brinuo o zdravlju štićenika, staratelj se mora maksimalno angažirati da se uzroci nesposobnosti, koji su u većoj ili manjoj mjeri vezani za mentalno zdravlje štićenika, odgovarajućim liječenjem otklone ili ublaže. Takav pristup čini jednu od osnovnih pretpostavki ne samo za obrazovanje i stručno osposobljavanje s ciljem bavljenja nekom profesionalnom djelatnošću nego i za vraćanje poslovne sposobnosti štićeniku. Stoga, zaštita ličnosti štićenika obuhvata i angažman na stvaranju odgovarajućih pretpostavki za ostvarivanje njegovih prava, posebno zdravstvenih, socijalnih i ličnih. U ovom kontekstu, staratelj je, npr. u oblasti prava iz socijalne zaštite, ako je to potrebno, ovlašten brinuti se da štićenik ostvari pomoć za izdržavanje, pomoć za podmirenje troškova stanovanja, jednokratnu pomoć, dodatak za pomoć i njegu, ličnu invalidninu, osposobljavanje za samostalan život i rad, smještaj u drugu porodicu itd. U ostvarivanju prava u oblasti zdravstvene zaštite staratelj je, shodno odgovarajućim zakonskim propisima u oblasti zdravstva, ovlašten npr. dati pristanak na medicinski zahvat umjesto štićenika kojem je oduzeta poslovna sposobnost.³³

32 Čl. 193. PZFBiH; čl. 210. PZRS; čl. 174. PZBD.

33 Zakoni iz oblasti zdravstva normiraju da pristanak daju: roditelj, zakonski zastupnik, staratelj (čl. 22. Zakona o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenata u FBiH, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 40/10; čl. 42. st. 4. Zakona o zdravstvenoj zaštiti RS, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 57/22; čl. 31. st. 1. Zakona o zdravstvenoj zaštiti u Brčko distriktu Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 38/11, 9/13, 27/14, 3/15, 50/18, 34/19, 16/20, 5/23 i 7/23). Pritom isti zakoni normiraju da je nadležni zdravstveni radnik obavezan odmah obavijestiti organ starateljstva ako smatra da su interesi pacijenta i osobe koja daje pristanak na medicinsku intervenciju suprotstavljeni (čl. 22. st. 7. Zakona o pravima i odgovornostima pacijenta FBiH), odnosno ako uoči da zakonski zastupnik pacijenta ne postupa u najboljem interesu osobe kojoj je oduzeta poslovna sposobnost (čl. 42. st. 9. Zakona o zdravstvenoj zaštiti RS i čl. 31. st. 2. Zakona o zdravstvenoj zaštiti BDBiH). Nijedan od navedenih zakona kada je riječ o medicinskim intervencijama ne propisuje prava osoba s ograničenom poslovnom sposobnošću.

Staranje o imovini šticećenika povezano je sa staranjem o ličnosti šticećenika s obzirom na to da se imovina, ali i druga materijalna sredstva, npr. prihodi, koriste kako bi se poboljšali životni uslovi i zaštita ličnosti šticećenika, ali i kako bi se imovina šticećenika sačuvala od propadanja, uništavanja ili umanjenja. Također, ako za to postoji mogućnost, staratelj je dužan imovinu šticećenika povećati. Izuzetak su slučajevi kad je umanjenje neophodno u interesu šticećenika. Ovakvo postupanje s imovinom, koje proizlazi iz zakona, zapravo govori koliko je staranje o imovini šticećenika zahtjevna dužnost, koju uspješno može vršiti samo staratelj s visokim stepenom odgovornosti i savjesti. Budući da se u praksi i pored odgovarajućih mjera zaštite javljaju slučajevi zloupotrebe imovine šticećenika od staratelja, s ciljem da se takve pojave izbjegnu, sva tri porodična zakona normiraju obavezu organa starateljstva za poduzimanje mjera da se imovina šticećenika popiše i procijeni prije predaje staratelju na upravljanje. Popis imovine vrši komisija koju osniva organ starateljstva, a prisustvuju mu staratelj, šticećenik, ako je u stanju shvatiti o čemu se radi, te držatelj imovine šticećenika.³⁴ U istom kontekstu, organ starateljstva je također dužan, nakon što je pokrenut postupak za stavljanje neke osobe pod starateljstvo, popisati i procijeniti njezinu imovinu i poduzeti mjere za osiguranje imovine i prije donošenja rješenja o stavljanju neke osobe pod starateljstvo.³⁵ U slučaju kad postoji neposredna opasnost po interese šticećenika u pogledu njegove nepokretne imovine, prije popisa i procjene organ starateljstva dužan je zatražiti od suda zabilježbu u zemljišnoj knjizi o pokretanju postupka za stavljanje te osobe pod starateljstvo.³⁶

Zakonskim odredbama da „staratelj samostalno, u ime šticećenika i za njegov račun, vrši poslove koji spadaju u redovno poslovanje i upravljanje imovinom“³⁷ staratelju se daje ovlaštenje da uz ubiranje prihoda i druge dobiti od imovine šticećenika poduzima neophodne poslove za održavanje i osiguranje cjelokupne imovine od mogućeg uništenja. Međutim, bez prethodnog odobrenja organa starateljstva, staratelj ne može poduzimati poslove koji prelaze okvire redovnog poslovanja ili upravljanja šticećenikovom imovinom.³⁸

34 V. čl. 172. PZFBiH; čl. 187. PZRS; čl. 153. PZBD.

35 PZRS (čl. 188. st. 1) i PZBD (čl. 154. st. 1) umjesto „dužan je“ koriste riječ „može“, što upućuje na zaključak da je popis imovine nakon pokretanja postupka za stavljanje pod starateljstvo prema PZFBiH (čl. 173. st. 1) obavezan, dok prema druga dva porodična zakona to nije. Isto se odnosi i na zabilješku u zemljišnim knjigama o pokretanju postupka za stavljanje pod starateljstvo.

36 V. čl. 173. st. 2. PZFBiH; čl. 188. st. 2. PZRS; čl. 154. st. 2. PZBD.

37 V. čl. 176. st. 1. PZFBiH; čl. 193. st. 1. PZRS; čl. 157. st. 1. PZBD.

38 V. čl. 178. PZFBiH; čl. 190. PZRS; čl. 159. PZBD.

U ovom kontekstu, zakoni decidirano normiraju da staratelj samo uz prethodno odobrenje organa starateljstva može: otuđiti ili opteretiti nepokretnu imovinu štíćenika; otuđiti iz imovine štíćenika pokretne stvari veće i posebne lične vrijednosti, ili raspolagati imovinskim pravima veće vrijednosti; odreći se nasljedstva ili legata, ili odbiti poklon; poduzimati druge mjere određene zakonom. U postupku davanja odobrenja staratelju, vezanog za raspolaganje i upravljanje imovinom, odnosno pravima štíćenika, organ starateljstva određuje namjenu pribavljenih sredstava i nadzire njihovu upotrebu.³⁹ Također, prema odredbama sva tri porodična zakona u BiH, staratelj je dužan pri poduzimanju svakog važnijeg posla uzeti u obzir mišljenje štíćenika ako je štíćenik sposoban shvatiti o čemu se radi.⁴⁰

Posebna obaveza staratelja je i staranje o imovini štíćenika koju štíćenik nije stekao svojim radom, a imovinom koja je stečena radom štíćenik samostalno raspolaže, pri čemu je dužan doprinositi za svoje izdržavanje. To se odnosi isključivo na štíćenika kojem je ograničena poslovna sposobnost, jer je prema sva tri porodična zakona njegov staratelj u dužnostima i pravima izjednačen sa starateljem maloljetne osobe koja je navršila 14 odnosno 15 godina života.⁴¹

Zastupanje štíćenika, prema sva tri porodična zakona, obaveza je staratelja kao zakonskog zastupnika štíćenika. Organ starateljstva zastupa štíćenika ako dužnost staratelja vrši neposredno ili ako je ograničio ovlaštenja staratelja i odlučio da štíćenika sam zastupa.⁴² Ovlaštenja staratelja, vezana za zastupanje, zavise od vrste posla u kojem štíćenik učestvuje kao ugovorna strana. U ovom kontekstu, shodno zakonskim odredbama, poslove koje staratelj obavlja moguće je podijeliti na:

Poslove koje staratelj poduzima samostalno, u ime štíćenika i za njegov račun, vezano za redovno poslovanje i upravljanje imovinom štíćenika. Za ove poslove staratelj ne mora tražiti odobrenje organa starateljstva, ali će se pri poduzimanju svakog važnijeg posla uzeti u obzir mišljenje štíćenika ako je ovaj sposoban razumjeti o čemu se radi.⁴³

Poslove za koje je potrebno odobrenje organa starateljstva, kada staratelj poduzima poslove koji prelaze okvire redovnog poslovanja ili upravljanja

39 Čl. 179. st. 1. i st. 2. PZFBiH; čl. 191. st. 1. i st. 2. PZRS; čl. 160. st. 1. i st. 2. PZBD.

40 V. čl. 176. st. 2. PZFBiH; čl. 193. st. 2. PZRS; čl. 157. st. 2. PZBD.

41 V. čl. 194. st. 2. PZFBiH; čl. 211. st. 2. PZRS; čl. 175. st. 2. PZBD.

42 V. čl. 175. PZFBiH; čl. 192. PZRS; čl. 156. PZBD.

43 V. čl. 176. PZFBiH; čl. 193. PZRS; čl. 157. PZBD.

štićenikovom imovinom.⁴⁴ Uz navedeno, sva tri porodična zakona posebno utvrđuju i poslove u pogledu raspolaganja i upravljanja imovinom i pravima štíćenika koje staratelj ne može zaključiti bez prethodnog odobrenja organa starateljstva.⁴⁵

U postupku davanja odobrenja staratelju organ starateljstva se rukovodi interesima štíćenika čiju zaštitu osigurava, time da u rješenju kojim odobrava poslove raspolaganja i upravljanja štíćenikovom imovinom i pravima odredi namjenu pribavljenih sredstava i nadzire njihovu upotrebu.⁴⁶ Zaštita interesa štíćenika ostvaruje se i normiranjem da je za poslove kojima se raspolaže njegovom imovinom obavezna notarska obrada isprave.⁴⁷

Pravni posao sa štíćenikom, prema odredbama sva tri aktuelna porodična zakona, staratelj može zaključiti isključivo uz prethodno odobrenje organa starateljstva, odnosno ako organ starateljstva procijeni „da to zahtijevaju interesi štíćenika i to prije toga odobri“.⁴⁸ Međutim, staratelj u tom poslu ne može zastupati štíćenika, nego se za njegovo zaključenje imenuje posebni staratelj.⁴⁹

Poslovi u kojima staratelj ne može zastupati štíćenika, odnosno ne može zaključivati poslove u ime i za račun štíćenika ni s odobrenjem organa starateljstva, vezani su za ličnost štíćenika, imovinu štíćenika i koliziju interesa između štíćenika i staratelja.

U vezi s navedenim, staratelj ne može zastupati štíćenika u ličnim stvarima, odnosno ne može dati izjavu volje umjesto štíćenika u slučajevima u kojima je zakon ovlastio štíćenika, odnosno osobu kojoj je ograničena poslovna sposobnost da sama izjavi svoju volju (Traljić, Bubić: 2007: 258).

44 V. čl. 178. PZFBiH; čl. 190. PZRS; čl. 159. PZBD.

45 V. čl. 179. st. 1. PZFBiH; čl. 191. st. 1. PZRS; čl. 160. st. 1. PZBD.

46 V. čl. 179. st. 2. PZFBiH; čl. 191. st. 2. PZRS; čl. 160. st. 2. PZBD.

47 Sva tri aktuelna zakona o notarima normiraju: „Pravni poslovi koji za svoju pravnu valjanost zahtijevaju notarsku obradu isprave odnose se na: ... raspolaganje imovinom maloljetnih i poslovno nesposobnih lica...“, čl. 73. st. 1. tač. 2. Zakona o notarima FBiH, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 45/02; čl. 57. st. 1. tač. 2. Zakona o notarskoj službi u Republici Srpskoj, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 28/21; čl. 47. st. 1. tač. 2. Zakona o notarima BDBiH, *Službeni glasnik Brčko distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 09/03 i 17/06.

48 V. čl. 177. st. 1. PZFBiH; čl. 194. st. 1. PZRS; čl. 158. st. 1. PZBD.

49 V. čl. 198. st. 3. PZFBiH; čl. 215. st. 2. PZRS; čl. 179. st. 3. PZBD.

Tako staratelj ne može dati izjavu o priznanju materinstva i očinstva⁵⁰ te izjaviti pristanak na sklapanje braka.⁵¹ Također, budući da je „testament strogo lični akt“⁵², staratelj ga ne može sačiniti u ime štíćenika, a isto tako staratelj se ne može u ime štíćenika odreći nasljedstva.⁵³

Vezano za imovinu staratelj ne može štíćenika obavezivati kao žiranta,⁵⁴ niti može davati poklone i druga dobroćina raspolaganja iz štíćenikove imovine (oprost duga, odricanje od prava) (Traljić, Bubić: 2007: 258).

Staratelj također ne može zastupati štíćenika u sporu koji se vodi između štíćenika i staratelja, kao i u drugim slučajevima kada su njihovi interesi u suprotnosti. U ovim slučajevima štíćeniku se imenuje posebni (kolizionni) staratelj.⁵⁵ Također, kada se jedan staratelj stara o više štíćenika između kojih treba da se vodi spor, ili da se zaključi pravni posao u kojem su interesi štíćenika u suprotnosti, staratelj ih ne može zastupati, nego se svakom od štíćenika pojedinačno imenuje poseban staratelj za vođenje spora, odnosno zaključivanje posla.⁵⁶

Pribavljanje materijalnih sredstava, odnosno sredstava za podmirenje troškova života štíćenika, kao što su: stanovanje, ishrana, liječenje itd., obaveza je staratelja koji je dužan, uz pomoć organa starateljstva, poduzeti neophodne mjere radi njihovog osiguranja. Staratelj nije dužan izdržavati štíćenika iz vlastitih sredstava, osim ako to nije obavezan po zakonu.

Budući da prihodi za izdržavanje štíćenika mogu biti različiti, aktuelni porodični zakoni u BiH normiraju obavezu staratelja da izvore

50 V. čl. 57. PZFBiH; čl. 114. PZRS; čl. 53. PZBD.

51 V. čl. 7. st. 1, čl. 8. st. 1. tač. b) i čl. 23. PZFBiH; čl. 14. PZRS; čl. 6. st. 1. PZBD.

Sva tri porodična zakona u BiH (čl. 11. PZFBiH; čl. 32. PZRS; čl. 22. PZBD) normiraju nesposobnost za rasuđivanje kao smetnju za zaključenje braka. Razlika između zakona je u tome što PZFBiH, pored nesposobnosti za rasuđivanje, kao bračnu smetnju navodi i činjenicu da je osobi oduzeta poslovna sposobnost (čl. 11. st. 1. PZFBiH). Međutim, PZFBiH istovremeno normira mogućnost otklanjanja samo bračne smetnje nesposobnosti za rasuđivanje, i to izuzetno, ako sud u vanparničnom postupku utvrdi da je osoba „sposobna shvatiti značenje braka i obaveza koje iz njega proizlaze te da je brak očito u njenom interesu“ (čl. 11. st. 2. PZFBiH).

Za razliku od PZFBiH, druga dva zakona kao neotklonjivu bračnu smetnju normiraju samo nesposobnost za rasuđivanje koja može nastati „zbog duševne bolesti, duševne nerazvijenost ili iz drugih razloga“ (čl. 32. PZRS i čl. 22. PZBD).

52 V. čl. 62. st. 1. i st. 2. Zakona o nasljeđivanju FBiH; čl. 64. st. 1. i st. 2. Zakona o nasljeđivanju RS i čl. 66. st. 1. Zakona o nasljeđivanju Brčko distrikta BiH.

53 V. čl. 163. Zakona o nasljeđivanju FBiH i čl. 154. Zakona o nasljeđivanju RS. Zakon o nasljeđivanju Brčko distrikta BiH ne sadrži navedenu odredbu.

54 V. čl. 177. st. 2. PZFBiH; čl. 194. st. 2. PZRS; čl. 158. st. 2. PZBD.

55 V. čl. 198. st. 3. PZFBiH; čl. 215. st. 2. PZRS; čl. 179. st. 3. PZBD.

56 V. čl. 198. st. 4. PZFBiH; čl. 215. st. 3. PZRS; čl. 179. st. 4. PZBD.

prihoda koristi onim redom kako je to zakonom normirano.⁵⁷ Utvrđeni redosljed korištenja sredstava za podmirenje životnih troškova štićenika s jedne strane pomaže staratelju da u svakom trenutku zna gdje i kako može osigurati materijalna sredstva za životne potrebe štićenika, a s druge strane štiti imovinu štićenika koja se može koristiti tek kad su iscrpljene prethodne mogućnosti. Ako štićenik nema imovinu, izdaci za njegove životne potrebe i provođenje mjera podmiruju se iz sredstava socijalne zaštite. Drugi izvori prihoda, kao posljednji izvor za podmirenje životnih potreba štićenika koji zakon navodi, mogu biti različiti pokloni, nagrade i ostali izvori stečeni na način koji je dopušten zakonom.

Podnošenje izvještaja i polaganje računa o radu jedna je od karakteristika vršenja starateljske dužnosti, koja je pod kontinuiranom kontrolom i nadzorom organa starateljstva. Stoga je staratelj dužan organu starateljstva svake godine, ali i u svim slučajevima kada to od njega zatraži organ starateljstva, podnijeti izvještaj o svom radu i o stanju štićenikove imovine. U slučajevima neposrednog vršenja starateljstva, izvještaj podnosi osoba zaposlena u organu starateljstva koju je ovaj organ imenovao za vršioca dužnosti staratelja.⁵⁸

Prema porodičnim zakonima u BiH moguće je razlikovati sljedeće tri vrste izvještaja staratelja o vršenju starateljske dužnosti: redovni, vanredni i konačni izvještaj. Sadržaj izvještaja zavisi od toga da li se podnosi za štićenika kome je oduzeta ili za štićenika kome je ograničena poslovna sposobnost.

Redovni izvještaj mora sadržavati opis stanja vezano za ličnost štićenika, odnosno ukupne aktivnosti i način brige, iz čega će se jasno vidjeti kako se staratelj brine o ličnosti štićenika i zaštiti njegovih interesa, posebno o njegovom zdravlju. Izvještaj također sadrži i dio koji se odnosi na upravljanje i raspolaganje imovinom štićenika, pa stoga mora sadržavati podatke o svim štićenikovim prihodima i rashodima u protekloj godini te trenutnom stanju štićenikove imovine, uz svu neophodnu prateću dokumentaciju.⁵⁹

Vanredni izvještaj, za razliku od redovnog izvještaja koji staratelj podnosi svake godine za prethodnu godinu, staratelj podnosi na zahtjev organa starateljstva, najčešće u slučajevima kada organ starateljstva posumnja da staratelj starateljsku dužnost ne obavlja na odgovarajući način. Međutim,

⁵⁷ Sredstva se pribavljaju iz: 1. Prihoda štićenika; 2. Sredstava dobivenih od osoba koje su obavezne izdržavati štićenika; 3. Imovine štićenika; 4. Sredstava dobivenih za štićenika po osnovu socijalne zaštite; 5. Drugih izvora (čl. 174. PZFBiH; čl. 189. i čl. 229. PZRS; čl. 155. PZBD).

⁵⁸ V. čl. 180. st. 1. i čl. 165. st. 4. PZFBiH; čl. 195. PZRS; čl. 161. st. 1. i čl. 146. st. 4. PZBD.

⁵⁹ V. čl. 180. st. 3. PZFBiH; čl. 195. st. 3. PZRS; čl. 161. st. 3. PZBD.

kod ovog izvještaja nijedan od zakona ne utvrđuje rok za njegovo podnošenje, od dana prijema zahtjeva o obavezi podnošenja izvještaja.

Konačni izvještaj staratelj podnosi po prestanku dužnosti staratelja ili po prestanku starateljstva. Ovaj izvještaj je posebno vezan za stanje šticećenikove imovine, gdje je neophodno priložiti i odgovarajuću dokumentaciju, ali i za druge radnje koje se tiču posebno ličnosti šticećenika.⁶⁰ Staratelj kome je prestala dužnost obavezan je podnijeti izvještaj i predati svu imovinu na upravljanje organu starateljstva,⁶¹ odnosno položiti račun o svom radu organu starateljstva.⁶² Pritom nijedan od zakona ne normira decidirano smjernice šta treba sadržavati ovaj izvještaj.

Kod podnošenja godišnjeg izvještaja isti zakoni normiraju da izvještaj mora sadržavati pokazatelje iz kojih je vidljivo da se staratelj brine o ličnosti šticećenika, zaštiti njegovih interesa, uslovima smještaja, zdravlju, obrazovanju, kao i o pitanjima vezanim za imovinu šticećenika. To se posebno odnosi na podatke o upravljanju i raspolaganju šticećenikovom imovinom, kao i podatke o svim prihodima i rashodima u prethodnoj godini, te o konačnom stanju šticećenikove imovine.⁶³ Nakon prijema godišnjeg izvještaja od staratelja, organ starateljstva je obavezan savjesno razmotriti izvještaj i prema potrebi poduzeti odgovarajuće mjere za zaštitu interesa šticećenika.⁶⁴

60 V. čl. 185. st. 1. PZFBiH; čl. 200. st. 1. PZRS; čl. 165. st. 5. PZBD.

61 Čl. 184. st. 5. PZFBiH; čl. 165. st. 5. PZBD.

62 Čl. 199. st. 3. PZRS.

63 Čl. 180. st. 2. i st. 3. PZFBiH; čl. 195. st. 2. i st. 3. PZRS; čl. 161. st. 2. i st. 3. PZBD.

64 Čl. 180. st. 4. PZFBiH; čl. 195. st. 4. PZRS; čl. 161. st. 4. PZBD.

Tabela 3. Dužnosti staratelja osoba kojima je oduzeta poslovna sposobnost u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu

Redni broj	Članovi u porodičnim zakonima u BiH	Dužnosti staratelja (sukladno sadržaju odluka suda o oduzimanju poslovne sposobnosti i rješenju CSR)	Primjedbe
1.	PZ FBiH: čl. 171. PZ RS: čl. 210. PZ BD: čl. 174.	Starati se o ličnosti šticećenika (liječenjem, zbrinjavanjem i osposobljavanjem za samostalan život i rad), kao i njegovim pravima, obavezama i interesima, i upravljati imovinom šticećenika	
2.	PZ FBiH: čl. 176. st. 2. PZ RS: čl. 193. st. 2. PZ BD: čl. 152. st. 2.	Prije poduzimanja svakog važnijeg posla, kada je to moguće, uzeti u obzir mišljenje šticećenika ako je ovaj sposoban shvatiti o čemu se radi	
3.	PZ FBiH: čl. 174. PZ RS: čl. 189. i čl. 229. PZ BD: čl. 155.	Uz pomoć CSR-a, poduzimati sve potrebne mjere da se pribave sredstva neophodna za izdržavanje šticećenika (prihodi i imovina šticećenika, sredstva dobijena po osnovu socijalne zaštite itd.)	Staratelj ni po jednom od tri zakona nije dužan izdržavati šticećenika, osim ako mu je on bračni ili vanbračni partner ili blizak srodnik kojeg je po zakonu dužan izdržavati
4.	PZ FBiH: čl. 175. RS: čl. 192. PZ BD: čl. 150.	Zastupati šticećenika	
5.	PZ FBiH: čl. 180. st. 1. PZ RS: čl. 195. PZ BD: čl. 161. st. 1.	Podnositi izvještaj o svom radu	

Analizom zakonskih odredaba sva tri aktuelna porodična zakona u BiH može se zaključiti da se nadzor nad radom staratelja od organa starateljstva vrši na neposredan i posredan način, s ciljem da se u što je moguće većoj mjeri ispoštuju prava i interesi osobe kojoj je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost. U istom kontekstu, organ starateljstva je, bez obzira na obavezu staratelja da redovno podnosi izvještaj, dužan pratiti i prilike u kojima štićenik živi, povremeno i obilaziti štićenika ne samo po službenoj dužnosti nego i u slučajevima kad to zatraži staratelj ili sam štićenik i na taj način, ličnim uvidom, kontrolirati kako staratelj vrši starateljske dužnosti prema štićeniku.⁶⁵

Uz navedeno, sva tri porodična zakona u BiH normiraju i mogućnost prigovora na rad staratelja, što je također jedno od sredstava kontrole njegovog rada.

Zaključak

Prezentirana analiza dužnosti i ovlaštenja staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, koja je u sva tri porodična zakona u BiH široko postavljena, jasno pokazuje da se starateljskom zaštitom ljudska prava štićenika, umjesto odlučivanjem uz podršku, štite primjenom zamjenskog odlučivanja, što je u suprotnosti s odredbama CRPD-a. Uz navedeno, zakonom propisana mogućnost da se nekoj osobi oduzme ili ograniči poslovna sposobnost, pored nepoštivanja principa različitosti, stvara pretpostavke za nastanak niza dalekosežnih posljedica koje pogađaju koliko samu osobu, njezinu ličnost i ljudsko dostojanstvo toliko i njezin status, uloge i odnose posebno unutar porodičnog ali i šireg socijalnog okruženja. Ovo se na prvom mjestu odnosi na osobe kojima je oduzeta poslovna sposobnost. One nemaju mogućnost samostalnog ostvarivanja brojnih prava i samostalnog donošenja odluka s obzirom na to da je prema sva tri porodična zakona u BiH staratelj ovlašten u ime i za račun štićenika zaključivati pravne poslove. Za one pravne poslove koje staratelj ne može sam zaključivati potrebno je odobrenje organa starateljstva. Jednostavno rečeno, brojne zakonom propisane dužnosti staratelja najkonkretnije govore o obespravljenosti štićenika koja ga čini pravno nevidljivom osobom, subjektom koji nije priznat pred zakonom, čija autonomija, samoodređenje, volja, preferencije i ljudsko dostojanstvo ne postaje.

65 V. čl. 180. st. 5. PZFBiH; čl. 195. st. 5. PZRS; čl. 161. st. 5. PZBD.

Uz navedeno, budući da su u fokusu ovog rada, pored dužnosti staratelja osoba kojima je oduzeta ili ograničena poslovna sposobnost, vrste, odnosno klasifikacija i izbor staratelja, pri čemu ističemo da je u Republici Srpskoj u završnoj proceduri usvajanje novog porodičnog zakona koji će, prema raspoloživim informacijama, stupiti na snagu 1. septembra 2023. godine, analiza zakonskih odredaba sva tri porodična zakona u BiH pokazuje da je posebno zakonski postupak izbora staratelja manjkav i neodređen. To se prvenstveno odnosi na sljedeće:

Nijedan od zakona u slučajevima kada se za vršenje dužnosti staratelja imenuje osoba zaposlena u organu starateljstva, osim da to mora biti stručna osoba, ne normira neki drugi uslov, npr. koje stručne osobe (profil stručnjaka) zaposlene u organu starateljstva mogu vršiti dužnosti staratelja i koje kriterije osim stručnosti trebaju ispunjavati.

Porodični zakoni u BiH također normiraju da se osobi s oduzetom ili ograničenom poslovnom sposobnošću za staratelja ne može imenovati osoba čiji su interesi u suprotnosti sa interesima šticećenika, što upućuje na pretpostavku da je u praksi organa starateljstva, prije imenovanja staratelja, provjera takve mogućnosti obavezna. Međutim, kako sva tri zakona normiraju da organ starateljstva, ako to zahtijevaju interesi šticećenika i okolnosti slučaja, dužnost staratelja vrši neposredno, na način da za vršenje dužnosti staratelja imenuje osobu zaposlenu u organu starateljstva, čini se da u navedenom slučaju dolazi do suprotnosti interesa vršioca dužnosti staratelja i šticećenika jer organ starateljstva, pored ostalog, kontrolira svog zaposlenika u vršenju dužnosti staratelja. U navedenoj situaciji to znači da je organ starateljstva tijelo koje istovremeno zastupa osobu, vodi postupak za stavljanje pod starateljstvo i imenovanje staratelja i donosi odluku o imenovanju staratelja.

Nepoštivanje volje/želja šticećenika u bosanskohercegovačkom porodičnom zakonodavstvu posebno se ogleda u zakonskom normiranju da osoba kojoj je odlukom suda oduzeta poslovna sposobnost ne može podnijeti žalbu protiv odluke organa starateljstva o imenovanju staratelja. S tim u vezi, zakonska odredba da će organ starateljstva pri imenovanju staratelja uzeti u obzir mišljenje/želje šticećenika, ako je sposoban shvatiti o čemu se radi, kao i mišljenje bliskih srodnika šticećenika, ne može biti zamjena za ostvarivanje prava šticećenika na samostalno ulaganje žalbe na odluku o imenovanju staratelja. Ovo posebno što nijedan od zakona ne normira decidiranu obavezu poštivanja želja šticećenika, čak i u slučajevima kada ih šticećenik može izraziti i shvatiti o čemu se radi. Za razliku od navedenog, osoba kojoj je odlukom suda ograničena poslovna sposobnost može uložiti žalbu

protiv odluke o imenovanju staratelja ako joj ovo pravo nije uskraćeno odlukom organa starateljstva. Lepeza dužnosti i ovlaštenja staratelja, pored navedenog, proizlazi i iz drugih manjkavosti u bosanskohercegovačkom zakonodavstvu iz oblasti starateljstva, među kojima su sljedeće:

Donošenje sudske odluke o oduzimanju ili ograničenju poslovne sposobnosti na neodređeni period, bez obaveze provjeravanja zdravlja štićenika, s obzirom na razloge oduzimanja poslovne sposobnosti utvrđene od jednog nadležnog ljekara, ima za posljedicu da ove osobe, gotovo u pravilu, ostaju pod starateljskom zaštitom do okončanja života.

Nepostojanje decidiranih odredaba o ovlaštenjima i obavezama staratelja koje bi bile ograničene samo na područja u kojima je štićeniku potrebna pomoć, posebno kod starateljstva nad osobama kojima je poslovna sposobnost ograničena. Nenormiranje decidiranih odredaba o obavezama staratelja da periodično, s precizno utvrđenim vremenskim intervalima, posjećuje punoljetnog štićenika i s njim održava kontakt.

Nenormiranje mogućnosti da se starateljstvo prilagodi konkretnim potrebama štićenika i stepenu njegove sposobnosti kao i nepostojanje vremenskog ograničenja starateljstva nad punoljetnim osobama uz obavezu njegovog periodičnog preispitivanja.

Sve navedeno upućuje na zaključak da se za osobe koje su pod starateljskom zaštitom zbog oduzete ili ograničene poslovne sposobnosti kao jedino rješenje, u cilju poštivanja njihovog dostojanstva, ljudskih prava i različitosti, a posebno principa jednakost pred zakonom, kao neophodna nameće reforma bosanskohercegovačkog zakonodavstva u oblasti starateljstva. Jednom riječju, samo na ovaj način, sukladno međunarodnim standardima, umjesto starateljske zaštite, odnosno zamjenskog odlučivanja, bila bi obezbijedena podrška u ostvarivanju poslovne sposobnosti za one osobe s invaliditetom kojima je to potrebno.

Literatura

- Alinčić, M., Hrabar, D., Jakovac-Lozić, D., Korać Graovac, A. (2007). *Obiteljsko pravo* (treće izmijenjeno i dopunjeno izdanje). Zagreb: Narodne novine dd.
- *Alternativni izvještaj o primjeni Konvencije o pravima osoba s invaliditetom Ujedinjenih nacija za Bosnu i Hercegovinu* (2014). Sarajevo: *My Right-Empowers People with Disabilities*. Dostupno na: <http://www.myright.ba/uimages/Alternativni%20izvjestaj%20o%20primjeni%20Konvencije%20u%20BiH.pdf> (Pristupljeno 22. 4. 2023)
- Bakić, V. (1985). *Porodično pravo u SFRJ*, Drugo dopunjeno izdanje. Beograd: Savremena administracija.
- Mladenović, M. (1989). *Porodično pravo u Jugoslaviji*, (četvrto dopunjeno izdanje). Beograd: Naučna knjiga.
- Porodični zakon Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 23/07.
- Porodični zakon Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 35/05, 41/05, 31/14 i 32/19.
- Porodični zakon Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 54/02, 41/08 i 63/14.
- Statut Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 17/08, 39/09 i 2/10 – prečišćen tekst.
- Traljić, N., Bubić, S. (2007). *Roditeljsko i starateljsko pravo*. Sarajevo: Magistrat.
- UN Konvencija o pravima osoba s invaliditetom (*Convention on the Rights of Persons with Disabilities*), *Službeni glasnik Bosne i Hercegovine – Međunarodni ugovori*, br. 11/09.
- Ustav Bosne i Hercegovine, Aneks 4 Općeg okvirnog sporazuma za mir u BiH (1995). Dostupno na: <https://www.parlament.ba/data/dokumenti/pdf/vazniji-propisi/Ustav%20BiH%20-%20B.pdf> (Pristupljeno 17. 3. 2023)
- Ustav Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 1/94, 13/97, 5/98, 16/02, 22/02, 52/02, 18/03, 63/03, 9/04, 20/04, 33/04, 71/05 i 88/08.

- Ustav Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 21/92, 28/94, 8/96, 13/96, 15/96, 16/96, 21/96, 21/02, 26/02, 30/02, 31/02, 69/02, 31/03, 98/03, 115/05, 117/05 i 48/11.
- Zakon o nasljeđivanju Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 36/17.
- Zakon o nasljeđivanju u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 80/14 i 32/19.
- Zakon o nasljeđivanju Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 1/09, 55/09, 91/16, i 92/19.
- Zakon o notarima Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 09/03 i 17/06.
- Zakon o notarima Federacije Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 45/02 i 30/16.
- Zakon o notarskoj službi u Republici Srpskoj, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 28/21.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti u Brčko Distriktu Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik Brčko Distrikta Bosne i Hercegovine*, br. 38/11, 9/13, 27/14, 3/15, 50/18, 34/19, 16/20, 5/23 i 7/2.
- Zakon o pravima, obavezama i odgovornostima pacijenata u Federaciji Bosne i Hercegovine, *Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine*, br. 40/10.
- Zakon o zdravstvenoj zaštiti Republike Srpske, *Službeni glasnik Republike Srpske*, br. 57/22.

Izazovi osnovnoškolskog obrazovanja u socijalnoj integraciji usvojenog djeteta

MELIHA ZULović¹

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: Sporo provođenje složenih zakonskih procedura postupka usvojenja u Bosni i Hercegovini rezultiralo je sve dužim vremenskim boravkom djece bez roditeljskog staranja u institucijama. Rijetki pozitivni ishodi postupka usvojenja koji nakon pravomoćnosti rješenja o usvojenju rezultiraju potpunom integracijom u porodicu usvojioca veoma često se dešavaju u predškolskoj ili školskoj dobi djeteta. Izazovi koji su tada stavljeni pred dijete svjesno dolaska u okruženje porodice usvojioca neminovno su povezani i s početkom ili nastavkom školovanja. U posljednjih nekoliko godina dinamika obrazovnih reformi u osnovnom obrazovanju je evidentna, ali nije harmonizirana sa socijalnom skrbi u smislu kontinuirane povezanosti i odgovarajućih strategija rada ovih dviju oblasti. Navedeno potvrđuje činjenica da sve do danas u Bosni i Hercegovini ne postoji evidencija o tačnom broju djece bez roditeljskog staranja, kao i činjenica da nadležno ministarstvo iz ove oblasti na nivou Federacije BiH ne raspolaže jedinstvenom listom o broju djece bez roditeljskog staranja ili bez odgovarajućeg roditeljskog staranja koja su podobna za usvojenje, kao ni listom djece koja su već usvojena. Također, u skladu sa zakonom centri za socijalni rad nemaju nikakvih daljnjih aktivnosti vezanih za usvojeno dijete, kao ni osnovna škola koju dijete smješteno u usvojiteljsku porodicu pohađa. U radu osnovne škole također ne postoji mehanizam praćenja razvoja ove djece. Stoga se postavlja i pitanje: Koliko je škola spremna i na koji način institucionalno i sistemski može pružiti podršku usvojenom djetetu i njegovim roditeljima u smislu prevladavanja određenih prepreka i problema, npr. kod stagnacije djeteta i usvojiocu na njihovom putu usvojenja i života u usvojiteljskoj porodici? Da li je školski sistem u Bosni i Hercegovini, kroz svoje trenutne kapacitete i servise rada, u mogućnosti pružiti odgovarajući pristup senzibiliziranog postupanja, npr. prema djetetu/učeniku za kojeg je u toku postupak njegovog usvojenja ili će dijete, naročito kao novi učenik, koje je usvojeno, posebno kod nepotpunog usvojenja, u razredu samo nastaviti život u boljoj majici, ali ipak s etiketom odbačenog?

Ključne riječi: dijete/učenik, usvojenje, osnovnoškolsko obrazovanje, socijalna integracija, porodično pravo

¹ meliha.zulovic@osem.edu.ba

Abstract: Slow implementation of complex legal procedures in the adoption process in Bosnia and Herzegovina has resulted in children without parental care remaining in institutions for increasing lengths of time. The rare positive outcomes of the adoption process that result in full integration into the adoptive family once the adoption decision becomes final very often occur when the child is of preschool or school age. The challenges facing the child coming to the adoptive family environment are inevitably related to the start or continuation of schooling. The dynamics of educational reforms in primary education have been evident in the recent years, but these have not been harmonized with social protection in terms of continuous connectedness and appropriate operating strategies in these two areas. This is evidenced by the fact that Bosnia and Herzegovina still lacks the records for the exact number of children without parental care, as well as the fact that the relevant line ministry in the Federation of BiH does not have a unified list with the number of children without parental care or without appropriate parental care that are eligible for adoption, or a list of children that have already been adopted. Also, according to the law, Centres for Social Work do not have any further activities in relation to the adopted child, and the same is true for the primary school attended by the child placed in the adoptive family. Moreover, primary schools do not have a mechanism to monitor the development of these children. This raises the questions of whether the schools are ready and how they can institutionally and systematically support the adopted child and its parents in overcoming certain obstacles and problems, such as stagnation of the child and the adoptive parent on their path to adoption and life in the adoptive family? Is the school system in Bosnia and Herzegovina with its current capacities and services able to provide an appropriately sensitized treatment approach to, for example, a child/student in the process of adoption, or will the adopted child, especially as a new student and especially in case of incomplete adoption, go on to live their classroom life in a better T-shirt yet be labelled as rejected?

Keywords: child/student, adoption, primary education, social integration, family law.

Uvod

Ako se status usvojenog djeteta analizira s aspekta nepovoljnosti, odnosno faktora koji utiču na pojavu nepovoljnosti, onda bi postupak usvojenja djeteta u kasnijoj starosnoj dobi, npr. iznad 12 godina života, bio jedan od najsloženijih postupaka. Općepoznata floskula koja determinira usvojenje djeteta u starijoj dobi je u bosanskohercegovačkom okruženju najčešće ona da se usvojiti može isključivo dijete do godinu dana životne dobi i da je odstupanje od ovog pristupa za većinu potencijalnih usvojlaca iznimno rizično. Razvojna psihologija djeteta, naime, smatra da objektivnu aktivnost prisutnu u prve dvije godine života djeteta s razvojem komunikacije u trećoj godini prati i kognitivna koja dovodi do stvaranja

mašte, interesa, sklonosti ka uspostavi obrazaca činjenja određenih radnji, kao i sve veće opredijeljenosti za određene aktivnosti. Upravo ta brzina u razvoju karakteristična za ranu dob zapravo postaje kamen spoticanja u postupanju s djecom koja više nisu bebe, ali su prema zakonu podobna za usvojenje.

S druge strane, nepovoljnost za potencijalne usvojioce jeste upravo zakonsko-administrativna procedura s obzirom na to da se npr. za novorođenče napušteno od biološke majke zahtijeva određeno vrijeme, odnosno da se prema Porodičnom zakonu Federacije BiH (PZFBiH) dijete ne može usvojiti prije isteka tri mjeseca od njegovog rođenja. Istovremeno, ovdje je važno istaći da kada govorimo o usvojenju djeteta u savremenim uvjetima zapravo govorimo o najkvalitetnijoj zaštiti djece čiji roditelji neće ili ne žele da zadrže roditeljsko staranje i da ga izvršavaju u najboljem interesu djeteta (Tralji, Bubić, 2007: 108). S druge strane, događa se da je dijete obuhvaćeno nekim od oblika alternativne zaštite a da ga biološki roditelji/roditelj gotovo ne posjećuju, pritom ujedno ne dajući pristanak da njihove dijete bude usvojeno, što je ujedno i jedan od uvjeta za zasnivanje usvojenja. Stoga se djeca bez roditeljskog staranja u Bosni i Hercegovini (BiH) najčešće smještaju u institucije socijalne zaštite, posebno jer se potencijalni usvojioци nerijetko odlučuju da usvoje dijete starijeg uzrasta. Naime, dugogodišnjim čekanjem na pozitivan ishod rješenja zahtjeva za usvojenje usvojioци u prijavnom listu podižu dobni uzrast djeteta koje žele usvojiti pokušavajući stvoriti veće šanse za zasnivanje usvojenja, čime otvaraju put za usvojenje djeteta koje je već u predškolskoj ili školskoj dobi. Dolazak gotovo formiranog djeteta u porodicu koja bi nakon adaptacionog perioda trebala postati njegova porodica nosi ogromne izazove kako za dijete i roditelje tako i za osnovnoškolsko okruženje, odnosno odgojno-obrazovne ustanove koje dijete pohađa. Usvojioци u školi vide najbližeg partnera za pomoć u integraciji djeteta i nakon površnog monitoringa koji cntar za socijalni rad (CSR) u praksi povremeno obavlja u adaptaciji. Škola zapravo postaje ključni servis stručne podrške i djetetu i roditelju jer raspoláže stručnim timom, npr. pedagozi, psiholozi, socijalni radnici koji će uz učitelje i nastavnike zasigurno pomoći djetetu u adaptaciji na novonastalo okruženje.

Usvojiteljska porodica nije drugačija od bilo koje druge porodice koja u savremenom društvu također nužno stvara neophodne veze s mrežom institucija u lokalnoj zajednici u smislu njihove podrške ne samo pojedinim nego ako je to potrebno svim njenim članovima Varijetetima porodice u 21. vijeku servisi pomoći se prilagođavaju iz razloga jer ne postoji drugi način

da savremena porodica opstane. U tom procesu danas tzv. trodimenzionalni obuhvat je primaran, a on se stvara formiranjem porodične dinamike stvaranjem emocionalne povezanosti, fleksibilnosti, adaptabilnosti i komunikativnosti.² Na ovakav način jasno se može definirati razlika između funkcionalne i disfunkcionalne porodice, prema nekim autorima kroz ovaj model se vidi da je obilježje funkcionalne porodice zapravo sposobnost promjene koju je ona u stanju nositi sa sobom i unutar sebe. Usvojiteljska porodica iz tog razloga je u savremenoj strukturi porodice izuzetan primjer kako se ne biološkim putem već dobrovoljnošću stvara jezgro jedne porodice koja u svoje tlo usađuje sve svoje različitosti, a tlo natapa ljubavlju i empatijom.

Došla je mama po tebe

Usvojenje je, prvenstveno po svom cilju, čin koji se direktno vezuje za pravo djeteta na dom i porodicu, kao i život u porodičnom okruženju. Ratifikacijom Konvencije UN-a o pravima djeteta (Konvencija) BiH je potvrdila svoj interes i opredjeljenje da svoje zakonodavstvo uskladi s odredbama ovog međunarodnog dokumenta. Stoga je važno istaći da nijedno pravo u ovom dokumentu ne može biti ispunjeno pojedinačno u smislu da se daje prednost važnijim ili manje važnim pravima. To posebno pokazuje princip „najboljeg interesa djeteta“ koji se provodi kao načelo od prvenstvenog značaja i neraskidivo veže za svaki član Konvencije, odnosno u postupanju s djecom po bilo kojem osnovu. Pravo na život u porodičnom okruženju u kojem dijete odrasta sa osjećajem zaštite i sigurnosti jedno je od osnovnih prava svakog djeteta. U modernim pravima cilj usvojenja nije produženje porodice usvojioca, nego prvenstveno zaštita najboljeg interesa usvojenog djeteta (Bubić, Traljić, 2007: 109). Pretpostavka je da za usvojenje kao za jedini trajni oblik zaštite djeteta bez roditeljskog staranja neće aplicirati bračni partneri s nedostatkom volje i želje da se u roditeljstvu uspješno ostvare. Usvojioci usvojenjem stiču roditeljsko staranje nad djetetom koje su usvojili.³ Iako se ovaj čin smatra konačnicom završetka najčešće dugogodišnjih pokušaja da se na spiskovima potencijalnih usvojlaca dođe do vrha liste, on u praksi zapravo označava početak porodičnog života djeteta i njegovih roditelja. Prirodno, ovaj početak ne

2 Tzv. Olsonov kružni model bračnog i porodičnog sistema (Circumplex model of marital and family system). V. opširnije u: Olson, 2000.

3 Više o odnosu usvojenika i usvojitelja u okviru objašnjenja roditeljskog prava usvojitelja: A. Prokop, *Porodično pravo: Usvojenje*. Zagreb: Tisak Informator, 1963, str. 121.

bi bio toliko socijalno zahtjevan da se radi o djetetu koje je novorođenče ili koje je životne dobi do godinu dana jer bi dolazak u porodicu ovog djeteta bio sličniji biološkom rođenju djeteta u porodici. Međutim, usvojenje djeteta starijeg uzrasta, koje je svjesno da dolazi u porodicu koja nije njegova biološka porodica, donosi sa sobom niz poteškoća i za dijete i za porodicu, koje nisu normirane ni u jednom pravnom aktu, a vezane su za postupanja sa usvojenim djetetom. S druge strane, s obzirom na to da se od usvojioca formalnopravno zahtijeva da posjeduje određenu imovinu, npr. stambeni kapacitet za smještaj djeteta/djece i da roditelji budu, po mogućnosti oboje, u stalnom radnom odnosu, Zakon o radu FBiH ne normira mogućnost plaćenog odsustva za majku koja je usvojila dijete npr. od pet godina jer su sva prava o odsustvu s posla ograničena na dobni uzrast djeteta do godinu dana.⁴ Tokom postupka usvojenja CSR-i nastoje, u ostvarenju najboljeg interesa djece, ali i u skladu sa zakonodavstvom, da se zajedno u istoj porodici usvoje biološka braća i sestre. U praksi djeca pripadnici romske nacionalne manjine i djeca s poteškoćama u razvoju najčešće nemaju šanse da budu usvojena. U slučajevima kada ipak postoje potencijalni usvojioci koji žele usvojiti navedeno dijete/djecu period probnog smještaja postaje ključan za donošenje rješenja o usvojenju, ali i za uspješnost početka zajedničkog života.⁵ Ipak, kako se roditeljstvo usvojenjem stiče pravnim aktom, tj. donošenjem rješenja o zasnivanju usvojenja od organa starateljstva (Miković, 2020: 234), ono samo po sebi sadrži jedan iznimno veliki iskorak u životu roditelja i djeteta.

Budući da po zasnivanju usvojenja dijete starijeg uzrasta postaje svjesno da se u njegov rodni list upisuju usvojioci kao njegovi biološki roditelji, ono to ne doživljava uvijek na najbolji način. Pogotovo što se djetetu u takvoj situaciji mijenja prezime, a često i ime, prijava prebivališta, četiri posljednja broja u matičnom broju, adresa,⁶ a na ovaj način se zapravo stvaraju pretpostavke za izdavanje pasoša i prijavu djeteta na zdravstveno osiguranje. Osim navedenog, dijete s novim identitetom neminovno treba nastaviti boravak u odgojno-obrazovnoj ustanovi. Stoga je ovaj period za dijete, ali i njegove usvojiocce zasigurno najizazovniji posebno iz razloga što je dijete, najčešće u ustanovi socijalne zaštite, već steklo određene navike, pogotovo ako je na institucionalnom smještaju duži period, a pritom roditelji također trebaju vrijeme kako bi bolje upoznali dijete s kojim započinju život. Dijete se najčešće majci obraća sa „teta“ poučeno

4 Čl. 70. Zakona o radu Federacije BiH.

5 Čl. 1. i čl. 110. st. 1. i 2. PZBiH.

6 Član 111. PZFBiH.

naučenom obliku ponašanja u ustanovi. Da je nazovu „mama“, majka će prvi put čuti od odgajateljice ili učiteljice kada dođe po dijete u vrtić ili školu. Ovaj puno ranije doživljeni trenutak u životu svake biološke majke zapravo će postati i korak usvojiocima na njihovom putu ka stvaranju roditeljske veze sa svojim djetetom. Od ovog momenta završavaju sve administrativne procedure i počinje stvarna adaptacija i stvaranje jedne porodice. I to na vratima učionice.

Škola kao druga kuća

Postupak zasnivanja usvojenja neminovno polazi od niza različitih faza: od fokusiranja na zadovoljenje roditeljske potrebe za potomstvom s akcentom na svoju nasljednopravnu osobenost⁷ do individualiziranog pristupa definiraju „najboljeg interesa“ djeteta provođenjem zakonskih procedura od CSR-a do toga da dijete usvoji prvenstveno porodica koja odgovara ovim kriterijima. Na isti način usvojioci, uz usmene konsultacije sa CSR-om uključenim u period adaptacije djeteta na nove okolnosti, donose odluku o školovanju djeteta koja će biti u njegovom najboljem interesu. Općeprihvaćene preporuke su da će se dijete bolje adaptirati u školi koja je fizički najbliža mjestu stanovanja jer će u njoj početi stvarati prijateljstva s vršnjacima iz svog okruženja, te da će na taj način početi integracija u novu zajednicu.

Period poslije usvojenja djeteta predstavlja poseban proces, što najbolje potvrđuje polazak djeteta u školu. Početak ovog procesa za dijete često je traumatičniji nego dolazak u porodicu. Razlog je jednostavan, po zasnivanju usvojenja dijete dolazi u porodicu koja ga neizmjerljivo želi, ali bez obzira na neizvjesnost zajedničkog života roditelji djetetu pristupaju svjesni njegovih iskustava, boli i strahova. Ulazak u razred za usvojeno dijete predstavlja istovremeno i ulazak u okruženje vršnjaka koji ne razumiju njegov raniji put života, posmatraju ga iz perspektive djeteta i u neposrednoj komunikaciji, svojstvenoj isključivo djeci, najčešće će na samom početku dijete potpuno „ogoliti“ pitanjima o njegovim roditeljima, porijeklu i drugim segmentima njegovog prethodnog života o kojima ono nema odgovora ili ga želi zatomiti u sebi. U nedostatku adekvatnih odgovora dijete će ponuditi maštom potkrijepljene varijante sjećanja, pa će vrlo brzo biti etiketirano za neistine o sebi. Sama izloženost

⁷ Čl. 91. PZFBiH normira: „Usvojenje je poseban oblik porodično-pravne zaštite djece bez roditelja ili odgovarajućeg roditeljskog staranja, kojim se zasniva roditeljski, odnosno srodnički odnos.“

novom prostoru i razrednom okruženju povećat će njegovu nesigurnost i učiniti da se osjeća nedovoljno sposobnim za radne zadatke, nedovoljno spremnim ili suviše drugačijim od grupe. Razlog dramatičnosti početka odnosno nastavka školovanja nalazi se u činjenici da institut usvojenja u zakonskim odredbama ne sadrži ništa što upućuje na probni period djeteta u školskom sistemu, kao što se to zakonski određuje kao faza postupka usvojenja. Obavezan probni period, odnosno period adaptacije djeteta u porodicu, upravo služi da pokaže prilagođenost i roditelja i djeteta u novonastalom odnosu zbog njegove same posebnosti (Ćeranić, 2022: 299), a što nije predviđeno za školu iako nastavak školovanja ulazi u cjelokupan proces kao jedan od njegovih elemenata. Za razliku od navedenog, dualni odnos usvojlac – dijete u školskoj prilagodbi prati uključenje više različitih aktera, što proces čini zahtjevnijim jer je mogućnost njegovog praćenja i kontroliranja mnogo složenija. O „količini“ i „kakvoći“ odnosa usvojioca prema djetetu (Bubić, 2012: 75) može se preciznije zaključiti redovnim nadzorom svakodnevnih aktivnosti i sadržaja te emocija koje dijete pokazuje za svoju novu porodicu, dok je stanje djeteta u školi teže mjerljivo upravo zbog skoro potpunog izostanka nadzora CSR-a za taj segment djetetove prilagodbe.

U skladu s navedenim može se postaviti pitanje: U kojoj mjeri i na koji način će učitelji i nastavnici preuzeti roditeljsku ulogu za usvojeno dijete za vrijeme boravka u školi? Da li je poželjno da se i oni na svojevrsan način priklone procesu adaptacije djeteta ili treba da zadrže profesionalan stav baveći se isključivo odgojnim i obrazovnim domenama škole i predmetnih ciljeva? Osim pojedinačnih istraživanja iz zemalja regiona na ovu temu,⁸ u BiH ne postoje radovi iz ove oblasti. Centri za socijalni rad sam proces adaptacije djeteta u školu još uvijek posmatraju isključivo iz porodičnog ugla, smještajnog kapaciteta, te usmenih razgovora s djetetom u probnom periodu na osnovu kojeg se stvara pretpostavka za donošenje rješenja o zasnivanju usvojenja, čime je u konačnici sve i zaključeno.

Činjenica da je u posljednjih nekoliko godina u BiH sve više prisutno usvojenje djece starije od jedne godine upućuje na potrebu izmjena PZFBiH u smislu da u slučajevima kada roditelji grubo zanemaruju roditeljsku odgovornost, dužnosti i prava, ili svojim ponašanjem pokazuju

⁸ U istraživanju udruge ADOPTA: *Koliko su škole spremne za usvojenu djecu?*, koje je provedeno u Hrvatskoj na temu koliko su škole spremne na posvojenje, 42% ispitanika je na pitanje Da li je djelatnicima odgojno-obrazovnih institucija potrebna edukacija na temu posvojenja odgovorilo s „podosta“, što jasno pokazuje stav prosvjetnih radnika da njihova znanja i kompetencije za odgoj i obrazovanje djece koja su usvojena nisu adekvatni. Dostupno na: http://www.adopta.hr/images/dokumenti/Koliko_su_škole_spremlne_za_posvojenu_djecu.pdf

nezainteresiranost za dijete, a odbijaju dati pristanak na usvojenje, nakon upozorenja CSR-a da usvojenje može biti zasnovano i bez njihovog pristanka, njihov pristanak bude zamijenjen odlukom suda, kako je to normirano u Obiteljskom zakonu Republike Hrvatske,⁹ za očekivati je da bi se na neki način povećao broj usvojene djece mlađe od jedne godine života, ali i ukupan broj usvojene djece, posebno one u institucionalnom smještaju, jer je na cjelokupnom teritoriju BiH taj broj godišnje u prosjeku 34 usvojena djeteta u FBiH.¹⁰ S druge strane, povećanje broja usvojene djece starije uzrasne dobi ohrabrujuće je u sferi zaštite djece bez roditeljskog staranja općenito, uz istovremeno otvaranje mogućnosti za istraživanje svih aspekata procesa usvojenja, gdje posebno važno mjesto ima prilagođavanje usvojenog djeteta u školi. To posebno što, kao primarna odgojno-obrazovna institucija, osnovna škola, u dijelu odgojno-obrazovnog rada, u centru svojih aktivnosti ima dijete kao individuu, tako da može usvojenom djetetu biti podrška kroz različite segmente. S tim u vezi, u praksi čini se da najveću pomoć u školi imaju djeca s određenim poteškoćama u razvoju, dok druge rizične skupine djece, među njima su i djeca/usvojenici koji su tek usvojeni, dolaze u drugi plan. Ovakva dinamika rada u školskom ambijentu usvojeno dijete često ostavlja prepušteno samo sebi u želji da bude prihvaćeno, da se na određeni način snalazi i adaptira na samo njemu svojstven način. U ovakvim uvjetima neka djeca se vrlo brzo i bez ikakvih poteškoća prilagode na novonastale okolnosti, dok druga djeca „vape“ za pomoći ili njihova adaptacija bude neuspješna do te mjere da u pojedinim slučajevima proces usvojenja bude prekinut, a dijete vraćeno u instituciju.

Značaj multisektorske saradnje škole i nadležnih institucija u cilju zaštite

S obzirom na to da je usvojenje jedini trajni oblik alternativne zaštite djeteta bez roditeljskog staranja ili bez odgovarajućeg roditeljskog staranja, ono je ujedno i u najboljem interesu djeteta, što je istovremeno i ključna pretpostavka za zasnivanje usvojenja.¹¹ Ovakav pristup u skladu je i s odredbama Konvencije, koja normira da „u svim akcijama u vezi s djecom, bez obzira na to da li ih poduzimaju javne ili privatne ustanove socijalne zaštite, sudovi, upravne vlasti ili zakonska tijela, najbolji interesi

9 Čl. 112. st. 4. Obiteljskog zakona Republike Hrvatske: „Prava roditelja iz stavka 1. ovoga članka mogu biti ograničena ili oduzeta samo odlukom suda ako je to nužno radi djetetove dobrobiti.“

10 Agencija za statistiku BiH, Tematski bilten 2016-2021, Sarajevo, 2022.

11 Čl. 93. st. 1 PZFBiH: „Usvojenje se može zasnovati samo ako je u interesu usvojenika.“

djeteta bit će od prvenstvenog značaja¹². U istom kontekstu, zaštita prava djeteta/učenika posebno se ostvaruje referalnim mehanizmima saradnje škole s mrežom institucija u lokalnoj zajednici, npr. centri za socijalni rad, centri za mentalno zdravlje, porodično savjetovalište, policija, vjerske organizacije itd. Stručne službe svih škola u posljednje vrijeme imaju mjesečne koordinacijske sastanke zajedno s predstavnicima CSR-a, centara za mentalno zdravlje, policije, čime se ostvaruje multisektorska saradnja. Ipak, u praksi rada osnovne škole kao primarnog obrazovnog koncepta, iako Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju FBiH, koji propisuje i određuje način funkcioniranja škole, ni u jednom svom članu ne sadrži odredbe vezane za djecu koja su usvojena ili su u postupku usvojenja/adaptacije, ova skupina djece zaslužuje i djelimično ima neophodnu pažnju. Ovo tim prije što se u pojedinim odredbama navedenog zakona mogu pronaći odredbe o povezanosti sa specifičnošću rada u odgoju i obrazovanju ove djece bez obzira na njihovo posebno isticanje. Slično je i s odredbama pravilnika o radu škole koji se odnose na svaku školu pojedinačno, a utemeljeni su važećim Zakonom o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo, koji eksplicitno propisuje kontinuiranu edukaciju nastavnika u cilju što naprednijeg položaja svih učenika.¹³ Na tragu navedenog su i odredbe Zakona o osnovnom obrazovanju Kantona Sarajevo (KS), koje propisuju sljedeće obaveze škole:

- a) stvarati uvjete za zdrav mentalni i fizički razvoj te socijalnu dobrobit učenika
- b) sprečavati neprihvatljive oblike ponašanja
- c) brinuti se o sigurnosti učenika
- d) osigurati uvjete za uspješnost svakog učenika u učenju i vladanju
- e) pratiti zdravstveno stanje učenika dok boravi u školi i o tome obavještavati ljekare primarne zdravstvene zaštite i roditelje
- f) voditi evidenciju o neprihvatljivim oblicima ponašanja učenika u skladu s propisom koji donosi ministar i
- g) pružati savjetodavni rad učenicima¹⁴

Uz navedeno, Smjernice nastavničke kompetencije vežu se za osiguranje kvaliteta u obrazovanju koji je baziran na adekvatnim školskim objektima

¹² Čl. 3. st. 1. Konvencije.

¹³ Čl. 2. Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo normira: „Stručno usavršavanje provodi se u cilju praćenja razvoja i napretka određenih naučnih dostignuća, unapređivanja pedagoške teorije i prakse. Nastavnici i stručni saradnici dužni su da se permanentno stručno usavršavaju i razvijaju kompetencije radi boljeg obavljanja posla, te unapređivanja nivoa postignuća učenika.“

¹⁴ V. čl. 62. Zakona o osnovnom odgoju i obrazovanju KS.

i njihovoj opremljenosti, inkluzivnim nastavnim planovima i programima koji se očituju što boljim standardom udžbenika, kvalitetom sadržaja, predmetnom korelacijom te što više educiranim nastavnim osobljem.¹⁵ Budući da svaki od navedenih propisa sadrži obavezno osiguranje inkluzivnog obrazovanja, teško je procijeniti njegovo osiguranje primjene iako je inkluzija zasnovana na modelu ljudskih prava, odnosno prava različitosti svakog ljudskog bića zasnovana su na poštovanju njegovih ljudskih prava, sloboda i ljudskog dostojanstva koja mu pripadaju na temelju njegovog rođenja bez obzira na različitosti. Cjelokupna reforma obrazovanja, koja u FBiH, a time i u KS-u dugo traje, u različitim segmentima obrazovanja, prvenstveno osnovnoškolskog, bazirana je na elementima koji trebaju podržavati svako pojedinačno dijete u skladu s njegovim uzrastom, spolom, zrelošću, samostalnošću, adaptivnošću, intelektualnim, socijalnim i emocionalnim kapacitetima, zdravstvenim stanjem itd. Cilj svake obrazovne reforme je uvažiti odgojno-obrazovne potrebe, mišljenje, želje i osjećanja djeteta. S tim u vezi postavlja se pitanje: Da li su, na neki način, komplikovan postupak zasnivanja usvojenja i mali broj usvojene djece u FBiH imali određeni uticaj na potpuni izostanak odgovarajuće brige o usvojenoj djeci ili djeci čije je usvojenje u toku u osnovnoškolskom obrazovanju? S tim u vezi, razlog za navedeno možda se djelimično nalazi u činjenici da se rad mobilnih timova u osnovnim školama, koji je još uvijek na samom početku, posebno bazira na detektiranju djece s poteškoćama u razvoju i radu s njima u smislu psihološke, defektološke ili logopedске obrade i tretmana.

U praksi su danas u osnovnim školama česti individualno prilagođeni programi (IPP),¹⁶ koji se, ako postoji pismena saglasnost roditelja, izrađuju analogno procjeni stručnog tima i učitelja/nastavnika za svakog učenika pojedinačno. Budući da kroz opis posla i dužnosti mobilnih stručnih

15 Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta, Vodič za profesionalce, Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2018, str. 85-86.

16 Individualno prilagođeni program odnosi se na sadržajno i metodičko prilagođavanje u radu s učenicima s poteškoćama u razvoju. Uključuje prilagođavanje sadržaja djetetovim mogućnostima. Prilagođenim programom, specifičnim za svakog učenika (prilagođavanje, prvenstveno sposobnostima, njegovim mogućnostima i potrebama), utvrđuje se oblik i nivo podrške u oblasti akademskih i vanakademskih znanja i vještina, vrijeme i trajanje podrške, kao i kriteriji, sredstva i metode vrednovanja uspješnosti u učenju i socijalnom i drugim područjima funkcioniranja djeteta. Izrađuje se u situaciji kada je stepen teškoće takav da dijete ne može isti savladati čak ni programom koji traži minimalne programske zahtjeve. IPP određuje sve bitne elemente trenutnog razvojnog statusa djeteta (intelektualni, emocionalni, socijalni i zdravstveni) i predstavlja značajnu pomoć učitelju/nastavniku ne samo u ostvarivanju obrazovnih ciljeva već i u naporu da doprinese emocionalnom i socijalnom razvoju djeteta.

timova¹⁷ u školama nisu uvršteni i tretmani djece osnovnoškolskog uzrasta koja su u postupku usvojenja ili su usvojena, u slučaju pojave neke od poteškoća kod ove djece, npr. poteškoća s koncentracijom, izgovorom ili jednostavno teža prilagodba na školski ambijent i novo okruženje, roditelji/usvojioci moraju samoinicijativno potražiti pomoć škole te dati dozvolu za dodatni rad s djetetom ili eventualno izradu IPP-a. S druge strane, s obzirom na to da je dužna osigurati jednaku participaciju za svakog učenika, škola ne izuzima usvojeno dijete kao dijete u skupini onih koji trebaju poseban tretman, posebno iz razloga osjetljivosti procesa usvojenja koji je zaštićen pravom na privatnost kako djeteta tako i roditelja.

Roditelji/usvojioci u praksi, bez obzira na to koliko bili svjesni ranjivosti usvojenog djeteta starije uzrasne dobi, vrlo rijetko transparentno i otvoreno, saradničkim putem, pristupaju dijeljenju neophodnih informacija o usvojenom djetetu. Subjektivno, oni polaze od opredjeljenja da tajnošću informacija štite već dovoljno ranjeno dijete, tako da škola kao institucija u nedostatku raspolaganja neophodnim podacima jedino ima mogućnost djelovanja na ispoljeno ponašanje. Zbog toga uključenost škole, posebno školskih psihologa i pedagoga, kao i svih članova mobilnih timova, uz opservaciju i pristup koji je sistemski i vertikalno i horizontalno neophodan, postaje primarna u postupanju s djetetom koje je u postupku usvojenja ili je usvojeno.

Zaključak

Problemi adaptacije ne samo u novo porodično okruženje nego i u školsku sredinu usvojenog djeteta/učenika u pojedinim slučajevima stvaraju određene teškoće i samoj školi, odnosno nastavnom osoblju. Stoga, u takvim slučajevima nastavni kadar često sam pokušava naći odgovore na pitanje: Na koji način u osnovnoj školi postupati s djetetom/učenicom koje je u postupku usvojenja ili je usvojeno, i kako ga podržati u procesu prilagođavanja i socijalizacije, umanjiti količinu straha, povećati mogućnosti za njegov odgojno-obrazovni napredak i ostvarenje prijateljskih veza s vršnjacima i nastavnicima? Ovo posebno što se posljednjih nekoliko godina, najvjerojatnije zbog komplikovanog zakonskog postupka usvojenja, naročito kod utvrđivanja podobnosti za usvojenje djeteta do

17 V. čl. 1. Pravilnika o inkluzivnom obrazovanju, *Službene novine Kantona Sarajevo*, br. 32, str. 37.

jedne godine života, utiče na odluku usvojlaca da se sve češće opredjeljuju na usvojenje djeteta koje je u školskom uzrastu, za čije emocionalno stanje i teškoće adaptacije u senzibilitetu svog posla nastavnički kadar pokazuje empatiju i razumijevanje. Ovo posebno što obrazovna reforma u pokušaju moderniziranja i jačanja kapaciteta podrške djetetu i porodici još uvijek ne prepoznaje ovu skupinu djece kao najranjiviju i onu kojoj je potrebna odgovarajuća podrška, senzibiliziran pristup i adekvatna pomoć u nastavnom procesu, odnosno svim njegovim etapama. Stoga vjerujemo da će ovaj problem u skoroj budućnosti naći odgovarajuće mjesto u zakonskoj regulativi, uz stvaranje sistematičnih i dugoročnih strategija rada s djecom koja su usvojena. Istovremeno, adekvatan odgovor škole na probleme u odgojno-obrazovnom procesu usvojenog djeteta jasno pokazuje neminovnost zajedničkog rada profesionalaca iz oblasti obrazovanja i socijalne zaštite, ali i drugih institucija u okviru socijalne mreže u lokalnoj zajednici. Sve navedeno potkrepljuje i to da je savremena porodica, koliko god trebala modernizirano, humanizirano i tržišno orijentirano obrazovanje, nerijetko u potrebi za odgovarajućom pomoći stručnih timova centara za socijalni rad koji će kvalitetnim radom i pružanjem neophodne psihološko-socijalne podrške olakšati adaptaciju u novu sredinu svakom djetetu. Na taj način će doći do ispunjenja njegovog osnovnog prava na odrastanje u porodičnoj sredini u kojoj se u svim fazama djetinjstva pored neophodne brige i ljubavi pruža puna sigurnost za rast i razvoj njegove osobnosti.

Literatura

- Agencija za statistiku BiH. (2022). Tematski bilten *Socijalna zaštita 2016-2021*, Sarajevo.
- Bećiraj, A., Bakrač A. *Primjena Konvencije o pravima djece u Bosni i Hercegovini*. Dostupno na: <https://hrcak.srce.hr/file/193298> (Pristupljeno 10. 2. 2023)
- Bubić, S. (2012). „Opšti trendovi u promovisanju najboljeg interesa djeteta – usvojenika“. Zbornik radova *Prava djeteta i ravnopravnost polova – između normativnog i stvarnog*. Istočno Sarajevo: Pravni fakultet Univerziteta u Istočnom Sarajevu.
- Ćeranić, D. (2022). „Probni smještaj u postupku za zasnivanje usvojenja“, Zbornik radova, *10. međunarodni naučni skup „Dani porodičnog prava“*. Mostar: Pravni fakultet Mostar.

- Matković P., Modić, S. K. i Topčić Rosenberg D. (2015). *Prepreke posvojenju teže posvojive djece*. Zagreb: Adopta – udruga za potporu posvajanju.
- Miković B. (2020). Evropska konvencija o usvojenju (revidirana) i Porođični zakon Federacije Bosne i Hercegovine. Zbornik radova: 8. *Međunarodni naučni skup: Dani porođičnog prava*. Mostar: Pravni Fakultet Univerziteta Džemal Bijedić. Str. 226-249.
- Obiteljski zakon Republike Hrvatske, na snazi od 24. 4. 2022. (Pristupljeno 10. 2. 2023) <https://www.zakon.hr/z/88/Obiteljski-zakon>
- Okvirni zakon o osnovnom i srednjem obrazovanju u Bosni i Hercegovini, *Službeni glasnik BiH*, br. 18/03.
- Olson, D. H. (2000). Circumplex Model of Marital and Family Systems. *Journal of Family Therapy*, 22(2). Str. 144-167.
- Pravilnik o inkluzivnom obrazovanju, *Službene novine KS*, br. 32.
- Prokop, A. (1963). *Porođično pravo: Usvojenje*. Zagreb: Tisak Informator.
- *Smjernice za procjenu i utvrđivanje najboljeg interesa djeteta*. (2018). Vodič za profesionalce. Sarajevo: Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice Bosne i Hercegovine.
- Traljić, N. i Bubić, S. (2007). *Roditeljsko i starateljsko pravo*. Sarajevo: Magistrat.
- UN Konvencija o pravima djeteta. Dostupno na: https://www.unicef.org/bih/media/676/file/Konvencija%20o%20pravima%20djeteta.pdf?fbclid=IwAR0CMNHt4iz3GL1pX4OgswiM4xY_n3DBgvt1sBO0jj6Nd5Xv67lSKQdcyc (Pristupljeno 18. 2. 2023)
- Zakon o radu Federacije BiH. *Službene novine Federacije BiH*, br. 26/16 i 89/18.
- Zakon o osnovnom odgoju i obrazovanju Kantona Sarajevo. *Službene novine Kantona Sarajevo*, br. 23/17, 33/17, 30/19, 34/20 i 33/21.

SARAJEVSKI ŽURNAL
ZA DRUŠTVENA PITANJA

SARAJEVO SOCIAL
SCIENCE REVIEW

DRUGI REDOVNI BROJ

PREDGOVOR ZA SPECIJALNO/TEMATSKO IZDANJE SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

Novi dvobroj Sarajevo Social Science Review, koji izdaje Fakultet političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, donosi radove na temu različitosti u socijalnom radu, koji su prezentirani na III znanstvenoj konferenciji „*Društvena kriza i socijalni rad - Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje*“, koja je održana 21. marta 2023. godine, na Fakultetu političkih nauka Univerziteta u Sarajevu.

U dogovoru sa dekanom i uredništvom časopisa pripala nam je odgovornost i zadovoljstvo da radove prezentirane na konferenciji pripremimo za objavljivanje u ovom tematskom dvobroju, i time vođene rasprave o temi različitosti u socijalnom radu učinimo dostupnima našoj znanstvenoj i profesionalnoj zajednici.

Konferencija „*Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje*“ je treći znanstveni skup organiziran u povodu Svjetskog dana socijalnog rada, s tim da se još od marta 2012. godine, Odsjek za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu pridružio globalnoj zajednici socijalnih radnika/ica - edukatora, profesionalca i studenata, koja toga dana prigodnim aktivnostima skreće pažnju na doprinos profesije socijalnoga rada u osiguranju blagostanju pojedinaca, zajednica i društva u cjelini, promovirajući teme iz *Globalne agende za socijalni rad i socijalni razvoj: Posvećenost socijalnoj akciji* (IASSW/IFSW, 2010). Globalna agenda predstavlja sinergičan odgovor institucija socijalnoga rada na globalnoj razini na neoliberalne izazove s kojima se današnja društva suočavaju u četiri područja: promociji društvene i ekonomske jednakosti adresiranjem posljedica obespravljenosti, društvene nepravde i drugih kršenja ljudskih prava, promociji dostojanstva, različitosti i vrijednosti svih ljudi, jačanju priznanja značaja ljudskih odnosa i radu na održivosti okoliša i zajednica.

Nedvojbeno je da posvećenost navedenim principima zahtijeva drugačiji socijalni rad, socijalni rad koji se ne boji pokazati javno svoju političnost i socijalne radnike/ice svjesne potencijalne snage vlastite profesije da na ovim principima, razotkrivajući strukturalne i suptilne forme političke, ekonomske i socijalne obespravljenosti, doprinesu izgradnji bolje, pravednije, smislenije društvene zajednice.

Polazeći od toga da je hipnotiziranost socijalnih radnika BiH u ove više od dvije tranzicijske decenije odraz nemoći i profesionalne dezorijentacije, a

ne naše profesionalne nesposobnosti, naša temeljna intencija bila je stvoriti platformu za dijalog te sinergičnim naporima akademske i profesionalne zajednice djelovati na razotkrivanju i dekonstrukciji matrice naučene bespomoćnosti u kojoj smo skončali u tranzicijskim mijenama i potaknuti kritičku re-deskripciju profesionalne paradigme u našoj zemlji okupljajući socijalne radnike/ce (profesionalce, studente, edukatore i istraživače) na platformi koju zagovara Globalna agenda za socijalni rad i socijalni razvoj i fokusom na blagostanje i dobrobit svih na principima socijalnog građanstva, ljudskih prava, socijalne pravde i održivog razvoja vratiti društvu demokratski legitimitet. U 2020. godini pripremljeni naučni skup nismo realizirali zbog izbijanja pandemije korona virusa, ali smo naredne godine odvažili na iskorak ka utemeljenju godišnje konferencije socijalnog rada, otvarajući prostor za uključivanje kolegica i kolega – edukatora i profesionalaca iz BiH, regiona i šire. Konferencija je zamišljena kao mjesto diskusije i kritičke refleksije inovativnih politika, programa i pristupa profesionalnog socijalnoga rada u promoviranju, zagovaranju i ostvarivanju održivog razvoja i socijalne uključenosti. Obzirom na kronično permanentno stanje krize političkog, ekonomskog, društvenog sistema u našoj zemlji, opći naziv konferencije nametnuo se sam po sebi, s tim da pri izboru pod teme ostajemo vjerni međunarodnim tokovima i slijedimo novu *Global Agenda For Social Work And Social Development Framework: Co-Building Inclusive Social Transformation for a decade 2020-2030* (IASSW/IFSW, 2020), tako da su u okviru prethodne dvije konferencije tematizirana pitanja društvenih vulnerabilnosti i inovacija u socijalnom radu, odnosno održivog razvoja i suvremenih izazova socijalne isključenosti. Zbog ograničenih financijskih mogućnosti, radovi sa ova dva naučna skupa nisu publicirani.

Tema ovogodišnjeg Svjetskog dana socijalnog rada „*Poštivanje različitosti kroz zajedničko društveno djelovanje*“ nadovezivala se na geslo promovirano prošle godine ‘Suizgradnja novog eko-društvenog svijeta - ne ostavljajući nikoga iza sebe’. Pažnja je usmjerena na *različitost* kao jedno od centralnih mjesta prakse socijalnog rada (u socijalnom radu govorimo, primjerice, o različitosti korisnika i korisničkih skupina, različitosti znanja, vještina i metoda socijalnog rada, te različitosti pruženih usluga) i *poštivanje različitosti* kao jednim od ključnih principa profesionalne prakse socijalnog rada, da različitost stvara dinamična okruženja koja proizvode raznolike kreativne ideje i rješenja za društvene probleme. Temeljno pitanje na koje su učesnice i učesnici nastojali ponuditi odgovore jeste kako ostvariti poštivanje različitosti kroz zajedničku akciju, osobito imajući u vidu da rad

na pitanjima različitosti (i razlike) može generirati snažne dileme za praksu socijalnog rada na makro i mikro nivou, odnosno za ono što posvećenost različitosti može značiti za socijalni rad.

Od dvadeset tri prijavljena izlaganja, njih dvanaest pretočeno je u pisane tekstove, koji su podvrgnuti ustaljenoj recenzentskoj proceduri (dvostruka recenzija), za deset radova smo zaprimile dvije pozitivne recenzije ili su radovi unaprijeđeni shodno sugestijama recenzenta, te su se time kvalificirali da budu objavljeni u priloženom dvobroju.

Drugi broj ovog specijalnog izdanja otvara rad Sanela Bašić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) i Sanele Šadić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) koji problematizira percepciju studenata o stečenim znanjima o ljudskim pravima i njihovoj implementaciji u profesionalnoj praksi socijalnog rada. Na stajalištu da diskurs socijalnoga rada na međunarodnoj razini u posljednja tri desetljeća presudno oblikuje koncept ljudskih prava, autorice predstavljaju rezultate empirijskog istraživanja koje je provedeno na reprezentativnom uzorku studenata socijalnog rada sa tri visokoškolske institucije u Bosni i Hercegovini, korištenjem međunarodno verificiranih skala koje mjere informiranost studenata o temama ljudskih prava, percepciju socijalnog rada kao profesije ljudskih prava, te primjenu profesionalnih metoda u njihovoj implementaciji. Sarina Bakić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) bavi se ispitivanjem društvenih organizacija pokreta i aktivizma u *cyber* prostoru. U fokusu rada jeste tema koja u sve više zaokuplja pažnju istraživača/ica: pitanje digitalno aktivizma budući da internet i digitalni mediji omogućuju nove oblike društvenog organizovanja i društvenog aktivizma. Na tragu razumijevanje da digitalni aktivizam ima potencijal da utiče na politiku, upravljanje državom, te građansko i društveno angažovanje, te da pruža priliku za lokalno i globalno povezivanje pojedinaca i grupa političkim, društvenim, kulturnim pokretima ili čak njihovo iniciranje, autorica nudi kompleksan uvid u prednosti ali i nedostatke društvenog djelovanja u *cyber* prostoru. Rad Mustafe Sefo (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) problematizira pitanje nasilja u medijima i njegovog utjecaja na publiku. Ističući da prikazivanje nasilja nije novost koju su donijeli elektronski i novi mediji, te da su zbog složenosti tumačenja i definiranja ovog fenomena, i različitih uglova posmatranja, u diskusije o nasilju u medijima su uključeni stručnjaci iz oblasti komunikologije i medija, psihologije, pedagogije, sociologije i antropologije, autor čitatelje upoznaje sa četiri razvijena teorijska okviri koji razmatraju utjecaj medijski posredovanog nasilja na učenje i izražavanje

agresije, te akcentira neophodnost daljih istraživanja kako bi se poboljšalo naše razumijevanje mehanizama utjecaja nasilja prikazanog u medijima. Rad Irene Praskač-Salčin (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) bavi se medijskim narativima o ženama u Bosni i Hercegovini. Polazeći od općeprihvaćenog stava da su medijski sadržaji neposredno povezani s konstruisanjem i reprodukcijom različitih kulturnih identiteta, autorica, kombinacijom kvantitativnih podataka i kvalitativnom analizom sadržaja na odabranom uzorku medijskih formata, ispituje prisutnost/zastupljenost žena u bosanskohercegovačkim medijskim sadržajima, te način na koji se kroz različite medijske forme, politike i narative etabliraju i učvršćuju već postojeće društvene konstrukcije rodni različitosti i akcentiraju stereotipne reprezentacije žena. Lamija Silajdžić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) i Anida Dudić (Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka) u svome radu usmjeravaju našu pažnju na komuniciranje različitosti u društvu i osnaživanje mladih za proaktivno djelovanje. Autorice nude iscrpnu deskripciju projekta koji implementira Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka kroz koji se mladi osposobljavaju za život u svijetu različitosti, te izlažu rezultate istraživanja koje je imalo za cilj ispitati stavovi i iskustva mladih (učesnika/ica projekta) iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore o poštivanju različitosti u društvu. Na temelju dobivenih pokazatelja, osobito činjenice da mladi kroz životna i obrazovna iskustva dolaze u interakciju sa Drugima i Drugacijima, i doživljavaju ili svjedoče diskriminirajućoj komunikaciji zbog njihovih identiteta i/ili vjerovanja, autorice zagovaraju provođenje formalnih i neformalnih aktivnosti u promicanju proaktivnog djelovanja mladih za društvo različitosti.

Uz srdačne čestitke autorima i autoricama čiji su radovi dostupni našoj znanstvenoj i stručnoj javnosti, najiskrenije riječi zahvale upućujemo recenzentima i recenzentkinjama za njihov dragocjen rad i posvećenost, dekanu prof. dr. Seadu Turčalo i uredništvu SSSR na čelu sa glavnim urednikom prof. dr. Asimom Mujkićem na ukazanom povjerenju, te Emini Adilović, sekretarki redakcije na tehničkoj podršci.

Sarajevo, oktobar 2023. godine

Gošće urednice

Prof. dr. Sanela Bašić

Prof. dr. Borjana Miković

FOREWORD TO THIS SPECIAL THEMATIC EDITION OF THE SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW

This double issue of the Sarajevo Social Science Review, published by the Faculty of Political Science at the University of Sarajevo, brings us papers on the topic of diversity in social work presented at the 3rd conference on “*Social Crisis and Social Work - Respecting Diversity through Joint Social Action*”, held on 21 March 2023 at the UNSA Faculty of Political Science.

The dean and the editorial board granted us the responsibility and the pleasure of curating the work presented at the conference for publication in this thematic double issue, thus making the discussions on the topic of diversity in social work available to our scientific and professional community.

“*Respecting Diversity through Joint Social Action*” was the third scientific event organised on the occasion of the World Social Work Day. Since March 2012, the Department of Social Work at the UNSA Faculty of Political Science joins the global community of social workers - educators, professionals and students in celebrating this day with appropriate activities in order to draw attention to the contribution that social workers as a profession give to the well-being of individuals, communities and society as a whole and to promote the topics from the *Global Agenda for Social Work and Social Development: Commitment to Social Action* (IASSW/ IFSW, 2010). The Global Agenda represents a synergistic response of social work institutions at the global level to the neoliberal challenges faced by today’s societies, across four pillars: promotion of social and economic equality by addressing the consequences of disenfranchisement, social injustice and other human rights violations; promotion of dignity, diversity and values of all people; strengthening the recognition of the importance of human relations; and working towards sustainability of the environment and communities.

Without a doubt, commitment to these principles requires a different kind of social work, one that is not afraid to publicly demonstrate its politicality, but also social workers who are aware of their profession’s potential to harness these principles and contribute to a better, fairer, more meaningful society by revealing the structural and other subtle forms of political, economic and social disenfranchisement. Starting from the premise that the hypnotized state of social workers in BiH for more than two decades of transition is in fact a reflection of impotence and professional disorien-

tation rather than our professional incompetence, our basic intention was to create a platform for dialogue and synergistic action through which the academic and professional community could act to unveil and deconstruct the matrix of learned helplessness that was the result of transitional changes, and to encourage a critical re-description of the professional paradigm in our country by bringing social workers (professionals, students, educators and researchers) together on the platform advocated by the Global Agenda for Social Work and Social Development in order to restore democratic legitimacy to our society by focusing on well-being for all based on the principles of social citizenship, human rights, social justice and sustainable development. The conference planned for 2020 did not take place due to the outbreak of the coronavirus pandemic, but the following year we ventured forward and created the annual social work conference as an opportunity to include our colleagues – educators and professionals from BiH, the region and beyond. The conference was envisioned as a place of discussion and critical reflection on innovative policies, programmes and approaches in professional social work dedicated to promotion, advocacy and realisation of sustainable development and social inclusion. Given the chronic state of crisis in our country's political, economic, social system, choosing the general title for the conference was easy. Considering the choice of sub-theme, we opted to remain true to international trends and follow the new *Global Agenda for Social Work And Social Development Framework: Co-Building Inclusive Social Transformation 2020-2030* (IASSW/IFSW, 2020), and thus the previous two conferences focused on social vulnerability and innovation in social work, and on sustainable development and contemporary challenges of social exclusion, respectively. Due to financial limitations, papers from these two scientific conferences have not been published.

The theme of this year's World Social Work Day, "*Respecting Diversity through Shared Social Action*", followed the slogan promoted last year, "Co-Creating a New Eco-Social World - Leaving No One Behind". The focus of attention is on *diversity* as one of the central themes in social work practice (in social work we talk about, for example, diversity of users and user groups, diversity of knowledge, skills and methods of social work and the diversity of services provided) and *respect for diversity* as one of the key principles of professional social work. Diversity creates dynamic environments that produce diverse creative ideas and solutions to social problems. The fundamental question participants tried to answer was how to achieve respect for diversity through joint action, especially considering that diver-

sity issues (and differences) can generate strong dilemmas in social work practice at the macro and micro levels; or, in other words, what would commitment to diversity mean for social work. Of the twenty-three presentations submitted, ten were converted to written papers that underwent the standard review procedure (double review). Ten papers received two positive reviews or were improved according to reviewers' suggestions, and thus qualified for publication in this double issue.

This second issue of the Special Edition starts with the paper by Sanela Bašić (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) and Sanela Šadić (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) discussing students' perceptions of the knowledge they gained about human rights and their implementation in professional social work practice. Starting from the premise that the concept of human rights has been decisively shaping the international social work discourse for the last three decades, the authors present the results of empirical research conducted on a representative sample of social work students from three institutions of higher education in Bosnia and Herzegovina. They used internationally verified scales to measure the students' familiarity with human rights topics, the perception of social work as a human rights profession and the use of professional methods in their implementation. Sarina Bakić (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) is engaged in examining the social organization of movements and activism in cyberspace. The topic of the paper is one that increasingly captures the attention of researchers: the issue of digital activism, considering that the Internet and the digital media are now fostering new forms of social organisation and social activism. Following the understanding that digital activism has the potential to influence politics, state governance and civic and social engagement, while also providing opportunities for individuals and groups to connect with local and global political, social, cultural movements, or even to create such movements, the author offers complex insights into the advantages and disadvantages of social action in cyberspace. The paper by Mustafa Sefo (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) discusses the issue of violence in the media and its impact on the audience. Pointing out that presentation of violence is not a novelty brought by the electronic and new media and that the complexity of interpreting and defining this phenomenon from different perspectives requires inputs from experts in communication and media, psychology, pedagogy, sociology and anthropology in discussions on media violence, the author introduces readers to four developed theoretical frameworks for deliberation of impacts of

media-mediated violence on learning and expression of aggression, while emphasizing the need for further research to improve our understanding of the impact mechanisms of violence in the media. The paper by Irena Praskač-Salčin (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) deals with the media narratives on women in Bosnia and Herzegovina. Starting from the generally accepted view that media content is directly related to the construction and reproduction of various cultural identities, the author uses a combination of quantitative data and qualitative content analysis on a selected sample of media formats to examine the presence/representation of women in media content in Bosnia and Herzegovina, and also how various media formats, policies and narratives establish and strengthen the existing construct of gender differences and accent the stereotypical representations of women. Lamija Silajdžić (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) and Anida Dudić (University of Sarajevo, Faculty of Political Sciences) bring our attention to communicating diversity in society and empowering young people for proactive action. The authors offer an exhaustive description of the project that trains young people to live in a diverse world, implemented by the Institute for Social Research at the Faculty of Political Sciences, and present the results of the research that examined the views and experiences of young people (project participants) from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro on the respect for diversity in society. Research results suggest that young people interact with the Others and the Different in the course of their life and education, and that they experience or witness discriminatory communication based on identity and/or beliefs. The authors advocate for implementation of formal and informal activities to promote proactive youth action towards a diverse society. With heartfelt congratulations to the authors whose works are now available to our scientific and professional public, we extend our sincere gratitude to the reviewers for their valuable work and dedication, to the dean, Prof. Dr. Sead Turčalo, and the SSSR editorial board headed by the editor-in-chief, Prof. Dr. Asim Mujkić, for their trust in us, and to Emina Adilović, secretary of the editorial board, for the technical support.

Sarajevo, October 2023

Guest Editors

Prof. Dr. Sanela Bašić

Prof. Dr. Borjana Miković

Percepcija studenata o stečenim znanjima o ljudskim pravima i njihovoj implementaciji u profesionalnoj praksi socijalnog rada

SANELA BAŠIĆ

SANELA ŠADIĆ

Fakultet političkih nauka Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: Diskurs socijalnoga rada na međunarodnom nivou u posljednja tri desetljeća presudno oblikuje koncept ljudskih prava, što pokazuje i rastući broj akademskih teorijsko-empirijskih rasprava o ovoj temi. Cilj ovoga rada je da predstavi rezultate istraživanja o usvajanju osnovnih ideja ljudskih prava i njihovoj implementaciji u obrazovanju socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini. Istraživanje sa studentima socijalnog rada provedeno je na uzorku od 291 studenta, na tri fakulteta: Sarajevo, Banja Luka i Mostar. Istraživanje je provedeno koristeći se četirima verificiranim skalama McPherson & Abell (2012) koje se odnose na informiranost studenata o temama ljudskih prava, percepciji socijalnog rada kao profesije ljudskih prava te primjeni profesionalnih metoda u njihovoj implementaciji. Analizom studijskih programa uočava se da studenti usvajaju iste profesionalne vrijednosti i potpuno su predani idejama ljudskih prava bez obzira na različitosti studijskih programa, kao i društvenog okruženja i historijskog iskustva. Skepticizam se javlja zbog evidentnih problema u implementaciji odredbi ljudskih prava u praksi. Društvena realnost koju karakterizira siromaštvo, nezaposlenost, duboke socijalne nejednakosti i opća socijalna nesigurnost velikog broja građana te etničke podjele osnovni su razlozi zabrinutosti i sumnjičavosti u vrijednost ideje ljudskih prava. Iako studenti socijalnog rada imaju skromna praktična iskustva, posebno oni na nižim godinama studija, veoma su svjesni društvene stvarnosti i slabosti društva u njihovoj implementaciji, posebno kada se radi o najosjetljivijim kategorijama stanovništva.

Ključne riječi: ljudska prava, socijalni rad, Bosna i Hercegovina

Abstract: International discourse on social work over the last three decades has been decisively shaped by the concept of human rights, as shown by the growing number of academic theoretical and empirical discussions on this topic. The aim of this paper is to present research results concerning the adoption of basic ideas related to human rights and their implementation in the education of social workers in Bosnia and Herzegovina. The research was conducted on a sample of 291 social work students across three universities: Sarajevo, Banja Luka and Mostar. The research was conducted using four verified scales by McPherson & Abell (2012) measuring students' awareness of human rights topics, their perception of social work as a human rights profession and the application of professional methods in their implementation.

Research results show that students have adopted the same professional values and are fully committed to the idea of human rights, regardless of any differences in their study programs or their social environment and historical experience. Scepticism arises due to evident problems in the implementation of human rights provisions in practice. The social reality characterized by poverty, unemployment, deep social inequality and general social insecurity of many citizens and the ethnic divisions are the main reasons for concerns and doubts about the value of the idea of human rights. Although social work students have the most practical experience, especially those in the early years of their studies, they are highly aware of the social reality and the weaknesses in implementation, especially when it comes to the most vulnerable population groups.

Keywords: *human rights, social work, Bosnia and Herzegovina*

Uvodna razmatranja

Diskurs socijalnog rada na međunarodnom nivou u posljednja tri desetljeća presudno oblikuje koncept ljudskih prava, što pokazuje i rastući broj akademskih teorijsko-empirijskih rasprava o ovoj temi. Organizacija ujedinjenih nacija već je 1994. godine ustvrdila da je socijalni rad po svojoj koncepciji profesija ljudskih prava (UN Center for Human Rights, 1994). Upravo u prvom priručniku za socijalne radnike (UN Center for Human Rights, 1994) istaknuto je da je socijalna jednakost temeljna profesionalna vrijednost, dok je istovremeno svrha ljudskih prava stvaranje boljih i pravednijih uvjeta u društvu (Šadić, 2014). Naponi da se socijalni rad definira kao profesija ljudskih prava kulminirali su 2001. godine, kada su dvije vodeće globalne organizacije za socijalni rad – Međunarodna asocijacija škola socijalnog rada i Međunarodna federacija socijalnih radnika, usvojile zajedničku definiciju profesije socijalnog rada koja se jasno i neupitno poziva na načela ljudskih prava i socijalne pravde (IASSW, 2001). Ova definicija poslužila je kao temelj za razvoj Globalnih standarda obrazovanja i osposobljavanja socijalnog rada, kao i Etike u socijalnom radu, Izjava o načelima iz 2004. Iako je sama definicija 2014. godine revidirana, ljudska prava ostala su, uz socijalnu pravdu, poštivanje različitosti i kolektivnu odgovornost, među centralnim vrijednostima (IFSW/IASSW, 2014). Posvećenost ljudskim pravima ponovljena u *Globalnoj agendi za socijalni rad i društveni razvoj: Posvećenost akciji* (IFSW/IASSW/ICSW, 2012), koja naglašava „ljudska prava u odnosu na društvene, ekonomske, kulturne i političke situacije“ (2010: 4). Na evropskom nivou, Vijeće Evrope je 2001. usvojilo Preporuke za obrazovanje i praksu socijalnog rada (Rec (2001)1) savjetujući i potičući obrazovne institucije za socijalni rad da integriraju sadržaje o ljudskim pravima u nastavne planove i programe socijalnog

rada, ali njihova provedba varira zbog toga što je okvir socijalnog rada određen nacionalnim zakonodavstvom o socijalnoj zaštiti (Council of Europe, 2001). Obrazovanje za socijalni rad u Bosni i Hercegovini (BiH) ima relativno dugu tradiciju, uvedeno je 1958. godine osnivanjem Više škole za socijalne radnike u Sarajevu, kao dio socijalističke transformacije s ciljem da potpomogne proces humanizacije i socijalizacije društvenih odnosa (Zaviršek, 2005; Zaviršek, 2009; Miković, 2005; Bašić, 2022a). Važnost socijalističkog perioda za razvoj socijalnog rada leži u činjenici da je u tom periodu socijalni rad inkorporiran u državni/javni sistem socijalne politike, s ovlastima i težnjama za razvojem generičkih metoda prakse (rad na slučaju, grupni i obiteljski rad, rad u zajednici), te postupnim uvođenjem profesije u stručna područja izvan socijalne zaštite, poput privrede, zdravstva, obrazovanja (Bašić, 2022a). U srži profesionalnog identiteta socijalnog rada nalazile su se komponente skrbi/pomaganja i paradigma (ljudskih) potreba koje treba zadovoljiti socijalnim radom kao medijator između pojedinca i njegovog društvenog okruženja.

Ali od sloma socijalizma, a posebno nakon razornog iskustva rata, profesija socijalnog rada u potrazi je za novim profesionalnim identitetom, za novim mogućnostima reafirmacije profesije u poslijeratnom i tranzicijskom periodu. Perspektiva ljudskih prava postaje sve atraktivnija i privlačnija tema/prioritet edukatorima i istraživačima. Kako je sistem obrazovanja za socijalne radnike smješten na sveučilištima, modernizacija nastavnih planova i programa socijalnog rada prema Bolonjskoj obrazovnoj reformi iskorištena je kao prilika za redefiniranje profesionalnog identiteta socijalnog rada u skladu s rastućom važnošću/značajem ljudskih prava. Primjerice, nadahnuti globalnim pokretom za ljudska prava, edukatori socijalnog rada na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu s entuzijazmom su se posvetili razvoju novih nastavnih modula, inovativnih nastavnih sadržaja i raznolikih kurikularnih i vankurikularnih obrazovnih aktivnosti kako bi socijalizirali studente s novim globalnim fokusom profesije: promjena društvenih struktura i institucija koje sprječavaju ostvarivanje prava građana, a promiču emancipaciju, jednakost, održivost i socijalnu pravdu (Bašić, 2022b). Nastavnom osoblju, čiji je akademski i profesionalni put oblikovan sviješću o rastućoj važnosti globalne dinamike, mogućnost predstavljanja, raspravljanja i analiziranja (poučavanja) društvenih pitanja iz perspektive ljudskih prava pružila je nove i moćne leće za razmatranje svakodnevnih društvenih nepravdi u okruženju socijalnog rada. Stoga je perspektiva ljudskih prava integrirana

u nastavne planove i programe socijalnog rada na prvom, drugom i trećem ciklusu studija, te oblikuje profesionalni diskurs socijalnog rada (promican u nastavi, istraživanju i teoriji socijalnog rada).

Zašto su ljudska prava značajna za BiH: Od kulture kršenja ljudskih prava ka kulturi ljudskih prava

Ozbiljna kršenja ljudskih prava tokom proteklog perioda otvaraju opravdanu zapitanost o relevantnosti ovoga pristupa u bosanskohercegovačkom kontekstu. Smatramo da je praksa socijalnog rada zasnovana na (ljudskim) pravima od krucijalne važnosti u društvu koje se još uvijek bori da ostvari transformaciju iz nasilne prošlosti u mirno, demokratsko društvo koje je zasnovano na vladavini prava.

Naime, tokom rata za nezavisnost, koji se može smatrati rijetko viđenim eksperimentom socijalnog inženjeringa, kultura najbrutalnijeg nasilja prožimala je svakodnevni život i dovela do potpunog raspada jednog funkcionalnog i živog multietničkog društva (Doubt, 2003). U procesu postkonfliktne izgradnje mira, pod pokroviteljstvom brojnih međunarodnih organizacija i tijela, ljudska prava prepoznata su kao važan prioritet. Premda u svome sadržaju nerijetko nekonzistentne, politike poslijeratne rekonstrukcije zasnivale su se na ideji da se povratak u novi sukob može prevenirati ako širi slojevi društva prigrle perspektivu ljudskih prava, odnosno ako definiraju sebe moralnim terminima. Javila se potreba za adresiranjem kršenja ljudskih prava tokom rata (kroz mehanizam tranzicijske pravde) i kreiranja preduvjeta za budućnost izgrađenu na vladavini zakona i kulturi ljudskih prava (Bašić, 2022b).

U normativno-institucionalnom smislu, prijelaz od kulture nasilja i flagrantnog kršenja ljudskih prava ka kulturi ne-nasilja i ljudskih prava uključivao je (1) inkorporaciju međunarodnih standarda ljudskih prava, npr. čl. II Ustava BiH (Aneks 4 Dejtonskog mirovnog sporazuma) glasi: „BiH i oba entiteta osigurat će najviši stupanj međunarodno priznatih ljudskih prava i temeljnih sloboda“ (Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, 1995), te se dalje propisuje da će prava i slobode sadržane u Evropskoj konvenciji za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda i njezini Protokoli biti direktno primjenjivani i imati prioritet pred domaćim zakonima. Nadalje, u Sporazumu o ljudskim pravima (Aneks 6 Dejtonskog mirovnog sporazuma) nabrojano je 15 ostalih međunarodnih sporazuma o ljudskim

pravima kojima je BiH posvećena; (2) uspostavu posebnih tijela ili institucija za praćenje provedbe ljudskih prava unutar struktura vlasti. U tom smislu, inaugurirano je nekoliko institucija koje su zadužene da štite, vrše nadzor i promoviraju ljudska prava građana, poput državnih i entitetskih komisija za ljudska prava, ombudsmena za ljudska prava, Doma za ljudska prava, Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice i sl.).

U prvom poslijeratnom desetljeću pitanja ljudskih prava dominirala su u konjunkturi s oporavkom i izgradnjom infrastrukture. Novi diskurs, jezik ljudskih prava uvele su najprije utjecajne međunarodne organizacije i organizacije civilnog društva čiji je mandat bio usmjeren na zaštitu marginaliziranih i isključenih skupina, poput izbjeglica i interno raseljenih osoba, žena, djece, osoba s invaliditetom, starijih osoba, Roma (Bašić, 2016). Kao dio šireg društvenog pokreta za ljudska prava, edukatori socijalnog rada pridružili su se borbi protiv diskriminacije, ugnjetavanja i kršenja ljudskih prava. Ali uprkos vidljivom napretku potrebno je kontinuirano ulagati dodatne napore u njihovoj implementaciji.

Nažalost, ni više od četvrt stoljeća nakon rata bosanskohercegovačko društvo nije uspjelo postići minimalni nivo socijalne kohezije. Umjesto prosperiteta, individualnog i kolektivnog blagostanja, demokracije i poštivanja ljudskih prava, tranzicija je rezultirala permanentnom političkom krizom i društvenim propadanjem. Društveno nazadovanje vidljivo je u porastu i intenziviranju nejednakosti, siromaštva i socijalne isključenosti, sužavanju programa socijalne skrbi, kršenju ljudskih prava u političkom, ekonomskom i socijalnom aspektu, destabilizaciji zajednica, nezadovoljstvu politikom i procesom političkog odlučivanja (Ćurak, 2004; Mujkić, 2007; Bašić, 2013b; Fočo, 2019). Kako stoji u izvještaju Evropske inicijative za stabilnost, „granice poslijeratne i tranzicijske rekonstrukcije su dosegnute, a pokušaji da se afektiraju političke promjene i reorganiziraju ključne društvene institucije u skladu s ljudskim pravima su propale“ (European Stability Initiative, 2014).

U sferi društvenosti, *modus operandi* programa socijalne politike otvoreno legitimizira institucionalnu diskriminaciju građana i korisnika usluga (Bašić, 2022a), što je predmet profesionalne kritike. Međutim, vrlo često se zanemaruje da socijalni radnici kao (ključni) akteri sistema odgovorni za implementaciju socijalnih politika igraju važnu ulogu u tome. Stoga, da bi se perspektiva ljudskih prava uzela ozbiljno, treba razmotriti i načine na koje i profesija doprinosi kršenju ili direktno krši ljudska prava.

Bašić (2013, 2015, 2022b) kritizirala je neupitnu spremnost socijalnih radnika da se prilagode nasilnom, etnopolitičkom narativu tokom rata, kao i fleksibilnost profesije socijalnog rada da se prilagodi isključujućem, opresivnom poslijeratnom kontekstu unatoč desetljećima dugoj povijesti profesionalne prakse i obrazovanja koje je utemeljeno na generičkom humanizmu i univerzalističkom pristupu socijalnom radu (Zaviršek, 2007), te pozvala edukatore socijalnog rada da „olakšaju internalizaciju standarda ljudskih prava koji bi omogućili budućim generacijama da žive u društvu koje poštuje i štiti ljudska prava“ (Bašić, 2015: 17).

Integracija ljudskih prava u obrazovne programe socijalnog rada

Analizom nastavnih planova i programa socijalnog rada tri studijska programa obuhvaćena ovim istraživanjem (Sarajevo, Mostar i Banja Luka) evidentna je zastupljenost predmeta koji direktno povezuju ljudska prava i socijalni rad. U Sarajevu i Mostaru predmet se zove Ljudska prava i socijalni rad, dok je u Banjoj Luci akcent na socijalnom radu, pa se predmet tako i zove Socijalni rad i ljudska prava. Odsjek za socijalni rad u Sarajevu, kao najstariji studijski program, prvi i uvodi ovaj predmet 2002. godine, čime slijedi međunarodne trendove u obrazovanju socijalnih radnika. Studijski programi u Mostaru i Banjoj Luci uvode ovaj predmet od osnivanja studija. Tako npr. studenti socijalnog rada u Banjoj Luci od osnivanja studija 2000. godine imaju priliku izučavati predmet Ljudska prava i slobode, s fokusom na pravnom diskursu i građanskim i političkim pravima. Odsjek za socijalni rad u Mostaru osnovan je 2008. godine, dok je predmet Ljudska prava i socijalni rad uveden 2010/11. Sadržaj predmeta uveliko je povezan s akademskim *backgroundom* i matičnom oblasti predmetnog nastavnika, najčešće iz oblasti pravnih nauka, što se reflektira i na sam sadržaj predmeta. Što se tiče sadržaja kurikuluma ovih predmeta, oni su veoma slični, inspirirani međunarodnim dokumentima, univerzalnim principima o pravima čovjeka kroz prizmu socijalnog rada. Stoga rezultati ovog istraživanja ukazuju na zavidan nivo stečenih znanja o ljudskim pravima s obzirom na to da na dodiplomskom studiju još od prve godine na predmetu Uvod u socijalnu politiku stječu određena znanja i posredno se dotiču ljudskih prava, pa i same Opće deklaracije o ljudskim pravima. Također, na svim studijskim programima zastupljen je niz

pravnih predmeta kao što su Socijalno i radno pravo, Upravno pravo, kao i Porodično pravo, dok već od druge godine studija studenti imaju priliku da se upoznaju s pravima osjetljivih kategorija poput djece i mladih, žena, starijih osoba i osoba s invaliditetom.

Nadalje, primjetan je trend porasta udžbeničke i stručne literature koja povezuje ljudska prava i socijalni rad (Gadžo-Šašić, 2020; Šadić, 2014; Miković, 2009. i 2004; Habul, 2007), te različitih vannastavnih aktivnosti kojima se promovira pristup ljudskih prava. Ovdje treba osobito ukazati na naučne skupove/konferencije u organizaciji Odsjeka za socijalni rad Univerziteta u Sarajevu, koji se organiziraju od 2012. godine povodom Međunarodnog dana socijalnog rada. Konferencija je pokrenuta s ciljem ohrabivanja dijaloga između akademske i profesionalne zajednice socijalnog rada o mogućnostima redeskrpcije profesionalne paradigme na platformi koju zagovara Globalna agenda za socijalni rad i socijalni razvoj 2020–2030 s fokusom na blagostanje i dobrobit svih na principima socijalnog građanstva, ljudskih prava, socijalne pravde i održivog razvoja te vraćanja društvu demokratski legitimitet. Konferencija je zamišljena kao mjesto diskusije i kritičke refleksije inovativnih politika, programa i pristupa profesionalnog socijalnoga rada u promoviranju, zagovaranju i ostvarivanju održivog razvoja i socijalne uključenosti.

Metodologija istraživanja

Uz financijsku podršku Međunarodne asocijacije škola socijalnog rada (IASSW) u 2017. godini provedeno je regionalno istraživanje o ljudskim pravima u socijalnom radu u Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i na Kosovu, a u suradnji sa Školom socijalnog rada Univerziteta Georgia. Istraživanje je imalo za cilj: (1) ispitati postojeće skale za mjerenje informiranosti, percepcije i primjene ideja ljudskih prava u obrazovanju socijalnih radnika u Bosni i Hercegovini i (2) izmjeriti stavove/tvrdnje u populaciji studenata socijalnog rada.

U istraživanju je kao osnovni istraživački instrument korištena originalna skala *Human rights Engagement in Social Work* (HRESW) s pripadajućim podskalama (McPherson & Abell, 2012, 2020; MyPherson et al., 2017). Ovaj instrument proširen je u uvodnom dijelu o karakteru samog istraživanja i osnovnim istraživačkim principima (dobrovoljnost i anonimnost) te općim socio-demografskim podacima ispitanika:

– Skala HRXSW (Human Rights Exposure in Social Work) ispituje izloženost načelima ljudskih prava. Kod ove skale od ukupno jedanaest itema dva nisu kompatibilna sa bosanskohercegovačkim kontekstom. Item 3, koji u originalnoj verziji glasi *My education covered human rights violations that happen in the United States* [Moje obrazovanje pokrivalo je teme kršenja ljudskih prava koja se dešavaju u Sjedinjenim Državama], zamijenjen je pitanjem koje se odnosilo na obrazovanje u bosanskohercegovačkom društvu, te preformulirano je na sljedeći način *My education covered human rights violations that happen in the Bosnia and Herzegovina* [Teme o kršenju ljudskih prava u Bosni i Hercegovini bile su zastupljene u programu studija socijalnog rada]. Item 11, koji ističe značaj udruženja socijalnih radnika, a koji glasi *I have heard that the National Association of social workers (NASW) endorsed the Universal Declaration of Human Rights* [Poznato mi je da Nacionalno udruženje socijalnih radnika (NASW) poštuje Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima], trebalo je također prilagoditi, tako da je nova formulacija glasila *I have knowledge that the association of social workers respects the Universal Declaration of Human Rights* [Poznato mi je da asocijacija/udruženje socijalnih radnika poštuje Opću deklaraciju o ljudskim pravima].

– Skala HRLSW (Human rights in Social Work) ispituje percepciju vlastitog rada s klijentima/korisnicima usluga socijalnog rada. Izuzev jednog izmijenjenog pitanja, skala je preuzeta u cijelosti. Item 7, koji glasi *It is common for U.S. social work clients to experience violations of their human rights* [Uobičajeno za SAD da klijenti socijalnog rada dožive kršenja svojih ljudskih prava], prilagođen je na sljedeći način: *It is common for social work clients to experience violations of their human rights* [Uobičajeno je da klijenti socijalnog rada dožive kršenja svojih ljudskih prava].

– Skala koja mjeri upotrebu različitih metoda socijalnog rada – *Human Rights Methods* (HRMSW), sadrži 43 tvrdnje o različitim metodama socijalnog rada kojim se socijalni radnici koriste u praksi i preuzeta je u potpunosti. S obzirom na to da se radi i općim metodama i principima socijalnog rada, potpuno su bile razumljive svim studentima, te nije bilo potrebe za interveniranjem i izmjenama u originalnom instrumentu.

Skale HRXSW, HRLSW i HRMSW prevedene su korištenjem prijevoda 'naprijed i nazad', na način da su stavke prevedene s engleskog na bosanski jezik, a zatim natrag na engleski od kompetentnih prevodilaca kako bi se osigurala konzistentnost značenja. Instrumenti su prilagođeni specifičnom kulturnom i političkom okruženju Bosne i Hercegovine.

U uvodnom dijelu anketnog upitnika ispitanicima/ama su date kratke informacije o namjeri istraživanja te istaknuti principi dobrovoljnosti sudjelovanja i anonimnosti. U okviru socio-demografskog modula prikupljeni su podaci o spolu, dobi, mjestu rođenja, religijskoj pripadnosti, studentskom statusu, godini studija, dosadašnjem praktičnom iskustvu (studijska praksa i/ili volontiranje), političkoj orijentaciji i ekonomskim prilikama.

Anketa je popunjavana metodom olovka i papir. Istraživanje je provedeno na tri odsjeka za socijalni rad u Bosni i Hercegovini: na Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, Odsjeku za socijalni rad Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Banjoj Luci i Odsjeku za socijalni rad Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru. Terensko istraživanje provedeno je u periodu februar – april 2018. godine.

Određeni nalazi obavljenog istraživanja, naročito validacija istraživačkog instrumentarija u bosanskohercegovačkom kontekstu, dostupni su široj, međunarodnoj znanstvenoj zajednici (Šadić et al., 2020). Budući da istraživanje obiluje vrijednim uvidima u relevantnost pristupa ljudskih prava za studente/ice socijalnog rada koji do sada nisu publicirani, osjećale smo se obaveznima predstaviti ključne rezultate domaćoj znanstvenoj i profesionalnoj zajednici.

U istraživanju je učestvovao/la 291 student/ica, od druge do četvrtne godine studija (dodiplomski i master programi).

Tabela 1. *Uzorak ispitanika*

N=296	Frekvencija	Postotak(%)	Mean
Dob			22.55
Spol			
Muško	248	83.78	
Žensko	41	13.85	
Obrazovanje/ Nivo studija			
BA	177	60.82	
MA	111	38.15	
Dualno	63	1.03	
Studijski status			
Redovni studij	254	85.81	
Vanredni studij	38	14.19	
Regionalne karakteristike			
Urbano	157	53.0	
Ruralno	135	45.6	
Religijska pripadnost			
Islam	100	33.8	
Pravoslavlje	70	23.6	
Katoličanstvo	122	41.2	
Politička orijentacija			
Lijevo	9	3.0	
Desno	26	8.8	
Centar	16	5.4	
Ništa/bez	171	57.8	
Politički aktivni			
Da	30	10.1	
Ne	258	87.2	
Životni standard			
Iznad prosjeka	14	4.7	
Prosječan	268	90.5	

Ispod prosjeka	12	4.1	
Terenska praksa			
Da	193	65.2	
Ne	95	32.1	
Ukoliko da, u kojem tipu organizacije?			
Javna	137	46.3	
Privatna	14	4.7	
NGO	25	8.8	
Volontersko iskustvo			
Da	99	33.4	
Ne	190	64.2	

Osnovne karakteristike uzorka su sljedeće: većinu ispitanika čine žene (84%), prosječna dob je 22,5 godina, na redovnom studiju (85,8%) prvog ciklusa (60,82%), urbanog porijekla (53%), s određenim praktičnim iskustvom (65%), uglavnom u institucijama javnog sektora (46,3%), prosječnog životnog standarda (09,5%), politički dezorijentiranih (67,8%) i neaktivnih (87,2%), bez značajnijeg volonterskog iskustva (64,2%).

Rezultati istraživanja

Premda je istraživanje ponudilo čitav niz valjanih i relevantnih nalaza, u ovom radu bit će prezentirani ključni nalazi istraživanja u kategorijama zastupljenosti ljudskih prava u obrazovanju za socijalni rad, nivou znanja ispitanika o ljudskim pravima i njihovoj primjeni u praksi socijalnog rada.

Tabela 2. Zastupljenosti ljudskih prava u obrazovanju za socijalni rad

Tvrdnje o zastupljenosti ljudskih prava u obrazovanju (%)	Nikako se ne slažem	Ne slažem se	Djelimično se ne slažem	Niti se slažem niti se ne slažem	Djelimično se slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Pročitao_la sam UDHR	13.2	12.8	9.1	8.4	22.3	18.6	13.5
Kurikulum SR pokriva sadržaj UNHR	4.1	5.7	4.7	11.5	19.6	33.8	20.3
U obrazovanje za SR zastupljene su teme o kršenju ljudskih prava u BiH	4.1	5.7	10.1	17.9	24.0	27.0	10.1
U obrazovanje za SR zastupljene su teme vezane uz problematiku međunarodnih ljudskih prava	3.7	6.4	8.8	21.6	27.4	23.6	6.8
SR je za mene dobar način/put za učenje o ljudskim pravima	1.0	2.4	3.0	9.1	23.0	35.1	26.0
Čitao_la sam o socijalnim i kulturnim pravima	2.0	2.0	5.4	10.8	29.1	32.4	17.9
O ljudskim pravima slušam u medijima							
Kroz svoj rad učim o pitanjima ljudskih prava	1.0	3.7	5.1	13.5	24.3	35.1	14.9
O temama ljudskih prava razgovaram sa prijateljima i porodicom	6.8	9.8	8.4	20.6	25.0	16.6	9.5
Poznato mi je da Ujedinjeni narodi imaju važnu ulogu u nadziranju međunarodnih ljudskih prava.	2.7	3.4	4.7	22.3	18.6	28.7	18.9
Poznato mi je da asocijacija/udruženje socijalnih radnika poštuje Opću deklaraciju o ljudskim pravima.	2.0	1.0	4.4	16.6	16.2	39.9	19.6

Dobiveni podaci indiciraju da su sadržaji o ljudskim pravima u zadovoljavajućoj mjeri prezentni u kurikulumima socijalnog rada: 55% ispitanika pročitao je Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, dok dvije trećine smatra da kurikulumi socijalnog rada pokrivaju sadržaj Univerzalne deklaracije o ljudskim pravima. Nadalje, učesnici/e smatraju da su u kurikulumima socijalnog rada zastupljene teme, problemi i kršenja ljudskih prava na nacionalnom (61%) i međunarodnom nivou (57,8%). Četvero od pet ispitanika/ca čitalo je o socijalnim i kulturnim pravima, dok 84% njih smatra da je socijalni rad dobar način za učenje o ljudskim

pravima. Pritom 75,7% ispitanika/ca zna da asocijacije socijalnog rada poštuju Univerzalnu deklaraciju o ljudskim pravima, ali je samo 66,2% ispitanika/ca svjesno da Organizacija ujedinjenih nacija vrši monitoring međunarodnih ljudskih prava, što je donekle neočekivano za zemlju visokog, bez presedana, nivoa involviranosti međunarodne zajednice, i specifično brojnih organizacija UN-a u sve sfere društvenog života i odlučivanja.

Tabela 3. Znanje o ljudskim pravima

Tvrđnje o znanju o ljudskim pravima (%)	Nikako se ne slažem	Ne slažem se	Djelimično se ne slažem	Niti se slažem niti se ne slažem	Djelimično se slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Prisustvo gladi proizilazi iz neuspjeha vlasti da zaštiti ljudsko pravo na hranu.	0.7	3.0	3.0	18.6	18.9	29.1	26.0
Ukoliko bi ljudsko pravo na stanovanje bilo zaštićeno ne bi bilo beskućnika.							
Nemogućnost pristupa zdravstvenoj zaštiti predstavlja kršenje HR.	0.7	1.0	1.0	5.1	11.5	29.1	47.6
Siromaštvo predstavlja kršenje ljudskog prava na dostojan životni standard.	1.0	1.0	2.0	15.2	17.9	32.4	29.7
Nejednak pristup dobrima i uslugama u društvu je pitanje ljudskih prava.	3.0	2.4	4.7	23.6	17.9	31.1	12.2
Uobičajeno je da se korisnici usluga SR susreću sa kršenjem ljudskih prava.	1.7	0.7	3.0	12.2	23.6	36.1	21.6
Potrebe korisnika često su povezane sa kršenjem nekog od njihovih ljudskih prava.	2.0	0.3	1.7	19.6	24.0	36.5	15.2
Kada gledam korisnike sa kojima radim, vidim kršenje ljudskih prava, tamo gdje drugi vide neuspjeh ili patologiju.	2.4	2.0	5.1	27.0	25.7	26.7	10.5
Korisnici trebaju socijalne usluge zato što su njihova ljudska prava povrijeđena.	1.0	0.7	2.0	19.6	26.0	35.5	14.5
Probleme koje uočavam u praksi socijalnog rada predstavljaju kršenja ljudskih prava korisnika.	2.0	3.4	3.0	27.7	26.0	28.7	7.4
Veliki broj priandika romske populacije nema riješeno stambeno pitanje što je pitanje ljudskih prava i važno za soc radnike.	2.4	1.7	2.0	10.5	20.9	41.2	20.3
Ponekad je tortura neophodna da bi se zaštitila nacionalna sigurnost	26.4	24.7	5.7	25.0	9.8	2.7	3.4
Porodično nasilje je područje PSR motivirano brigom za ljudska prava žrtve.	0.7	2.4	2.4	9.8	17.2	38.9	25.3
Siromaštvo nije pitanje ljudskih prava	22.6	28.0	10.5	20.6	9.1	4.7	3.0
Ja vjerujem da svako ima pavo na pravednu plaću, i pravo na zamjenu dohotka, po potrebi, kroz sistem socijalne zaštite.	1.0	0.7	1.4	13.2	20.9	32.1	29.1

U okviru ove skale ispitivano je koje situacije, koje društvene okolnosti učesnici/e smatraju kršenjima ljudskih prava. Po svemu sudeći, novi pedagoški pristup doprinio je rastućoj svjesnosti o ljudskim pravima među studentima/cama socijalnog rada, jačajući njihovu sposobnost da identificiraju kršenja ljudskih prava u svakodnevnom životu. Na temelju dobivenih odgovora moguće je konstruirati hijerarhiju kršenja ljudskih prava u bosanskohercegovačkom društvu: nedostatak zdravstvene skrbi (82,1%), nepravedne plaće (82,1%), nasilje u porodici (81,4%), siromaštvo (80%) i glad (74%). Rastuća svjesnost o ljudskim pravima može se iščitati u stavu ispitanika prema torturi, gdje svega 15,9% ispitanika/ca smatra torturu prihvatljivom pod određenim okolnostima. Generalno, većina ispitanika/ca pokazuje tendenciju da posmatra iskustva korisnika usluga socijalnog rada kao kršenja ljudskih prava (81,3%), s tim da nešto manji postotak ispitanika/ca razumije probleme svojih klijenata kao kršenja ljudskih prava (62,9%).

Tabela 4. Ljudska prava u praksi socijalnog rada

Ljudska prava u praksi socijalnog rada (%)	Nikako se ne slažem	Ne slažem se	Djelimično se ne slažem	Niti se slažem niti se ne slažem	Djelimično se slažem	Slažem se	U potpunosti se slažem
Ravnopravno uključujem moje klijente u planiranje i provođenje rada na rješavanju njihovih problema.	0.7	1.4	0.3	12.2	13.5	42.2	29.1
Uvažavam moje klijente kao partnere u radu s obzirom da zajednički radimo na ostvarivanju njihovih ciljeva.	0.7	0.7	1.4	8.4	15.9	40.9	31.4
Tražim rješenja kada rasa, spol, ekonomski status, seksualna orijentacija, etnička pripadnost, državljanstvo i/ili drugi aspekti identiteta mogu predstavljati poteškoće za (moje) klijente.	0.3	0.3	9.5	13.5	43.2	31.8	1.4
Ohrabrujem moje klijente da životne problem vide kao šanse za lični razvoj.	1.4	0.3	9.8	17.9	42.2	27.7	0.7
Provodim proces procjene kako bi se identificirali problem u životima klijenata, kao i njihovim lokalnim zajednicama.		2.7	9.1	20.9	42.2	23.6	1.4
Pomažem mojim klijentima da razviju znanja koja su im potrebna za ostvarivanje njihovih prava.	0.3	1.0	0.3	5.7	16.2	42.9	32.8
Zagovaram socijalne i političke promjene koje će donijeti pozitivne promjene mojim klijentima.	1.4	1.4	2.4	11.5	26.0	33.8	22.6
Zagovaram političke promjene koje promoviraju socijalnu pravdu.	2.4	2.0	1.4	13.2	28.0	30.1	22.0

Otvoreno razgovaram sa klijentima šta mogu očekivati od našeg zajedničkog rada.	0.3	1.0	0.7	7.4	17.2	38.2	34.1
Ohrabrujem (moju) organizaciju u kojoj sam zaposlena da evaluiira uspješnost svog rada u cilju promoviranja ljudskog dostojanstva.	1.0	0.7	2.4	6.1	15.9	40.2	32.4

U Tabeli 4 prikazani su rezultati koji omogućuju davanje odgovora na pitanje kako ispitanici/e pristupaju praksi. Ono što je vidljivo jeste da su studenti/ce socijalizirani/e i podržavaju dualnu misiju profesije: povećanje pojedinačnog/porodičnog blagostanja i doprinos društvenoj promjeni, premošćujući na taj način mikro/makro podjelu. Čini se da među ispitanicima/ama postoji visok nivo suglasnosti oko sljedećeg: kao praktičari posvećeni su zagovaranju ljudskih prava korisnika usluga generalno i specifično u oblasti zdravlja i obrazovanja, razumiju sebe kao zagovarače ljudskih prava, cijene uključivanje korisnika, partnerstvo, pristup osnaživanja i rezilijentnosti te rad u zajednici kroz zagovaranje, javne kampanje i proaktivan pristup društvenoj promjeni.

Umjesto zaključka

Koristeći se troslojnim modelom/okvirom obrazovanja za ljudska prava koji je razvila Felisa Tibbitts (2002, 2017), unutar kojega razlikuje pristup socijalizaciji s vrijednostima i svjesnosti o ljudskim pravima (upoznaje s osnovnim znanjem o ljudskim pravima), pristup odgovornosti, odnosno profesionalnom razvoju (za one koji rade direktno sa žrtvama kršenja ljudskih prava) te aktivističko-transformacijski pristup koji nudi holističko razumijevanje znanja o ljudskim pravima, stavovima i akciji, mogli bismo na temelju empirijskih pokazatelja dobivenih ovim istraživanjem na početno istraživačko pitanje dati pozitivan odgovor.

Naime, rezultati ove studije nedvojbeno pokazuju da studenti/ce socijalnog rada razumiju koncept ljudskih prava i posjeduju solidna znanja o međunarodnim dokumentima o ljudskim pravima i društvenim uvjetima i praksama koje konstituiraju povrede ljudskih prava, te da praksu socijalnog rada razumiju kao praksu ljudskih prava. Stoga bismo ove nalaze mogli tumačiti indikatorom/znakom novog profesionalnog identiteta u nastajanju, identiteta koji se formira oko pristupa utemeljenog na ljudskim pravima, i to na način da je evidentno da obrazovanje za socijalni rad ima kapacitet da u studentskoj populaciji podiže svijest i predanost

vrijednostima socijalnog rada te snaži njihovu spremnost da te vrijednosti pretvore u čin/djelo/praksu. Međutim, nesporna je također i činjenica da socijalni rad u praksi u domaćem kontekstu zrcali opresivne strukture moći te da eksplicitno ili implicitno doprinosi povredama ljudskih prava. Kako je naglašeno, programima socijalne politike legitimizira se institucionalna diskriminacija između i unutar različitih skupina korisnika usluga, čineći da socijalni rad, utkan u političku infrastrukturu, postane dijelom nepravednog sistema (Bašić, 2022b). Stoga se nameće potreba za kontekstualnim preispitivanjem dobivenih podataka, naročito onih vezanih za pitanje ljudskih prava u praksi socijalnog rada. Zbog evidentnog sraza između dobivenih podataka i praktične stvarnosti može se sumnjati u iskrenost i autentičnost odgovora ispitanika/ca i iskazati sumnja da su davali/e društveno prihvaćene i odgovore vođene samim istraživanjem, te da su izvjesno opisivali/e idealtipsku poziciju i profesionalno djelovanje kako bi socijalni/e radnici/e željeli/e / trebali/e raditi, a ne kako zapravo rade u praksi.

Sljedeća kontradiktornost odnosi se na činjenicu da su ljudska prava politična i „traže“ političan socijalni rad i politički osviještene protagoniste. Posvećenost principu ljudskih prava zahtijeva socijalni rad koji se ne boji pokazati javno svoju političnost i socijalne radnike/ce svjesne potencijalne snage vlastite profesije da na ovom principu, razotkrivajući strukturalne i suptilne forme političke, ekonomske i socijalne obespravljenosti, doprinesu izgradnji bolje, pravednije, smislenije društvene zajednice. Rezultati i ranijih istraživanja (Šadić, 2014, 2009) upozoravaju na „tradicionalnu“ apolitičnost socijalnih radnika/ca. Stoga je opravdana zapitanost oko toga da li je transformativan socijalni rad moguć u uvjetima gdje gotovo 90% ispitanika nema političku orijentaciju.

Na prethodne aporije nadovezuje se pitanje kako premostiti jaz između obrazovne paradigme ljudskih prava i pristupa praktičara koji se temelji na potrebama u kontekstu prijelaza iz sistema obrazovanja u profesionalni svijet (identitet studenta – identitet stručnjaka) te koje su implikacije za praksu. „Novi“ moralni diskurs nudi široke mogućnosti za praktično djelovanje profesionalaca, a u cilju zaštite prava isključenih pojedinaca ili grupa. Iako postoje konceptualne razlike između pristupa zasnovanog na potrebama vs. pravima, ove dvije paradigme nisu nužno isključene. U stvarnosti se one često isprepliću i preklapaju (Šadić, 2014). Integriranje ovih dviju paradigmi može biti korisno u razumijevanju i rješavanju problema, što vodi izgradnji pravednijeg i održivog društva.

Literatura

- Bašić, S. (2013). Challenges of Social Development and Social Work Profession in the Post-Conflict and Transitional society: The Experience of Bosnia and Herzegovina. *Ljetopis socijalnog rada*, 20(1): 117-143.
- Bašić, S. (2015). Educating for Peace in the Aftermath of Genocide: Lessons (not) Learnt from Bosnia. *Social Dialogue Magazine*, 10, 13-18.
- Bašić, S. (2016). Etički diskursi socijalnog rada: između profesionalne etike i etike u profesionalnom životu. *Pregled*, 3(LVII), 37-54.
- Bašić, S. (2022a). *Socijalni rad u Bosni i Hercegovini*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Bašić, S. (2022b). Pathways to a Rights-Based Paradigm in Social Work: The Case of Bosnia and Herzegovina, u: Krasniqi, W. & McPherson, J. (ur.) (2022). *Human Rights in this Age of Uncertainty-Social Work Approaches and Practices from Southeast Europe*. London/Berlin: Springer Nature.
- Center for Human Rights. (1994). *Human Rights and Social Work – A manual for Schools of Social Work and the Social Work Profession*. New York/Geneva: United Nations.
- Council of Europe. (2001). Recommendation Rec (2001)1 of the Committee of Ministers to member states on social workers. <https://rm.coe.int/native/09000016804d6030>
- Ćurak, N. (2004). *Dejtonski nacionalizam*. Sarajevo: Buybook.
- Doubt, K. (2003). *Sociologija nakon Bosne*. Sarajevo: Buybook.
- IFSW/IASSW. (2014). Global definition of social work. <https://www.ifsw.org/what-is-social-work/global-definition-of-social-work/>
- IFSW/IASSW/ICSW. (2012). Global Agenda for social work and social development: Commitment to action. <https://www.ifsw.org/wp-content/uploads/ifsw-cdn/assets/globalagenda2012.pdf>
- European Stability Initiative. (2014). Protests and Illusions – How Bosnia and Herzegovina lost a decade. <https://www.esiweb.org/publications/protests-and-illusions-how-bosnia-and-herzegovina-lost-decade> (Pristupljeno 15. 1. 2021)

- Fočo, S. (2019). *Rasturena država*. Sarajevo: Filozofski fakultet.
- Gadžo-Šašić, S. (2020). *Socijalni rad s osobama s invaliditetom*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Habul, U. (2007). *Socijalna zaštita u BiH – Tranzicija, zakonodavstvo, praksa*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- McPherson, J. & Abell, N. (2012). Human Rights Engagement and Exposure in Social Work: New Scales to Challenge Social Work Education. *Research on Social Work Practice*, 22, 704-713. <https://doi.org/10.1177%2F1049731512454196>.
- McPherson, J. & Abell, N. (2020). Measuring rights-based practice: Introducing the Human Rights Methods in Social Work scales. *British Journal of Social Work*, 50, 222-242. doi:10.1093/bjsw/bcz132
- McPherson, J., Siebert, C. F., Siebert, D. C. (2017). Measuring Rights-Based Perspectives: A Validation of the Human Rights Lens in Social Work Scale. *Journal of the Society for Social Work and Research*, 8(2), 233-257. <https://www.journals.uchicago.edu/doi/pdf/10.1086/692017>
- Miković, M. (2004). *Maloljetnička delinkvencija i socijalni rad*. Sarajevo: Magistrat.
- Miković, M. (2005). Historija socijalnoga rada i obrazovanja socijalnih radnika u BiH. U: A. Gavrilović (ur.). *Održivi razvoj i socijalni rad – Studija slučaja regionalne mreže na Balkanu* (91-101). Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Miković, M. (2009). *Osnove socijalne politike*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Mujkić, A. (2007). *Mi, građani ethnopolisa*. Šahinpašić.
- Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini. (1995). <http://ndcsarajevo.org/Dokumenti/Dejtonski-mirovni-sporazum.pdf>
- Šadić, S. (2009). Socijalna prava u sistemu ljudskih prava i socijalni rad, Fakultet političkih nauka Sarajevo, Doktorska disertacija.
- Šadić, S. (2014). *Ljudska prava i socijalni rad*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka.
- Šadić, S., McPherson, J., Villareal-Otarola, T., Bašić, S. (2020). Rights-Based Social Work in Bosnia and Herzegovina: Validating Tools for Education and Practice. *International Social Work*, 1-14.

DOI:[10.1177/0020872820912310](https://doi.org/10.1177/0020872820912310)

- <https://doi.org/10.1177%2F0020872820912310>
- Tibbitts, F. (2002). Understanding what we do: Emerging models for human rights education. *International Review of Education*, 48(3-4), 159-171.
- *UN Manual for Schools of Social Work and the Social Work Profession*. New York i Ženeva: Human Rights and Social Work, 1994.
- Zaviršek, D. (2005). Razvoj edukacije za socijalni rad u Sloveniji tokom perioda 1940-1960. U: S. Hessle (ur.) i D. Zaviršek, D. (ur.) *Održivi razvoj i socijalni rad: Studija slučaja regionalne mreže na Balkanu* (55-73). Banja Luka: Filozofski fakultet.
- Zaviršek, D. (ur.). (2007). *Ethnicity in Eastern Europe: A Challenge for Social Work Education*. Ljubljana: Fakultet za socialno delo.
- Zaviršek, D. (2009). The Political Construction of Social Work History in Socialism. <https://www.indosow.net>.

Društvene organizacije, pokreti i aktivizam u *cyber* prostoru

SARINA BAKIĆ¹

Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek za sociologiju

Sažetak: Društveni problemi, nejednakosti i dinamika moći utiču na pojedince i njihove društvene prostore. U današnjem svijetu postoji više mogućnosti da pojedinci i grupe pomoću tehnologije pruže otpor. Zato je važno naglasiti da internet i digitalni mediji pružaju nove oblike društvenog organizovanja i društvenog aktivizma. Važna je

činjenica da društvene mreže prije svega pomažu da pojedinci sebe vide kao dio određene grupe, kao dio skupine ljudi koji imaju zajedničke stavove, vrijednosti i probleme, te da su na taj način jedni drugima potrebni kako bi uticali na određenu situaciju. S tim u vezi, digitalni aktivizam itekako utiče na politiku, upravljanje državom te građansko i društveno angažovanje, pruža priliku za lokalno i globalno povezivanje pojedinaca i grupa političkim, društvenim, kulturnim pokretima, ili čak njihovo iniciranje. Rad će pružiti samo neke od uvida u prednosti ali i nedostatke društvenog djelovanja u *cyber* prostoru.

Ključne riječi: društveni pokreti, društveni aktivizam, *cyber* prostor, digitalni pokreti

Abstract: Social problems, inequalities and power dynamics affect individuals and their social spaces. Today's world offers more opportunities for resistance by individuals and groups through the use of technology. That is why it is significant to note that the Internet and digital media provide for new forms of social organizing and social activism. An important fact is that social networks primarily help individuals to see themselves as a part of a certain group, as belonging to a group of people who share common attitudes, values and problems and thus need each other in order to influence a certain situation.

¹ sarina.bakic@fpn.unsa.ba

Digital activism considerably affects politics, state governance and civic and social engagement and provides opportunities for local and global connection of individuals and groups within political, social, and cultural movements, or even for initiation of such movements. The paper presents only some of the insights regarding the advantages and disadvantages of social action in cyberspace.

Keywords: social movements, social activism, cyberspace, digital movements

Uvod

Ako se predstavljamo na internetu, podrazumijeva se da je uvijek vidljiv tačno određeni dio našeg društvenog identiteta – odakle dolazimo, ko smo i šta smo, koje su naše vrijednosti i naša promišljanja. Već na osnovu jezika, načina izražavanja ili stavova vidljiva je naša kulturna pozadina. U isto vrijeme, nezamislivom brzinom približavamo se drugim ljudima iz drugačijih kulturnih okruženja. Ljudima je moguće da konstantno budu virtuelno prisutni i da putem interneta dolaze u kontakte s drugim kulturama i problemima koji ih tangiraju ili da jednostavno razgovaraju s njima a da priom nemaju lične kontakte *tete-a tete*. Naime, danas se svako može nalaziti i nalazi se u multipliciranim kulturnim prostorima. Kao prvo, kanon vrijednosti naše kulture utiče na svijet u kojem smo rođeni i u kojem realno živimo. Drugo, u *cyber* prostoru se krećemo i među pojedincima i grupama iz potpuno različitih životnih i kulturnih prostora. Kada se govori o *cyber* prostoru često se govori o procesima deindividualizacije² koja se pojavljuje kada ljudi koji su dio relativno anonimne grupe gube svoj lični identitet, pa tako i svoje inhibicije koje se odnose na nasilje. Međutim, deindividualizacija ne znači da pojedinci ili grupe pokazuju samo zlonamjerno ponašanje, s puno predrasuda i destruktivnim ideologijama. Određenu ulogu, naime, a potrebno je afirmisati ovu tezu, igra i to koje vrijednosti važe u grupi na internetu. Važna je činjenica da grupe na internetu, na društvenim mrežama prije svega, pomažu da pojedinci sebe vide kao dio određene grupe, kao dio skupine ljudi koji imaju zajedničke stavove, vrijednosti i probleme, te da su na taj način jedni drugima potrebni kako bi uticali na određenu situaciju. Stoga, digitalni aktivizam itekako utiče na politiku, upravljanje državom te građansko i društveno angažovanje, pruža priliku za lokalno i globalno povezivanje pojedinaca i različitih grupa političkim, društvenim, kulturnim pokretima ili pospešuje čak njihovo iniciranje.

2 Ovaj pojam prvi je uveo američki socijalni psiholog Philip George Zimbardo još 1969. godine.

Dakle, koji odnosno kakav identitet i vrijednosti pojedinac ili grupa prihvataju ili žele da prihvate? Novija istraživanja sve više stavljaju u fokus i potvrđuju da proces deindividualizacije ne podstiče samo negativno ponašanje, već i pozitivno djelovanje, pružanje podrške i pomoći ugroženim pojedincima i grupama. Tako „nove grupe“ novih medija mogu podsjetiti i na opštedruštvene civilizacijske vrijednosti i moralne i etičke norme ponašanja. S druge strane, tu je pojava i *cyber* društvenih pokreta, kao rezultanta „revolucionarnog“ načina komunikacije i pristupa informacijama kako na lokalnom tako i na globalnom nivou. Masovna distribucija informacija i laka mogućnost njihovog daljnjeg širenja jeste uticala na mnoge aspekte života, mijenjajući načine na koje promišljamo stvarnost, načine na koje se povezujemo sa svijetom, te se povezujemo i s pitanjima socijalne pravde danas i aktivizmom. Stvaranjem nezavisnih komunikacijskih mreža odnosno grupa na internetu nastaju novi oblici društvenih pokreta.

Kako društvene mreže i aktivizam srastaju zajedno

Cyber društveni pokreti danas jesu novi u sociološkom kontekstu zato što su primjer novih odnosno drugačijih društvenih i političkih odnosa koristeći se platformama *cyber* prostora kao primarnim oruđima djelovanja. Drugim riječima, oni nisu nastali zbog interneta, koji je neizostavni dio našeg svakodnevnog života, već je riječ o načinu komunikacije koji se odnosi i na društvene pokrete danas. Kako navodi Nash (2006), novi društveni pokreti se u opštem smislu razlikuju od ostalih po tome što nisu instrumentalnog karaktera, univerzalni su u svojim interesovanjima i često podrazumijevaju protest u ime morala, a ne neposrednih interesa određenih grupa, zato što su više orijentisani na građansko društvo nego na državu, izražavaju nepovjerenje prema centralizovanim birokratskim strukturama i orijentisani su na promjene stavova javnog mnijenja, a ne elitnih institucija, zainteresovani su za aspekte kulture, životnog stila i učesća u simboličkoj politici protesta, organizovani na neformalan, „opušten“ i fleksibilan način, bar u pojedinim aspektima, pri čemu izbjegavaju hijerarhiju i birokratiju, i naravno u najvećoj mjeri ovise o internetu i društvenim mrežama putem kojih se upućuju apeli, organizuju protesti i emituju efektne slike i prilozi radi pobuđivanja emocija javnosti (Nash, 2006: 119-120). Nadalje, neki aspekti jasno se razlikuju od formalnih političkih organizacija, tako da je termin ‘mreža’ mnogo prikladniji u odnosu na termin ‘organizacija’ (*ibid.*). Najčešće postoje na lokalnim nivoima, nisu nacionalno orijentisani,

koncentrisaniji su na manje grupe, posvećuju se konkretnim i specifičnim problemima, nemaju relativno stabilno članstvo, te funkcioniraju kroz fluidne hijerarhije i ne previše formalne strukture autoriteta, kako je to bio slučaj kod „starih“ pokreta. S druge strane, Castells (2018) konkretnije opisuje *cyber* odnosno umrežene društvene pokrete na način da se oni odvijaju u veoma različitim kontekstima, ne samo u kulturološkom pogledu već i u različitim političkim, socijalnim i ekonomskim uslovima. Ono što je prema njegovim teorijskim promišljanjima ovdje najvažnije naglasiti jeste da se *cyber* društveni pokreti oblikuju i djeluju autonomnim komunikacijskim kapacitetima. I Castells nudi karakteristike ovih pokreta, a one podrazumijevaju umrežavanja u mnogobrojnim oblicima (multimodalni, obuhvatajući *online* i *offline* društvene mreže, prethodno postojeće društvene mreže, kao i mreže koje su formirane tokom djelovanja određenog pokreta), postaju pokret i time što okupiraju urbani prostor (kreira se prostor autonomije, hibrida urbanog i *cyber* prostora, kao i nove odnosno drugačije prostorne forme umreženih *cyber* društvenih pokreta), lokalni su i u isto vrijeme globalni stvarajući vlastito vrijeme – tzv. bezvremeno vrijeme, po načinu nastajanja su spontani s obzirom na to da je uzrok njihovog nastajanja ogorčenost, brzo se šire, prelazak s revolta u nadu postiže se deliberacijom u prostoru autonomije, često su neliderski pokreti i odlikuje ih zajedništvo – horizontalnost mreža podržava saradnju i solidarnost, podrivajući potrebu za formalnim liderstvom, krajnje su autorefleksivni, neprekidno se preispitujući kako kolektivno tako i pojedinačno), u principu su nenasilni, rijetko su programski usmjereni, te imaju cilj promijeniti vrijednosni sistem društva, ali su u svim slučajevima u svojoj osnovi itekako izrazito politički. Za Castellsa ovi pokreti su prvenstveno kulturni pokreti koji su u potrazi za novim društvenim ugovorom (2018).³ *Cyber* društveni pokreti, na način kako su okarakterisani, zahtijevaju i doprinose novom načinu razmišljanja o politici u opštem smislu, u kontekstu tzv. postmodernog zaokreta, gdje su uključeni ne samo u osporavanjima identiteta već i ozbiljnog redefinisavanja ili barem pokušaja redefinisavanja različitih aspekata formiranja i oblikovanja društvenog života. Ovu tezu potvrđuju promišljanja značajnog sociologa Alaina Tourainea, koji je prvi razvio ideju postindustrializma kao načina

3 S tim u vezi, još davne 1996. godine Douglas Schuler u svojoj knjizi *New Community Networks* naglašavao je važnost mreža za njihovu ulogu u jačanju demokratije i demokratskih procesa, ljudskih prava i ljudske solidarnosti te altruizma, akcentirajući u ovom slučaju značaj lokalne zajednice. U ovom kontekstu poznata je njegova teza o potrebi za „novim zajednicama“ koje će se na još efikasniji način putem interneta bolje suočavati sa svim izazovima koje jedna zajednica ima, okupljajući pojedince koji imaju zajedničke ideje, ciljeve i interese.

da se percipira i razumije novi kontekst društvenih pokreta. Dok je prema Touraineu (1971) industrijsko društvo organizovano oko manufakturne proizvodnje, u postindustrijskom društvu najznačajniji resursi predstavljaju znanje i informacije, što dovodi do drugačijih oblika sukoba, koji imaju više kulturnu nego ekonomsku dimenziju. Touraine je smatrao, a danas je to više nego očigledno, da klasni sukob zamjenjuje sukob oko kontrole nad znanjem, naročito između obrazovanih dijelova društva koji su iz različitih razloga marginalizovani i onih koji se koriste znanjem da bi upravljali društvom. Društveni pokreti, pa tako i oni u *cyber* prostoru, sve su važniji u postmodernom dobu zato što ih kulturna ili moralna problematika interesuje koliko i pitanja sopstvenog interesa a da se najviše usmjeravaju na mobilizaciju javnosti. Ovdje je važan tzv. repertoar kolektivne akcije (Nash, 2006: 140), koji podrazumijeva sve načine na koje se grupa koristi svojim resursima da bi se ostvario zajednički cilj, te u isto vrijeme, a naročito u *cyber* prostoru, društveni pokreti uče jedni od drugih i lakše i s većim dometom međusobno razmjenjuju kako informacije tako i taktike djelovanja. Najbolji primjer za ilustraciju jesu prije svega niz protesta i pobuna u Tunisu 2010. godine koji su se brzo proširili diljem Sjeverne Afrike i Bliskog istoka targetirajući represivne režime i probleme izrazito niskog životnog standarda stanovnika ovih područja. „Arapsko proljeće“ je važno zbog demonstranata, naročito mladih ljudi koji su iskoristili društvene mreže kako bi se bolje organizirali, jačali svijest drugim ljudima o političkim problemima, ali i dokumentovali iskustva na terenu. Korištenje društvenih mreža za „politički ustanak“, dokumentovanje i prikazivanje nasilja nad demonstrantima, čemu je na ovakav način mogao svjedočiti cijeli svijet, izgradnja i jačanje slobode govora i izražavanja mišljenja, kreiranje *online* prostora za građanski aktivizam jeste važan dokaz uloge *cyber* društvenih pokreta ali i uloge građanskog novinarstva danas. Mnoge studije u ovom kontekstu upravo „Arapskog proljeća“ nameću diskusije o ulogama društvenih mreža u ovim događajima i njihovog uticaja na stanovništvo zemalja koje je ovaj pokret obuhvatio. *Facebook* stranice i druge društvene mreže i društvene grupe u njima kreirale su prostor za okupljanje zajednice, dijeleći informacije, fotografije i snimke koje su imale uticaja na organizaciju protesta u *offline* sferi, na ulici. Društvene mreže imale su ulogu „megafona“, mobilizirajući mase ljudi da izađu na proteste i u isto vrijeme informirajući cijeli svijet o tome šta se dešava na ulicama mnogih gradova tog područja, što je rezultiralo daljnjom globalnom podrškom i međunarodnim pritiskom nad autoritarnim režimima. Drugim riječima, za građane i građanke diljem svijeta koji se nastoje oduprijeti represivnim društvenim uređenjima, platforme društvenih medija često su slamka

spasa i nerijetko danas jedini način društvene angažiranosti. Autoritarne vlasti uglavnom, doslovno kazano, zaziru od moći interneta i društvenih mreža i nastoje da ih filtriraju, prate, ograniče njihovu upotrebu, ili čak da ih sasvim ugase. Međutim, lakši pristup i komunikacija s drugim ljudima, lakši pristup resursima i društvenom kapitalu uopšte pojačali su važnost *cyber* prostora u životu čovjeka, što se naročito pokazalo bitnim na mjestima gdje su građanima i građankama ugrožene slobode i prava. Više je nego očito da, naročito u teškim okolnostima, društvene mreže mogu da okupe veliki broj ljudi te da im pomognu da se izbore za svoja prava, što je postala i njihova primarna prednost.

Društveni pokreti, organizacije i aktivizam u *cyber* prostoru imaju najviše izgleda za dugotrajan uspjeh ili barem uticaj s obzirom na to da mogu računati kako na lokalnu tako i na globalnu podršku. Kada se na nivou lokalne zajednice aktivira više mreža, a njihova poruka prenese daleko i naširoko, društveni pokreti imaju ozbiljne šanse da steknu ne samo dovoljno pobornika već i dovoljno legitimiteta i autoriteta za širi i ozbiljniji domet.

Međutim, iako mnogi društveni pokreti smatraju da je njihova decentralizacija i činjenica što nemaju vođu njihova prednost, značajni teoretičari iz oblasti sociologije *cyber* kulture smatraju da je stvaranje snažnih vođa u *cyber* prostoru jednako bitno kao i u *offline* sferi jer su oni važni za uvođenje promjena u dugoročnom smislu, smjernica i ciljeva društvenog pokreta. Ovu tezu možemo potvrditi iz iskustva našeg bosanskohercegovačkog društva. Svjedoci smo kreiranja odnosno nastajanja mnogih važnih pokreta, inicijativa u *cyber* prostoru, no one su uslovno kazano nestale baš usljed nedostatka vođe, tj. vodstva tog pokreta. Tako da mnoge inicijative nastale u *cyber* prostoru često ostanu samo tamo, da ne kažemo „zaglavljene“ u *cyber* prostoru bez implementacije u *offline* sferi, naročito kada je riječ o realnom i konkretnom uticaju na institucije, različite regulacije i sl. Također, dobro je da se ljudi u okviru mreža i fizički sastaju te pažljivo razmotre svoje ciljeve i strategije kako bi postigli dugoročniji uspjeh. Mnoge inicijative su se upravo iz ovakvih razloga ili raspale zbog nedostatka i fizičkog kontakta, pa čak i samog upoznavanja, ili prosto nestale u bespućima *cyber* prostora. Jer traženje podrške na društvenim mrežama nije isto kao što je to traženje podrške u fizičkom prostoru, te se lako može doći do tzv. aktivizma iz fotelje ili *hashtag* aktivizma kada priča o djelima, aktivnostima (naročito na društvenim mrežama) zamijeni istinska djela i aktivnosti. Ipak, organizacija akcija pomoću društvenih mreža može biti itekako produktivna, a najuspješniji društveni pokreti danas kombinuju i *online* i *offline* djelatnosti.

Kako je već navedeno, internet a pogotovo društvene mreže jesu platforme i važni kanali za iskazivanje različitih mišljenja i težnji. Tako naprimjer, prema istraživanjima u SAD-u Pew Research Centra⁴ nakon pokreta *Black lives matters* više od dvije trećine korisnika društvenih mreža je iskoristilo ove platforme za makar jednu od sljedećih političkih ili građanskih aktivnosti: da podstaknu ljude da glasaju, da objave, promoviraju ili da iskažu podršku nekom društvenom, političkom, socijalnom, kulturnom, ekonomskom cilju, da preduzmu društvenu, političku, socijalnu ili bilo koju drugu akciju ili se pridruže nekim drugim društvenim pokretima, da prate određenog kandidata, zvaničnika, javnu ličnost u različitim sferama života i društvenih problematika.

Nadalje, u julu 2013. godine aktivisti su prvi put koristili *#BlackLivesMatter hashtag* kako bi inspirisali razgovore o rasizmu, nasilju i pravnom sistemu. Deset godina kasnije *Black Lives Matter* predstavlja model nove generacije društvenih pokreta koji su direktno povezani s društvenim mrežama. Više od 44 miliona *tweetova #BlackLivesMatter* trenutno postoji prema analizama Pew Research Centra iz marta 2023. godine. Ovaj pokret potvrđuje postojanje snažnih društvenih pokreta iznjedrenih u *cyber* prostoru, gdje se upravo društvene mreže pretvaraju u medijske platforme za jačanje prosocijalnog ponašanja ljudi u smislu borbe za ljudska prava, solidarnost i ljubav prema bližnjem. Mreža može biti adekvatna pomoć za uklanjanja predrasuda i strahova. Kroz kontakt s ljudima iz različitih dijelova svijeta možemo mnogo da naučimo o životu i problemima u tim zemljama i da smanjimo sopstveni strah od svih kontakata s onim šta nam je nepoznato. S druge strane, možemo dobiti inspiraciju da sami pokrenemo ili se pridružimo određenom društvenom pokretu na Mreži. A ovaj pokret je bio inspiracija mnogim ljudima, naročito u Francuskoj i Izraelu.

Većina različitih događaja u ovom kontekstu ostaje i na *YouTubeu*, što može stvoriti kognitivni efekt sjećanja i bar mlađoj generaciji kreirati put važnosti doživljaja zajedništva u borbi za različita prava.

⁴ Više na: <https://www.pewresearch.org/internet/2023/06/29/blacklivesmatter-turns-10/>

Zaključna promišljanja

U ovom radu predstavljen je kratak osvrt na značaj digitalnog aktivizma u kontekstu karakteristika *cyber* platformi koje ga omogućavaju prvenstveno u dokumentiranju i prezentiranju ličnih i grupnih iskustava, a što dalje omogućava izgradnju i razvoj zajednica i zajedništva, potvrđivanje različitih kulturnih identiteta i jačanje poštivanja ljudskih prava. Važno je naglasiti da je potrebno još više sveobuhvatnih istraživanja kada je o ovom društvenom fenomenu riječ, a u kontekstu limitiranja slobode govora, što se naročito odnosi na istraživačko i kritičko novinarstvo. Ova problematika će tek u narednom periodu biti na naučnoj agendi u Bosni i Hercegovini. Nadalje, mnoga daljnja istraživanja trebala bi se još više i ozbiljnije fokusirati na odnos između tehnologije i psihologije, tehnologije i sociologije na empirijskoj osnovi, uticaja tehnologije na socijalni rad, kao i fokusiranja na razlikama između platformi i njihovog uticaja na pojedince i uzroka neuspjeha nekih *cyber* društvenih pokreta.

Više je nego evidentno da se internet koristi kao moćno sredstvo kada je riječ o emancipatorskim djelovanjima u cilju razvijanja i jačanja svijesti o mnogobrojnim problemima, okuplja ljude, mobilizira ih, lakše se postavljaju aktivističke agende, drugim riječima pospješuje kolektivno djelovanje u društvu. S druge strane, internet lakše omogućava prostor i agonističkim grupama (različite društvene grupe ili vlasti) kojima je cilj ugušiti svaki otpor i kritičko djelovanje, pa samim tim i aktivizam, a sve u svrhu polarizacije građana i građanki, širenja dezinformacija, pa sve do rasističkih, ksenofobnih, homofobnih i fašističkih ideologija i njihove implementacije putem politike i kulture.

Na kraju, može se zaključiti da *cyber* prostor otvara u bukvalnom smislu bezbroj mogućnosti da se ljudi aktiviraju kako bi podržali neki važan društveni cilj ili delegirali neki novi. Digitalni aktivizam značajno utiče na politiku, na društvo uopšte, na državno upravljanje, na građansko i društveno angažovanje, i pruža mnogo priliku za iniciranje nekog društvenog pokreta ili pridruživanje postojećima.

U ovom kontekstu najvažnije je postaviti pitanje kako će ili kako nam može beskonačnost *cyber* prostora pomoći da ostavimo trag u svijetu oko nas i možda da izmijenimo odnos snaga u različitim sferama ljudskog života a kroz zajedničko djelovanje.

Biti čovjek u stvarnom životu nije jednostavno niti lagano, i trebamo svi znati da *cyber* prostor ne može od tog zadatka da nas poštedi.

Literatura

- Castells, M. (2018). *Mreže revolta i nade: društveni pokreti u doba Interneta*. Beograd: Službeni glasnik.
- Nash, K. (2006). *Savremena politička sociologija: globalizacija, politika i moć*. Beograd: Službeni glasnik.
- Schuler, D. (1996). *New Community Networks*, New York: ACM Press.
- Touraine, A. (1971). *The Post-Industrial Society: Tomorrow's Social History: Classes, Conflicts and Culture in the Programmed Society*. New York: Random House.

Nasilje u medijima i utjecaj na publiku

MUSTAFA SEFO¹

*Univerzitet u Sarajevu, Fakultet političkih nauka, Odsjek Komunikologijal
Žurnalistika, Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Nasilje u medijima je fenomen prisutan od samog nastanka medija. Prikazivanje nasilja nije novost koju su donijeli elektronski i novi mediji. Nasilje je bilo jedna od ključnih karakteristika štampanih medija od nastanka književnosti; starogrčke poezija i drama često su opisivale ubistva, samoubistva i povrede, mnoge Shakespeareove drame razotkrivaju nasilje, mučenje, osvetu i psihološki teror; neke od najpopularnijih knjiga 19. vijeka bile su senzacionalni romani koji su sadržavali nasilje.

Zbog složenog tumačenja i definiranja ovog fenomena, kao i različitih uglova posmatranja, u diskusije o nasilju u medijima uključeni su stručnjaci iz oblasti komunikologije i medija, psihologije, pedagogije, sociologije i antropologije. Unatoč diskusijama koje se decenijama vode, još uvijek nisu pronađeni konačni odgovori i rješenja.

Ključne riječi: mediji, televizija, nasilje, publika, djeca, agresivnost, zaštita djece, teorije utjecaja medija

Abstract: Violence in the media is a phenomenon present since the media first came into existence. Depiction of violence is not a novelty brought about by electronic and new media. Violence has been one of the key characteristics of print media since the dawn of literature; ancient Greek poetry and drama often described murder, suicide and injury; many of Shakespeare's plays exposed violence, torture, revenge and psychological terror; some of the most popular books of the 19th century were sensational novels that included violence. Due to complex interpretation and definition of this phenomenon and the different perspectives on it, discussions about violence in the media involve

¹ Email: mustafa.sefo@fpn.unsa.ba

experts from the fields of communication and media, psychology, pedagogy, sociology and anthropology. Despite decades of discussions, definitive answers and solutions have not been found yet.

Keywords: media, television, violence, audience, children, aggression, child protection, media influence theories

Različiti pogledi na nasilje u medijima

Nasilje prikazano na televiziji, radiju, u štampi i na internetu može ostaviti veliki utjecaj na publiku, posebno djecu. Vrlo brzo su izbila neslaganja između onih koji, uvjereni u štetnost medijskog nasilja, žele da ga kontroliraju kako bi zaštitili djecu i onih koji tvrde da se takvim mjerama prikrivaju pravi uzroci nasilja u društvu. S vremenom, brojne studije pokazuju da se nasilje u medijima ne samo povećalo već je postalo spektakularnije nego ikad. Važno je prikazati kako različiti utjecaji nasilnih sadržaja variraju shodno društvenom kontekstu u kojem se nalazi određena publika.

Teško je jednom zauvijek definirati učinak medijskog nasilja na potrošače i mlade ljude. Postoji nekoliko razloga za ovu poteškoću, ali glavno pitanje ostaje složenost definiranja ili klasifikacije pojmova kao što su nasilje i agresivnost. Djetetu se gotovo svaka vrsta sukoba, poput burne rasprave u radijskom *talk showu* ili između dva stručnjaka u informativnoj emisiji, može činiti agresivnom, poput svađe između dva lika iz stripa. Zapravo, još uvijek ne postoji jasna definicija nasilja i agresije, bilo da su analizirani medijski sadržaji ili istraživana agresivna ponašanja koja iz toga mogu proizaći. Pojedinačne studije različito definiraju ove pojmove. Stoga se pravila analize i tumačenja stalno mijenjaju za one koji pokušavaju vidjeti širu sliku.

Poteškoće u kvalificiranju i kvantificiranju agresije i nasilja strogo onemogućavaju davanje preciznog odgovora na pitanje da li nasilje u medijima podstiče ljude da počine djela nasilja.

Prvo, vrlo je teško definirati i mjeriti nasilje u medijima. Neki stručnjaci koji prate nasilje u televizijskim emisijama, poput Georgea Gerbnera, definirali su nasilje kao čin (ili prijetnju) povrede ili ubistva druge osobe bez obzira na metodu kojom se koristi ili okolni kontekst. Kao takav, Gerbner je u svoj skup podataka uključio i nasilje iz crtanih filmova, dok su drugi, poput Guya Paquettea i Jacquesa de Guisea, profesora na Laval

univerzitetu, isključili iz svog istraživanja animacijsko nasilje zbog njegove komične i nerealne prezentacije. Ostaje vidjeti kako oni preuzimaju sve realističnije nasilje prikazano u nekim savremenim tinejdžerskim crtanim filmovima, poput rana nanesenih likovima South Parka i Family Guya.

Drugo, stručnjaci se ne slažu oko načina tumačenja podataka. Neki tvrde da izloženost nasilju u medijima izaziva agresiju. Drugi kažu da su ove dvije stvari povezane, ali ne postoji uzročna veza (da oboje može, naprimjer, biti uzrokovano trećim faktorom), dok treći kažu da podaci podržavaju zaključak da ne postoji povezanost između ta dva. Konačno, čak i oni koji se slažu da postoji veza između nasilja u medijima i agresije ne slažu se oko toga kako jedno utječe na drugo. Neki kažu da je to psihološki mehanizam ukorijenjen u načinu na koji učimo. Naprimjer, prema L. Rowellu Huesmannu, kada djeca oponašaju postupke junaka u medijima, razvijaju „kognitivne scenarije“ koji određuju njihovo ponašanje. Dok gledaju nasilni program, djeca usvajaju scenarije u kojima se nasilje predstavlja kao prihvatljiv način rješavanja problema. Za druge istraživače psihološki efekti medijskog nasilja korijen su agresivnog ponašanja.

Insceniranje nasilja ide ruku pod ruku s povećanim otkucanjima srca, ubrzanim disanjem i povišenim krvnim pritiskom. Prema nekima, ovaj simulirani odgovor spremnosti na borbu predisponira pojedinca da se u stvarnom životu ponaša agresivnije. Drugi se fokusiraju na načine na koje medijsko nasilje izaziva već postojeće agresivne misli ili emocije. Tvrde da je želja neke osobe za borbu opravdana medijskim slikama u kojima junak i zlikovac koriste nasilje kako bi se osvetili, često bez posljedica.

U današnjem svijetu, svijetu masovnih medija, možemo zapaziti da nasilje kao medijski sadržaj predstavlja robu koja je lahko i brzo utrživa. O tome pišu autori Herman Edward i McChesney Robert (2004: 14):

Nasilje privlači više publike, pa će stoga ponuda komercijalnih medija biti njima pretrpana. Ali eksploatacija nasilja može biti i društveno štetna čineći auditorij uplašenijim, nesigurnijim i sklonijim nasilju. Drugim riječima, tržište može da ostvari profit i prikazivanjem takozvanih negativnih eksternalija.

Troškovi izvoza i prevođenja nasilnih sadržaja su minimalni, a nasilni sadržaji se bez prevelikih poteškoća percipiraju u drugim kulturama. Nasilje je jezik koji je lahko razumljiv i zahtijeva malo konteksta za prezentaciju radnje. Uključuje eksplozije, pucnjavu i borilačke vještine.

Utjecaj nasilnih sadržaja: teorijski aspekti

Deseci članaka i poglavlja u knjigama dokumentiraju ovaj problem već četrdesetak godina i ističu utjecaj medijski posredovanog nasilja na učenje i izražavanje agresije. U eksperimentalnoj socijalnoj psihologiji predlaže se nekoliko teorijskih okvira.

Prvi naglašava navodnu ulogu katarze. Ideja je da insceniranje nasilnih činova od drugih omogućava smanjenje nagona pojedinca. Rezultati su išli u ovom pravcu, međutim korišteni eksperimentalni postupak bio je predmet metodološke kritike. Katarza se danas više ne smatra mehanizmom koji bi mogao objasniti ovu vezu.

Drugi okvir odnosi se na socijalno učenje smatranim procesom koji favorizira agresiju. Prema Albertu Banduri (1965) televizijsko nasilje poslužilo bi kao model za najmlađe. Niz eksperimenata pokazuje, naprimjer, da se djeca ponašaju agresivnije nakon gledanja nasilnog filma u kojem su njihovi omiljeni likovi. Kako bi proučili kako djeca uče da budu agresivna, prikazuje im se film u kojem pojedinac napada, udara, baca u zrak i vuče lutku (bobo lutku). Ista djeca smještena nedugo zatim ispred ove lutke ponašaju se prema njoj na isti način kao i filmski lik. Tako, za Alberta Bandura djeca se uče agresivnom ponašanju posmatranjem.

Određene varijable mogu olakšati učenje o agresiji putem medija; identifikacija s televizijskim likom i posjedovanje agresivnih fantazija. Što više dijete mentalno proživljava opaženo nasilje ili mentalno ponavlja ono što je vidjelo ima više pristupa agresivnim strategijama u pamćenju. Količina nasilja koju vidi dijete od oko osam godina u korelaciji je s delinkventnim ponašanjem u devetnaestoj godini te uvjerenjem da nasilje u medijima daje pravu sliku stvarnosti.

Prema Rowellu Huesmannu (1986) učenje omogućava izradu agresivnih scenarija. Najčešće se scenariji stječu u djetinjstvu, bilo direktnim ili indirektnim iskustvima (učestvovanje u tuči) bilo posmatranjem i oponašanjem ponašanja (gledanje nasilnih filmova). Odnosi se na niz događaja fiksiranih u memoriji. To je memoriran kognitivni plan koji vodi ponašanje i osigurava da se radnja odvija bez razmišljanja. Također omogućava neposredne zaključke i utječe na to kako primamo i obrađujemo informacije. Često prikazivanje agresivnih činova čini ih pristupačnijim, čime se povećava vjerovatnoća njihove upotrebe. Rowell Huesmann predlaže intervenciju u vjerovanja o nasilju kako bi ga učinio nespojivim sa stjecanjem i izvlačenjem agresivnih scenarija iz sjećanja. Stacy Smith i

Edward Donnerstein (1998), zatim Nasrédine Goutas, Fabien Girandola i Jean-Pierre Minary (2002) predlažu, kao dio prevencije agresije, da se intervenira na djeci i predadolescentima čiji agresivni scenariji još nisu dobro konsolidirani. Efikasna intervencija uključuje kritičko viđenje medijskog nasilja. Generalno, dovoljna su dva treninga kod djece i adolescenata. Četiri mjeseca kasnije pokazuju niže ocjene agresivnosti od onih izmjerenih prije početka ove intervencije.

Prema Bradu Bushmanu (2001) mediji modificiraju pet struktura znanja: uvjerenja, stavove, obrasce percepcije, očekivanja i scenarije. Zapravo, medijsko nasilje snažno doprinosi formiranju svjetonazora u kojem se agresija često doživljava kao normalna, čak i prihvatljiva, tokom sukoba. Naprimjer, najagresivnija djeca bi također bila ona koja misle da je nasilje reprezentacija stvarnog života.

Treći teorijski okvir tiče se prajminga. Uklapa se u neoasocijacijsku perspektivu Leonarda Berkowitza (1990) prema kojoj emocionalna stanja proizlaze iz aktiviranja asocijativne mreže koju čine osjećaji, misli, sjećanja, motoričke i fiziološke reakcije. Izloženost znakovima vezanim za nasilje aktivira semantički povezane misli koje utječu na procjenu neposredne situacije. Prema Leonardu Berkowitzu medijsko nasilje bi kroz ove mreže izazvalo agresivne misli i, iznad toga, agresivna ponašanja. Prema neoasocijacijskom modelu sjećanje na scene nasilja i njihov utjecaj na ponašanje može se reaktivirati ako se daju odgovarajući znakovi. Walter Josephson (1987) pokazao je kako oni utječu na ponašanje. Ovaj eksperiment odvijao se na djeci osnovnih škola u dvije faze.

Polovina ovih učenika prvo je pogledala nasilni video, s mogućnošću povezivanja nasilnih slika s likom koji je često koristio par voki-tokija. Potom su sva djeca odvedena na utakmicu hokeja na ledu i intervjuirana od takozvanog televizijskog novinara koji je radio reportažu o školi. Ovaj reporter se predstavio polovini djece s istim voki-tokijima kao na filmu, a drugoj polovini bez ovih predmeta. Očekivano, djeca koju je novinar intervjuirao putem voki-tokija pokazala su više znakova agresije prema svojim vršnjacima tokom hokejaške utakmice nego ostala djeca. Stoga će prisustvo znakova povezanih s nasiljem u neposrednom okruženju pojedinca vjerovatno ponovo aktivirati agresivne misli i ponašanja.

Četvrti teorijski okvir odnosi se na efekte fiziološkog uzbuđenja (povećan rad srca i krvnog pritiska, znojenje). Za Dorfa Zillmana (1991) ovo uzbuđenje nakon gledanja filma ili nasilne situacije povećava vjerovatnoću agresivne reakcije. Tri procesa objašnjavaju ovo: uzbuđenje povećava nivo

opće aktivnosti pojedinca i, stoga, pojačava agresivne reakcije; uzbuđenje je posebno averzivno ili neprijatno i stimulira agresivne reakcije; može olakšati agresiju kada je pojedinac tumači kao znak ljutnje.

Konačno, uzbuđenje može dovesti do intenzivne agresije kada subjekt pripisuje njen uzrok provokaciji koju je pretrpio i kada je njegov dominantni odgovor na ovu provokaciju agresija. Na isti način, ponovljeno izlaganje nasilju može emocionalno desenzibilizirati pojedince, smanjiti njihovu anksioznost kroz progresivno smanjenje fiziološkog uzbuđenja. Scene nasilja tada postaju podnošljivije i pojedinac lakše prihvata vlastito agresivno ponašanje. Prema hipotezi dezinhibicije ponavljano nasilje može legitimirati njegovu upotrebu u svakodnevnom životu potcjenjivanjem društvenih sankcija.

Uloga filmskog konteksta

Utjecaj nasilja također je moduliran filmskim kontekstom, odnosno svim karakteristikama i varijablama specifičnim za naraciju. Ovdje su izdvojene varijable koje su generirale najviše pretraživanja.

Prva se tiče privlačnosti: nasilan lik s posebno atraktivnom tjelesnom građom ima više utjecaja nego neprivačan lik. Isto važi i za spol i godine: pojedinac lakše oponaša karakter svoje dobi ili spola. Opravdana agresija proizvodi agresivnije ponašanje od neopravdane agresije.

Druga varijabla tiče se stepena realizma slika, za razliku od fikcije ili fantazije. Realizam povećava vjerovatnoću pojave agresivnog ponašanja, posebno kod djece. Drugi imaju mogućnost da se lakše identificiraju s agresorom, da povuku paralelu između onoga što doživljavaju i prikazane stvarnosti.

Treća, posljednja varijabla, specifična za filmski i društveni kontekst, tiče se „efekta oružja“. Leonard Berkowitz (1974) pokazao je da prisustvo oružja povećava vjerovatnoću zapažanja agresivnog ponašanja kod prethodno frustriranog pojedinca: „Prst može povući okidač, ali okidač također može povući prst.“ Prisustvo oružja bilo je također predmetom brojnih debata.

Teorije utjecaja medija

O teorijama utjecaja medija govori autorica Zorica Tomić u knjizi *Komunikologija*.

1. Teorija katarze (ritualnog pročišćenja)

Polazi od aristotelovskog koncepta katarze, smatrajući da ljudi svoju agresiju, bijes, ili stres oslobađaju direktno učestvujući u nasilju koje se prikazuje na televiziji. Katarzička funkcija televizije pokazuje se u činjenici da nasilje prikazano na televizijskom ekranu smanjuje mogućnost stvarnog nasilja.

2. Teorija agresivnih znakova ili stimulativnih utjecaja

Tvrđi sasvim suprotno – da izloženost agresivnim sadržajima povećava nivo napetosti i provocira agresivne tendencije gledalaca, tj. televizija predstavlja stimulans za agresivno ponašanje.

3. Teorija učenja posmatranjem

U još većoj mjeri potvrđuje prethodnu teoriju, ali s tom razlikom što ukazuje na okolnost da televizijski prikazano nasilje na svojevrsan način educira publiku kako da se agresivno ili destruktivno ponaša, naročito zato što se u mnogim programima agresivci prikazuju u pozitivnom svjetlu. Svaka vrsta ponašanja, govora ili stila života koja se afirmira na TV-programu predstavlja specifičan model koji publika može slijediti.

4. Gerbnerova teorija kultivacije

Ukazuje na utjecaj televizije u smislu odgoja i obrazovanja najšire publike. Velika prisutnost televizije u američkim domovima, prema ovom istraživanju, doprinosi stvaranju simboličke stvarnosti u kojoj djeca odrastaju i omogućava neprimjetno induciranje određenog sistema vrijednosti.

Uprkos impresivnoj količini istraživanja, debata o utjecaju medijskog nasilja na agresivno ponašanje danas je kontradiktorna i otvorena. Kod djece se uočava pozitivna korelacija, ali trenutno stanje istraživanja ne dozvoljava da se sa sigurnošću utvrdi uzročna veza.

Teorija kultivacije nastala je i počela se razvijati i istraživati u Sjedinjenim Američkim Državama u zlatnom dobu televizije, krajem šezdesetih te tokom sedamdesetih i osamdesetih godina 20. vijeka. U to vrijeme u Americi su postojale tri velike televizijske mreže koje su u cjelokupnom

gledalištu imale udio veći od 90%. Drugim riječima, televizija je u to vrijeme bila najveći i najvažniji izvor informacija, zabave i društvenog života uopće. Iako je od prvih istraživanja na temu kulture prošlo nešto više od pola vijeka, prisustvo televizije i dalje je snažno i utjecajno, a prema istraživanjima o korištenju medija veće je od svih ostalih brojnih medija i izvora zajedno. George Gerbner i drugi teoretičari kulture televiziju smatraju najvećim zajedničkim izvorom slika i informacija u historiji društvenog komuniciranja. Oni također smatraju da je za specifičan utjecaj televizije posebno važno što većina programa, uključujući i vijesti, dijeli iste osobine pripovijedanja i oblikovanja sadržaja. Prema njima na oblikovanje, tj. kulturu društvene stvarnosti putem televizije najviše utječe taj opći obrazac koji je zajednički svim sadržajima i žanrovima na televiziji kome su gledaoci izloženi tokom niza godina.

Većina ljudi se rađa i odgaja u svijetu televizije i ne može izbjeći spomenute obrasce kojim su izloženi svakodnevno, više puta na dan. Stoga se u teoriji kulture sam pojam kulture koristi da se opiše kako gledanje televizije, kome su gledaoci izloženi godinama, najviše utječe na oblikovanje društvene stvarnosti. Naime, glavna pretpostavka u analizi kulture je da osobe koje provode mnogo vremena gledajući televiziju vide društvenu stvarnost kao slike, prikaze, vrijednosti i ideologiju koje sadrže televizijski programi, odnosno koje oblikuje televizijski objekt.

Zaključak

Potrebno je provesti ili nastaviti daljnja istraživanja kako bi se poboljšalo naše razumijevanje mehanizama utjecaja nasilja prikazanog u medijima. Neki putevi izgledaju posebno zanimljivi i obećavajući. Ovo uključuje testiranje efekata individualnih razlika u izloženosti nasilju, utjecaj signalizacije na ponašanje, osmišljavanje i praćenje utjecaja određenih obrazovnih programa protiv nasilja. U budućim istraživanjima treba uzeti u obzir i psihosocijalnu perspektivu.

S obzirom na prisustvo i sve brži razvoj novih medija, istraživanja poprimaju novu formu i potrebno ih je provoditi češće i brže nego kada je riječ o tradicionalnim medijima. To iziskuje dodatne napore, ali je prijeka potreba jer skoro svakodnevno svjedočimo nemilim posljedicama izloženosti publike nasilju, čak i fatalnim. Iz ovih istraživanja mogu proizaći nove teorije i novi prijedlozi za rješavanje problema nasilja u medijima i utjecaja na publiku.

Literatura

- Bandura, A. (1965). Influence of model's reinforcement contingencies on the acquisition of imitative responses. *Journal of Personality and Social Psychology*, 1, str. 589-595.
- Berkowitz L. (1974). Some determinants of impulsive aggression: the role of mediated associations with reinforcements for aggression. *Psychological Review*, 81, str. 165-176.
- Berkowitz L. (1990). On the formation and regulation of anger and aggression: a cognitive neoassociationistic analysis. *American Psychologist*, 45, str. 494-503.
- Bushman B. J., Anderson C. A. (2001). Media violence and the American public: scientific facts versus media misinformation. *American Psychologist*, 56, str. 477-489.
- Herman, E., McChesney, R. (2004). *Globalni mediji – Novi misionari korporativnog kapitalizma*. Siljanović-Donati, N., prev. Beograd: Clio.
- Huesmann, L. R. (1986). Psychological processes promoting the relation between exposure to media violence and aggressive behavior by the viewer. *Journal of Social Issues*, 42, str. 125-140.
- Josephson, W. L. (1987). Television violence and children's aggression: testing the priming, social script, and disinhibition predictions. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, str. 882-890.
- McQuail, D. (2010). *Mass Communication Theory*. London: Sage Publications.
- Sefo, M. (2022). *Uvod u komunikologiju*. Sarajevo: DTP Perfecta.
- Smith S. L., Donnerstein E. (1998). Harmful effects of exposure to media violence: learning of aggression, emotional desensitization, and fear; u: Geen, R. G., Donnerstein, E., dirs, *Human aggression: theories, research, and implications for social policy*, New York: Academic Press.
- Tomić, Z. (2003). *Komunikologija*. Beograd: Čigoja.
- Vreg, F. (1991). *Demokratsko komuniciranje: prilog pluralističkoj paradigmi u komunikacijskoj nauci*. Sarajevo: NUB i FPN.
- Zillmann, D. (1991). Television viewing and physiological arousal; u: Bryant, J., Zillmann, D., eds., *Responding to the screen: Reception and reaction processes*, str. 103-133.

Medijski narativi o ženama u Bosni i Hercegovini

IRENA PRASKAČ-SALČIN¹

*Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo, Fakultet političkih nauka /
Faculty of Political Sciences, Bosna i Hercegovina*

Sažetak: Medijski sadržaji neposredno su povezani s konstruisanjem i reprodukcijom različitih kulturnih identiteta. Tekst analizira na koji način i u kojoj su mjeri žene zastupljene u bosanskohercegovačkim medijskim sadržajima. Na odabranom uzorku medijskih formata kvalitativnom analizom sadržaja, kao i kvantitativnim podacima istraživanje cilj je pokazati da li se u bosanskohercegovačkim medijima, putem različitih medijskih formi, politika i narativa, etabliraju i učvršćuju već postojeće društvene konstrukcije rodni različitosti i akcentiraju stereotipne reprezentacije žena. Analiza medijskih, tematskih sadržaja posvećenih ženama jasno pokazuje medijski kreirane predstave o ženama i dominantnu politiku medijskog predstavljanja te proizvode značenja unutar jedne društvene zajednice. Zaokret od takve vrste medijskih narativa predstavlja postmoderna dekonstrukcija postojećih shvatanja rodni različitosti koja su, bez obzira na savremene postfeminističke analize drugih rodni problematika, i dalje prisutna u mnogim društvenim i medijskim okruženjima.

Ključne riječi: mediji, žene, rod, stereotipi, rodna nejednakost

Abstract: Media content is directly related to the construction and reproduction of different cultural identities. The text analyses how and to what extent women are represented in media content in Bosnia and Herzegovina. Based on a selected sample of media formats, qualitative content analysis and quantitative data, the research aims to show whether the media in Bosnia and Herzegovina establish and strengthen existing social constructs of gender differences and accentuate stereotypical representations of

¹ E-mail: irena.praskac@fpn.unsa.ba

women through different media formats, policies and narratives. Analysing the media, thematic content dedicated to women clearly shows media-created representations of women and the dominant policy of media representation and production of meaning in the social community. The point of turning away from this kind of media narratives is represented by the postmodern deconstruction of existing understandings of gender diversity, which, regardless of contemporary post-feminist analyses of other gender issues, are still present in many social and media environments.

Keywords: media, women, gender, stereotypes, gender inequality.

Spol, rod i medijska re/prezentacija nejednakosti

Savremeni društveni ambijent okružuje nas svakovrsnim vidovima posrednika, tj. medija čijim smo utjecajima izloženi. Njihove primarne funkcije, kao i funkcije novinarstva su da određena društvena dešavanja i stanja učine javnim, upozoravaju, prepoznaju potrebe i interese, postavljaju teme na dnevni red, budu nosioci kritike i kontrole, zabave, obrazovanja, socijalizacije i integracije. Na njihove primarne uloge i funkcije utječe mnogo faktora, koje možemo grupirati u dvije sfere: medijsku i društvenu. Na odabir sadržaja čiji će reprezentanti biti utječu medijski ili unutrašnji faktori, u koje ubrajamo samu prirodu medija, odnosno medijski format koji ih određuje prema načinu i vrsti obrade i distribucije programa, normativne okvire u okviru kojih djeluju i različite oblike regulacije, uredničku politiku te etičku/deontološku dimenziju novinarstva. Vanjski faktori koji utječu na medijske re/prezentacije su mnogobrojni i raznovrsniji te pripadaju dijapazonu od historijskih, socijalnih, kulturnih, tradicijskih, običajnih, ideoloških, pravnih, političkih, konkurentnih utjecaja, kao i utjecaja različitih pojedinaca i grupa, vlada, radnika, sindikata, oglašivača itd. Jedna od značajnijih medijskih uloga je i ona koja se odnosi na njihovu funkciju podsvjesnog razvijanja i učenja o identitetu te promocije određenih ideja o kulturnom identitetu. Na način na koji produciraju medijske narative o različitim identitetima utječu spomenuti unutrašnji/medijski i vanjski/društveni faktori. Mediji nisu samo re/prezenti određenih različitosti i mnogostrukih identiteta, već su neposredno povezani s njihovim konstruisanjem, koje se, bez obzira na specifični društveni kontekst u kojem egzistiraju i iz kojeg potječu, i kulturne, jezičke te mnoge druge razlike, univerzalno prihvata. Medijsko konstruisanje i re/prezentacija identiteta kao istovjetnosti, odnosno načina kako ljudi razumiju sebe, uklanjanja razlika, izvjesni je vid

pojednostavljena društvene raznolikosti. Milivojević (2004) pojašnjava kako se u vrlo raznolikom društvenom okruženju mediji susreću s mnogo različitosti i da je njihova opća simplifikacija rezultat prepoznavanja općeg proizvedeći kolektivni osjećaj zajedništva i razumijevanja svijeta. U tome ne bi bilo ničeg lošeg da povijest socioloških i feminističkih studija ne svjedoči o dominantnim percepcijama o rodnom identitetu kreiranom u mnogostrukim društvenim procesima koji je uvijek ishodio stereotipizacijom, marginalizacijom i diskriminacijom mjesta i uloge žene u društvu, gotovo tradicijom isključenja. Povijesne hegemonističke prakse u kojima su dominantne patrijarhalne grupe odražavale moć nad društvenim institucijama isključivale su bilo koju vrstu mišljenja do „muškog“, kojem se pridavao epitet univerzalnosti i proste prirodnosti stanja, a koji bi bio prilika iskazivanja ženskih interesa. Te prakse utoliko više bile su uspješne stvaranjem uvjeta ekonomske ovisnosti žena i ograničavanjem prava na obrazovanje. Kritiku ovakvog povijesnog društvenog poretka, tj. patrijarhata i uloge medija u procesima re/prezentacije, kreiranja i učvršćivanja rodni narativa, kao skupa učenja, afirmacije i pokreta, utjelovio je feminizam na putu ravnopravnosti žena. Feministički pristupi ovoj društvenoj, rodnoj nejednakosti u medijskim narativima značajno su se počeli razvijati s pojavom i razvojem najrazličitijih medijskih formata i njihovo uključivanje u medijske/komunikacijske, teorijske studije bilo je različito. Liberalni feminizam pitanja nejednakosti promatrao je u užem društvenom kontekstu diskriminacije žena u različitim društvenim strukturama, u konačnici i u medijima. Radikalni feminizam promatra pitanja društvene nejednakosti žena u širem kontekstu eksploatacije žena od muškaraca, u okviru koje je muško nasilje i objektivizacija žena glavni uzrok njihove podređenosti. Eksploatacija podrazumijeva žensku ulogu u domaćinstvu, pretvaranje ženskih tijela u seksualne objekte ili nametanje ideala atraktivnosti i ljepote uz pomoć medija, mode ili reklamne industrije, čija je svrha i cilj učiniti muški svijet i život ugodnijim, ljepšim i zabavnijim. Oba pravca na tragu su feminističke kritike medija.

Prema Giddensu (2009) *spol* podrazumijeva anatomske, fizičke i fiziološke razlike koje definišu muško i žensko tijelo, dok *rod* definišu psihološke, socijalne i kulturološke razlike između muškarca i žene. Rod je povezan s društveno konstruisanim pojmovima o muškosti i ženstvenosti. Giddens tvrdi da je razlika između spola i roda fundamentalna jer mnoge razlike između muškaraca i žena nisu samo biološkog porijekla. Autor tvrdi da porijeklo rodni razlika treba tražiti u proučavanju rodne socijalizacije – učenja o rodu uz pomoć porodice ili medija. Dakle, rodne razlike nisu

biološki determinisane, već kulturno proizvedene, tj. rodne nejednakosti rezultat su različitog učenja o identitetu, koje se odvija, između ostalog, i uz pomoć medija. Iako su rodni identiteti rezultat društvenih utjecaja, Giddens primjećuje da ljudi ipak nisu samo pasivni primaoci te vrste „rodnog programiranja“, već aktivni sudionici u kreiranju svojih uloga. Vodeći se idejom da rodni identitet nije determinisan biološkim razlikama, iako u mnogim društvima postoji, takvo uvriježeno mišljenje, koje shodno tome oblikuje i izvjesno ponašanje, zagovara stajalište Judith Butler (Butler, 1990, citirano u: Giddens, 2009) da onda ljudi imaju neograničeno mnogo slobode u odabiru načina na koji će se ophoditi prema spolu i mogućnosti da se odupru dominantnim, hegemonističkim oblicima shvatanja rodnog identiteta. Giddens tvrdi da kulturni i medijski proizvodi tradicionalnih stavova prema rodu i rodnoj nejednakosti imaju porijeklo u ukorijenjenim društvenim procesima seksizma, patrijarhata i kapitalizma. Rodni odnosi u medijskim prezentacijama, kao i u društvenom ambijentu nisu statični, već podložni različitim promjenama. Tako možemo primijetiti izvjesne promjene koje su individue, na neki način povezane sličnim ili gotovo istim stilovima, modelima ili načinima života, doživljavale kroz povijest u različitim medijskim narativima. Giddens tvrdi da su medijske prezentacije gotovo uvijek obilovale tradicionalnim stereotipima o rodnim ulogama prikaza žene u formatu domaćice, majke, seksualnog objekta želje, a nešto manje u profesionalnim ulogama i aktivnostima koje tipski približno odgovaraju ovim ženskim tradicionalnim dimenzijama (sekretarice, socijalne radnice, medicinske sestre itd.), najčešće u revijalnim programskim segmentima. Kako zaključuje, kada je riječ o održivosti rodnih nejednakosti, kao razlikama u statusu, moći i prestižu koji uživaju žene i muškarci u različitim kontekstima, u smislu nestalnosti, ove predstave doživjele su poslije sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka izvjesne modifikacije. Lik i uloga žene u medijskim konstrukcijama, naročito filmskim, poprimili su obrise otjelovljenja žena kao hrabrih, jakih i nezavisnih individua (Glascok, 2001; Meyers, 1999; citirano u: Giddens, 2009). U tom u određenoj mjeri suprotnom tradicionalnom konceptu uniženja rodnog identiteta medijski su konstruisani ideali ljepote, mladosti i privlačnosti jer su glavne filmske heroine gotovo po pravilu bile hrabre, moćne i nezavisne žene, uvijek mlade, lijepe i privlačne. Medijski efekti takvih konotativnih i denotativnih poruka obično su proizvodili revolt, nemoć i neprekidnu borbu dosezanja tih ideala. Tri formata povijesne retrospekcije medijskih konstrukcija i narativa o rodnom identitetu projicirana su u izgradnji nejednakosti, ignorisanju ili neprimjerenom predstavljanju, a kako naglašava Milivojević (2004) dominantne politike

predstavljanja nastaju kada više različitih medija uključuju i reprezentuju gotovo identične sadržaje jednakih narativa, čime se rodne nejednakosti i stereotipi umnožavaju i pojačavaju. Paisley i Batler su ponudile numeričku skalu kako se žene načinom prikazivanja limitiraju na izvjesne uloge i odnose. Prema njima, moguće je razlikovati pet vrsta prikazivanja žena u medijima:

- u prvoj, nazvanoj „ponizi je“, žena izgleda kao ponižena, uciviljena žrtva ili seksualni objekt, i ovi sadržaji su uobičajeni u muškim časopisima
- druga, „zadrži je tamo gdje joj je mjesto“, koristi tradicije prikazivanja žena u isključivo tipičnim, ženskim ulogama majki i domaćica, i koje se muče u svakoj drugoj profesionalnoj ulozi
- „daj joj dva mjesta“ treći je tip prikazivanja u okviru kojeg žene mogu obavljati profesionalne aktivnosti sve dok njihova iskonska uloga majke i domaćice nije zanemarena i zapostavljena
- četvrta, „ona je potpuno jednaka“, predstavlja potpuno rijedak medijski prikaz u kojem se žene percipiraju kroz svoja profesionalna svojstva bez podsjećanja na njihove tradicijske uloge
- peti način je potpuno nestereotipno prikazivanje u kojem se muškarci i žene ističu svojim ličnim kvalitetima bez obzira na to da li su pripadnici određenog rodnog identiteta. Ujedno, uz ovaj vid prikazivanja nužno je naglašeno da je uvršten zato što ga skala nalaže, ali ne i zato što se pronalazi u medijima (Paisley, Batler, 1999/2000; citirano u: Milivojević, 2004).

Metodološki okvir istraživanja

Istraživanja rodne ravnopravnosti u medijima uključuju različite diskurse područja problematiziranja. U većini slučajeva ona se odnose na analize kvalitativne i kvantitativne zastupljenosti žena i tema posvećenih ženama u medijskom prostoru, kao i načina njihovog predstavljanja u različitim medijskim formatima, zastupljenosti žena u medijskim strukturama u vidu zaposlenica ili izvršiteljica rukovodećih funkcija, eksploatisanja lika i tijela žene u reklamnoj ili filmskoj industriji, te medijske jezičke neprimjerenosti. Kompletan metodološki pristup analizi dao bi sveobuhvatno relevantniju medijsku sliku položaja žene u bosanskohercegovačkom društvu, no zbog ograničenosti prostora predmetno istraživanje fokusirat će se na

jedan isječak kvantitativno i kvalitativno analiziranih medijskih sadržaja uzorkovanih medijskih formata koji bi u segmentiranom smislu trebali prepoznati i identificirati dominantne medijske narative o ženama u Bosni i Hercegovini danas. Područje znanstvene analize zauzima komunikološki i sociološki aspekt. Predmet analize su uzorkovani medijski formati printanih i *online* medija u Bosni i Hercegovini i njihovi tematski sadržaji posvećeni ženama, medijski kreirane re/prezentacije o rodnim identitetima, te dominantna politika medijskog predstavljanja koja proizvodi značenja unutar društvene zajednice.

Analiza je uključila sadržaje triju bosanskohercegovačkih *online* portala: www.klix.ba, www.banjaluka.com i www.hercegovina.info te format printanih medija, dnevnih listova na teritoriji Bosne i Hercegovine: *Dnevni avaz*, *Nezavisne novine* i *Dnevni list*. Jedan od kriterija odabira navedenih medija odnosio se na teritorijalnu usmjerenost specifičnih formata u kontekstu bosanskohercegovačkog medijski razdijeljenog prostora u odnosu na etničke preferencije. Naime, istraživanje je pretpostavilo kreiranje različitih medijskih agendi i postavljanje dnevnog reda u odnosu na teritorijalni kontekst u namjeri da identificira dominantne medijske narative na cjelokupnom prostoru Bosne i Hercegovine. Odabir *online* portala zavisio je i od dostupnih podataka njihove posjećenosti i čitanosti. Portal www.klix.ba deklariran je kao jedan od najstarijih internetskih informativnih medija u Bosni i Hercegovini, prvobitno formiran 2000. godine kao *sarajevo-x.com*, a od 2012. godine *klix.ba*. Prema dostupnim podacima (Klix.ba, 2023), portal bilježi 550 hiljada korisnika, a prema DotMetricsu 15 miliona posjeta i 68 miliona učitavanja. Danas ravnopravno uključuje najznačajnije vijesti i informacije iz cijele Bosne i Hercegovine objavljene u 10 rubrika. U prosjeku dnevno objavi oko 150 vijesti i informacija. Istraživanje je obuhvatilo period od 23 dana, od 15. septembra do 15. oktobra 2022. godine. Portal www.banjaluka.com deklarira se kao najstariji bosanskohercegovački i banjalučki portal koji je pokrenut 1996. godine. S malim prekidima djelovao je do 2011. godine, a kasnije u kontinuitetu. U dijapazonu informativnog pokrivanja prioritetno izvještava s područja Banje Luke (Banjaluka.com, 2023). Jedan je od portala koji pripada većinskom procentu mapiranih portala u Republici Srpskoj koji djeluju u Banjoj Luci prema studiji Mapiranje medijskih web portala u Bosni i Hercegovini (Osmančević, 2021). Analiza sadržaja ovog portala trajala je 30 dana, od 15. septembra do 15. oktobra 2022. godine. Portal www.hercegovina.info osnovan je 2009. godine u Mostaru i deklarira se kao portal koji je „konstantno pri vrhu čitanosti kod Hrvata

u BiH i dijaspori“ (Hercegovina.info, 2023). U toku prvog mjeseca 2019. godine, prema mjerenjima Google Analyticsa, bilježi više od 329 hiljada čitatelja i skoro 2 miliona isporučenih stranica, a u 2023. godini preko 900 hiljada jedinstvenih korisnika i 5 miliona pregleda stranice (Hercegovina.info, 2023). Sadržaj ovog portala analiziran je 29 dana, od 15. septembra do 15. oktobra 2022. godine. Odabrani portali također su izdvojeni i u kontekstu specijaliziranih *online* medijskih formi koje nisu izvedene forme štampe, radija ili televizije, nego su isključivo informativni *online* portali. Istraživanje je uključilo i format printanih medija, dnevnih listova na teritoriji Bosne i Hercegovine: *Dnevni avaz*, *Nezavisne novine* i *Dnevni list*. Analiziran je 31 broj lista *Dnevni avaz* u periodu od 19. septembra do 26. oktobra 2022. godine i sve rubrike koje su se kontinuirano ili periodično nalazile u listu, kao i naslovna stranica. Analizirano je i 25 izdanja banjalučkih *Nezavisnih novina*, od 13. septembra do 17. oktobra 2022. godine, 14 rubrika, kao i naslovna stranica, te 30 izdanja mostarskog *Dnevnog lista*, novinskog izdanja šire hercegovačke regije, u periodu od 13. septembra do 25. oktobra 2022. godine.

Koristeći se statističkom kvantitativnom i kvalitativnom metodom analize sadržaja, istraživanje je imalo cilj odgovoriti na nekoliko problemskih, istraživačkih pitanja:

1. Koliko je vijesti i informacija objavljeno u čijem su fokusu bile žene ili teme vezane za njih?
2. Koje tematske okvire pokrivaju objavljeni medijski sadržaji u čijem su fokusu žene?
3. Šta govore medijske poruke u kojima su žene tema?
4. Koje su forme objavljenih sadržaja?
5. Koje su medijske slike prikazivanja žena dominantne?
6. Kako žene izgledaju u medijima?
7. Kakav je uređivački/novinarski uklon objavljenih sadržaja?
8. Da li teme akcentiraju i prikazuju relevantne problematike, interese i pozicije ženske populacije?
9. Kako obrazuju svoju publiku, posebice žensku?
10. Da li različite medijske forme, politike i narativi etabiraju i učvršćuju već postojeće društvene konstrukcije rodnih različitosti i akcentiraju stereotipne reprezentacije žena?

Jedinica analize bili su tekst i fotografija, njihova tematika, pozicioniranost, forma, uklon, leksika, izvori, kao i kvantitativna dimenzija.

Cjelovitije deskripcije i elaboracije rodnih narativa u bosanskohercegovačkim medijima pružilo bi i istraživanje različitih medijskih formata kao što su: elektronski mediji (radio i televizija), društvene mreže, podcast sadržaji, filmski i serijski programi te reklamna industrija u Bosni i Hercegovini. Ujedno, preporuka za buduća istraživanja odnosila bi se i na širenje dijapazona osnivačkog i vremenskog kriterija kojim bi analize medijskih sadržaja u ovom kontekstu obuhvatale i državne, javne, privatne ili korporativne medije u kvartalnim periodima uzorkovanja.

Istraživanje polazi od stajališta da medijske prezentacije printanih i *online* izdanja u Bosni i Hercegovini promiču i učvršćuju već postojeće konstrukcije rodnih različitosti i akcentiraju stereotipne reprezentacije žena. Znanstvena i društvena opravdanost i ciljevi analize vezani su za moguće alternativne medijske dekonstrukcije ustaljenih prikazivanja suprotnosti, kao i podstrek za cjelovitije istraživanje suodnosa medija i rodnih identiteta. Područje istraženih medijskih formata isključivo je vezano za Bosnu i Hercegovinu. Vremenski okvir istraživanja obuhvata period septembar/oktobar 2022. godine.

Medijska slika žene u Bosni i Hercegovini

Portal www.klix.ba u periodu istraživanja objavio je ukupno 2.491 vijest. Od ovog broja objavljenih tekstova 314 neposredno su bili povezani s tematikom vezanom za žene, ne samo domicilnog društvenog okruženja. Od ukupnog broja tekstova čak 83 teksta bila su vezana za *privatni život poznatih žena*, glumica, pjevačica, manekenki, političarki, sportašica, supruga, blogerki, influenserica, a njihova tematika odnosila se na sve moguće dimenzije privatnosti – od rađanja, udaja, ishrane, kupovine, razvoda, ljubavnog života, zdravstvenog stanja, tj. svih onih sfera koje ne ulaze u medijski frejming postavljanja dnevnog reda društveno relevantnih pitanja od općeg javnog interesa, već samo dimenzije revijalnosti i zabave. Analizirajući novinarski uklon i dominantnu frekvenciju izraza, fraza i riječi u tekstovima, evidentno je identificiranje žene u okvirima tradicionalnih uloga majke, supruge i domaćice („žrtvovala sam se“, „sjedi kući i rađa djecu“ „popraviti odnos s porodicom“, „pričala o svoja tri braka“, „čeka dijete“, „borba za potomstvo“, „fotografije trudničkog stomaka“, „raskid“, „napustio je“, „nekonvencionalan način konzumiranja hrane“, „pita njene

mame“). U drugim kontekstima objelodanjene privatnosti lik žene je minimiziran, unižen i ponižen nizom karakterizacija („ismijavaju je“, „ženska manipulacija i laž“, „ona je prijetnja“, „nesamostalna“, „treba joj staratelj“, „incident“, „nekontrolirana“, „histerična“, „vara“, „ljubavnica“, „potraži pomoć“, „doživjela živčani slom“, „na odvikavanju“, „nasilje u porodici“, „poklonio novac dobroj ženi koja teško živi“, „bijesni ispadi“, „na suđenju“, „utaja poreza“, „reagovao njen izabranik“). Drugi po redu zastupljeni tematski okvir odnosio se na sadržaje vezane za *izgled i tijelo* žena sa 49 objavljenih tekstova. Dominantni narativi ove tematike jasno, i denotativnim i konotativnim informacijskim slojem, prikazuju promicanje ideala prihvatljive ženske ljepote, osuđivanja eventualnog odstupanja od takvog kreiranog ideala ženstvenosti u formi eksplicitne seksualne objektivnosti. Niz izdvojenih naslova („Bila popularna 1990-ih, Nekadašnja glumačka zvijezda kritikovana zbog fizičkog izgleda: Neprepoznatljiva je“, „Nikad mršavija, Kim Kardashian šokirala gledatelje svojim izgledom: Gdje su nestale njene obline?“, „Era velikih stražnjica, Stručnjaci zabrinuti: Trend oblina završava, mršavost se ponovo vraća u modu“, „Tvrde da je prava kosa, Ruska političarka je hit na internetu zbog neobične frizure, prkosi gravitaciji“ (Slika 1), (Klix.ba, 2022)), prati bogata slikovna podrška i jezička deskripcija seksističkih riječi, izraza i fraza ili graniče s tim oblikom diskriminacije. U analiziranim primjerima evidentiran je gerontoizam kao vid diskriminacije i stereotipizacije starijih ljudi, pa su u sljedećim primjerima žene izložene dvostrukoj ili trostrukoj formi degradacije i marginalizacije. Osim što je izložena kao žena tjelesnoj objektivizaciji, ona je i stara, dakle nije mlada, atraktivna i lijepa, kako nalažu ideali u kojima je izgleda sramotno starjeti: „Ima 65 godina, Fitness zvijezda oduševila izgledom u sedmoj deceniji: Želim inspirisati žene svih dobi“, „Ruši brojne predrasude, Brazilka u 68. godini odlučila riskirati i postati manekenka“, „Donna D`errico, Glumica serije Baywatch otkrila tajne mladolikog izgleda: U 54. godini izgleda zadivljujuće“, „Uoči 50. rođendana, Gwyneth Paltrow pokazala zavidnu figure u bikiniju, godinama je vjerna istoj fitness rutini“, „Poznata manekenka izgleda fenomenalno u 67. godini, trenutno promoviše svoj prvi dokumentarac“, „Ima 74 godine, Verica Rakočević o starenju: Svaka bora mi je korak ka kraju“ (Klix.ba, 2022).

Slika 1. (Klix.ba)²Slika 2. (Klix.ba)³

Imajući u vidu činjenicu da je period istraživanja ujedno bio i period predizbornih kampanja i izbornog procesa Općih izbora u Bosni i Hercegovini 2022. godine, treći segment zastupljenih tematika koje su se neposredno odnosile na žene bio je iz sfere *politike i političkih dešavanja*. Zabilježena su 44 teksta s ovom tematikom koja se nisu bavila ozbiljnijim analitičkim i profesionalno referirajućim kontekstom uloge žene u političkim aktivnostima. Ova tematika je, pored informativne dimenzije o kandidatkinjama, proceduri glasanja i izbornim rezultatima, obilovala nevezanim konotacijama i ulogama žena iz svijeta politike. Teme kao što su: „Kandidatkinja za Parlament pohvalila se da je ‘klepila’ psa kišobranom dok je spavao“, „Lizde-Kurt kritikovala Našu stranku: Čudić se dopala ideja da njen muž bude direktor SARTR-a“, „Fotka Bidena i Turković inspirisala ekipu na internetu: Ma samo nek` je po redu“ (Klix.ba, 2022) kolokvijalnim i senzacionalističkim sadržajem unižavaju profesionalnu ulogu žene. Najadekvatnije i najkorektnije forme medijske prezentacije pripale su oblasti *sporta* u okviru koje je objavljen 21 tekst koji se referirao na žene percipirajući ih isključivo prema njihovim profesionalnim svojstvima, bez podsjećanja na njihove tradicijske ili bilo koje druge uloge. Neki od objavljenih sadržaja, čak i u domeni informativne funkcije, sadržavali su dozu zabavnog ili humorističnog karaktera, a humoreske, poput teksta „Hit na internetu: Bizarna knjiga iz 1923. savjetuje muškarce koga ne trebaju oženiti“ (Klix.ba), pozicionirale su ženu u mnogostrukim diskriminirajućim dimenzijama. Najmanji kvantitativni udio objavljenih tekstova odnosio se na tematske sadržaje vezane za umjetnost, uspješnu profesionalnu karijeru,

2 <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/ruska> (pristupljeno 13. 10. 2022).

3 <https://www.klix.ba/vijesti/bih/pda-razocarani-smo-izostankom-reakcije-povodom-napada-na-jedinu-stranacku-predsjednicu-u-bih/230429101> (pristupljeno 29. 4. 2023).

nauku i istraživanje, potomstvo, zdravlje, biznis, socijalne tematike, modu, muziku, film, crnu hroniku, nasilje, prostituciju, aktivističke pokrete, dobrotvorne sadržaje, komemoracije i obilježavanja godišnjica smrti. Dominantni format objavljenih sadržaja bio je u vidu informacija, vijesti u vrlo oskudnom broju, intervju. Svi tekstovi potpisani su samo inicijalima, a izvori analiziranih tekstova, osim ustaljenih, pretežno su bili preuzeti sadržaji s društvenih mreža i drugih *online* platformi. Serioznije analitičke ili istraživačke forme nisu evidentirane, naročito s aspekta vremenskog kriterija, koji je, upravo u periodu istraživanja, obilježio predizborni i izborni proces u BiH, te smrt mlade Mahse Amini, kurdske porijekla, nakon što ju je uhapsila i pretukla policija za moral jer je navodno kršila pravila odijevanja i protesta u Iranu i širom svijeta.

Portal www.banjaluka.com, u periodu istraživanja objavio je ukupno 477 vijesti, od čega je 29 neposredno vezanih za žene. Najveći broj objavljenih tekstova, njih 14, odnosio se na vijesti iz oblasti *crne hronike*, u kojima su žene akterke ucjena, nasilja nad ženama, nasilja u kojima su žene nasilnici, korupcije i zloupotrebe položaja, nesreća, narušavanja javnog reda i mira, vožnje pod djelovanjem alkohola itd. („U statistici i žene nasilnici: Punica tukla zeta, kćerke očeve i majke sinove“, „Žena osumnjičena za napad na maloljetnicu ispred kafane“ (Banjaluka.com, 2022)). Većina tekstova sadržavala je negativan novinarski uklon u okviru kojeg je nasilništvo definirano rodnom subjektom nasilja, u ovim slučajevima žena, ali u obrnutim situacijama u kojima su muškarci subjekti nasilja nije naglašen rodni identitet nasilnika („Zbog pljačke i izbijanja zuba radnici kladionice osuđeni na 8 godina robije“, „Uperio pušku u ženu sa bebom: ‘Ako ne kreneš sa mnom, ubiću i tebe i sebe“ (Banjaluka.com)). Na drugome mjestu u odnosu na broj objavljenih tekstova nalaze se tematike vezane za *politiku* i *dobrotvorne aktivnosti*. U analiziranim tekstovima zabilježen je vid višestruke diskriminacije u tekstu „Ko je nova premijerka Italije: Hvalila Musolinija, protivni se LGBT lobiju“ (Banjaluka.com, 2022), žena političarka nije percipirana svojim profesionalnim svojstvima, već je uz njih naglašena njena ženska uloga, a njen politički stav kompariran s muškim, fašističkim i homofobičnim. Od ostalih tematika bili su zastupljeni sadržaji vezani za privatni život poznatih, potomstvo, umjetnost, komemoracije i godišnjice smrti te priče uspješnih žena. Dominantni format objavljenih sadržaja bio je u vidu informacija, vijesti, i u neznatnom broju intervju. Svi tekstovi potpisani su imenom i prezimenom, a izvori analiziranih tekstova, osim ustaljenih, pretežno su bili preuzeti sadržaji iz dnevnih novina. Serioznije analitičke ili istraživačke forme nisu evidentirane, kao i sadržaji koji pripadaju zabavnom, revijalnom fundusu. Portal www.hercegovina.info u periodu istraživanja objavio je ukupno 487 vijesti,

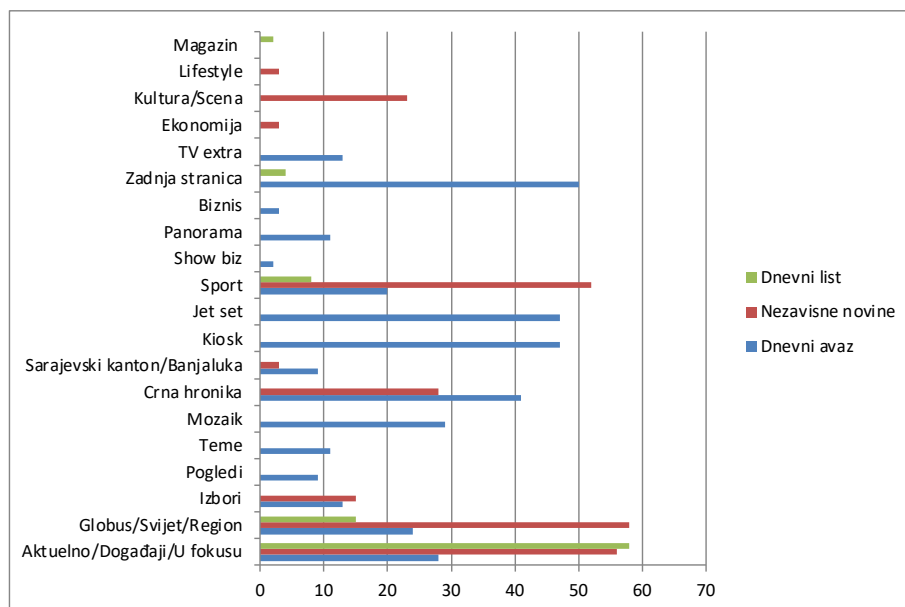
od čega 40 neposredno vezanih za žene. Tematika objavljenih sadržaja odnosila se na crnu hroniku, politiku, prostituciju, socijalne teme, aktivističke pokrete i demonstracije, komemoracije i godišnjice smrti te uspješne priče. Najveći broj tematiziranih sadržaja (17 tekstova) odnosio se na oblast *crne hronike*, koja je uključivala izvještaje o nasilju, nasilju nad ženama i djecom, nesrećama, vožnji pod djelovanjem alkohola, suđenjima, ubistvima, krađama, saobraćajnim nesrećama, otmicama, ucjenama i mobingu. Rodni identitet žene u ovim vijestima gotovo po pravilu je naglašavan u kontekstu u kojem je težina učinjenog djela ili nesretnih okolnosti trebala tom navedenom činjenicom biti utoliko veća. Vijesti u kojima su sankcionisani vozači koji su upravljali motornim vozilom ili su bili uhapšeni nisu etiketirani niti jednom vrstom određenja, pozitivnog ili negativnog, dok su ženama u takvoj vrsti narativa pripisani brojni neprimjereni jezički pejorativi („Polako mlada: Žena iz Bosanske Gradiške izašla normalno iz auta, a onda napuhala 5,19 promila“, „Najbliži saradnici narkobosa u BiH: Nakon što su uhitili dva dilera iz BiH, zagrebačka policija uhitila i dvije žene“ (Hercegovina.info, 2022)). Iz oblasti *politike* objavljeno je 12 tekstova u kojima je minimizirana profesionalna uloga žene sa seksističkim konotacijama („Do pobjedee mrva: Da nismo birali najljepšu kandidatkinju, nego najboljeg kandidata mogli smo u Predsjedništvo unatoč Komšiću“, „Prva dama SDA: Do podne zastupnica, od podne ravnateljica, pa sama sebi podnosi izvješće“ (Hercegovina.info, 2022)). Izborni rezultat političke kandidatkinje komentaran je efektima njenog fizičkog izgleda: „Definitivno se nameće pitanje što bi bilo da Dragan Čović nije birao najljepšu kandidatkinju, a da je birao najboljeg kandidata, koji bi dobio potporu i hrvatskih oporbenjaka“ (Hercegovina.info, 2022). Afirmativnih novinarskih uklona nije bilo, osim u samo jednom tekstu koji je tematizirao demonstrativni skup protiv femicida u cilju pooštavanja kazni za ubistvo i prevenciju nasilja nad ženama. Sadržaja iz oblasti revijalno-zabavnog konteksta nije bilo. Dominantni format objavljenih sadržaja bio je u vidu informacija, vijesti, i u neznatnom broju intervjua i reportaža. Tekstovi nisu potpisani, u rijetkim slučajevima samo prezimenom ili inicijalima, a izvori analiziranih tekstova, osim ustaljenih, pretežno su bili preuzeti sadržaji iz dnevnih novina i društvenih mreža. Serioznije analitičke ili istraživačke forme nisu evidentirane.

Gotovo svako izdanje *Dnevnog avaza* na naslovnoj stranici uključivalo je tematiziranje žene. Okviri tih izdvojenih tematskih bitnosti u 29 naslova najvećim dijelom odnose se na izvještavanje o kriminalnim radnjama („supruga i majka dilale drogu“, „kriminalne radnje sutkinje“, „ubijenog šefa

mafije pratila žena“, „političarka privedena zbog kupovine glasova“, „zašto majke ubijaju bebe“, „maloljetnice udavile staricu“) naglašavajući rodni identitet počinioca i potencirajući njenu tipičnu ulogu. Izdvojeni intervjui sa ženama iz profesionalnog djelokruga u naslovima su pozicionirali ženu u odnosu na muškarca, te naglašavali njenu fizičku vanjštinu, tj. izgled („doktorica koja je političaru spasila život“, „bankarka iz Švicarske kao s piste“, „muškarci ne žele žene koje zvocaju“, „do 14 godine udali je dva puta“). Naslovna stranica uključila je nekoliko izdvojenih tema vezanih za nasilje nad ženama i nesreće. Sumirajući kontekste tematika u kojima su žene bile centralne ličnosti, u 358 ukupno objavljenih sadržaja u Grafičkom prikazu 1 dat je broj objavljenih tekstova u odnosu na tematiku. Opskurnim fotografijama praćenim neumjesnim komentarima obilovale su posljednje stranice, najvećim brojem zastupljenih sadržaja o ženama koje u najdominantnijem obliku predstavljaju ženu isključivo u ulozi seksualnog objekta, ujedno je degradirajući i na osnovu starosnog identiteta („vatrena“, „plijeni oblinama“, „senzacionalno duge noge“, „ljepotica je sama“, „ostavlja bez daha“, „nije dovoljno zgodna“, „u 48. godini čeka blizance“, „proslavila 53. rođendan“, „ljubav sa 27 godina razlike“), kao i ilustracije stranica zabavnog formata ukrštenica i dodatka TV extra. Najviše sadržaja objavljeno je i u rubrikama „Jet set“ i „Kiosk“. Pjevačice, modeli, voditeljice, glumice, manekenke, modne kreatorice, redateljice, plesačice, influenserice, starlete, djevojke i supruge javnih ličnosti te članice kraljevskih porodica izložene su javnom tematiziranju privatnog života. Neraskidivost njihovog narativa s tradicijskim obilježjima povezana je s pričama o njihovoj finansijskoj i ekonomskoj stabilnosti, izgledu, porodicima i potomstvu, partnerima, udajama, vezama, razvodima i raskidima („Buca iz Hanovera želja joj je da se uda treći put“). Druga po brojnosti tema je rubrika „Crne hronike“, koja je izvještavala, u najvećem procentu, o nasilju nad ženama, ubistvima i pokušajima ubistava, nesrećama, saobraćajnim nesrećama, vožnji pod djelovanjem alkohola, ucjenama, roditeljskoj neodgovornosti, otmicama, uhođenju i zastrašivanju, nelegalnim i krivičnim djelima i presudama, većim dijelom isključivo s područja Bosne i Hercegovine. Rubrika „Aktuelno“ izdvojila je najznačajnija dešavanja u Bosni i Hercegovini akcentirajući teme u kojima su žene akteri koruptivnih okolnosti, kriminalnih radnji, humanih akcija, teškog života i stjecanja ekonomske neovisnosti, zdravstvenih problema, socijalnih potraživanja, izbornog procesa. Svjetska dešavanja oslikana su u rubrici „Globus“ kroz teme koje su obilježile smrt kraljice Elizabete i pobuna širom svijeta protiv nasilja i ograničavanja prava i sloboda izazvanih okrutnim činom šerijatske vlasti u Iranu. Rubrika „Pogledi“ izdvojila je intervjue, priče i analize s

ekonomisticama, profesoricama, političarkama, glumicama i sportašicama. „Teme“ su akcentirale detaljnije formate analize aktuelnih dešavanja, a one koje su bile vezane isključivo za žene odnosile su se na nasilje nad ženama, trgovinu ljudima, nemar u vršenju dužnosti i nesreće. Rubrike „Mozaik“ i „Panorama“ predstavile su neobične priče o ženama i njihovim interesovanjima, apelima za pomoć i traženje zaposlenja. Lokalne vijesti u rubrici „Sarajevski kanton“ apelirale su na socijalnu tematiku osnaživanja i zaštite zdravlja žena. Rubrika „Biznis“ uključivala je nekoliko uspješnih priča ženskog poduzetništva u poljoprivredi i nekonvencionalnim privrednicima, a različiti oblici predstavljenog stvaralaštva određeni su epitetom „ženskog“. Neke od najalarmantnijih etičkih oblasti novinarstva jesu pitanja manipulisanja audio i video zapisima, te pravo na privatnost i korištenje pozadinskih ili arhivskih snimaka. U analiziranim izdanjima ovog lista zabilježen je format objavljivanja fotografija anonimnih žena (ilustrativnih fotografija) uz tematizirani okvir najrazličitijeg dijapazona (ljubomore, stresa, anksioznosti, gojaznosti) koji podupiru narative isključivo ženskih tema i problema.

Grafički prikaz 1. Odnos broja objavljenih tekstova u listovima prema rubrikama

List *Nezavisne novine* objavio je 251 tekst u različitim rubrikama (Grafički prikaz 1) bazirajući se u većinskom procentu na lik i ulogu žena iz regiona i svijeta. Najveći broj tekstova objavljen je u rubrici „Događaji“, koja se

bavila zdravstvenom zaštitom žena apelirajući na preventivne preglede i njihovu organizaciju u cilju zaštite žena od učestalih oboljenja, podršku natalitetnoj politici i potpomognutoj oplodnji, socijalnim davanjima nezaposlenim majkama s više djece i suprugama poginulih boraca, obilježavanjima međunarodnih datuma te humanitarne apele za pomoć oboljelim ženama. U manjem procentu u okviru ove rubrike objavljeni su i sadržaji vezani za predizbornu kampanju i izborni proces, nesreće, nasilje nad ženama, kriminalne aktivnosti, tradicionalne rukotvorine, nagrade i posebno istaknuta djela žena. Od serioznije tematiziranih oblasti i formata ova rubrika je uključila samo jedan naslov – „Temeljni princip EU jednakost polova, Žene ni u EU ni u BiH još nisu ravnopravne“. Sadržaji iz svijeta sporta koji su tematizirali pretežno sportske aktivnosti žena bili su drugi po redu najviše zastupljenih tema. U nekoliko primjera primjetan je marginalizirajući narativ koji je potencirao težak put uspjeha i ekonomske ovisnosti u oblasti sportova kojima se bave žene, teme vezane za istrage zlostavljanja u američkoj nacionalnoj ženskoj fudbalskoj ligi te pitanja posjete supruga fudbalera na svjetskom prvenstvu u Kataru. Treća po brojnosti zastupljenih tema je rubrika „Svijet“, koja je izvještavala o smrti i sahrani kraljice Elizabete, kao i neobičnim interesovanjima ove monarhinje, izostavljajući analizu njene istinske uloge. Rubriku su upotpunili i izvještaji s protesta protiv šerijatske vlasti i drugih protesta žena. Trudnoća, nesreće, kriminal, ubistva, krivične prijave, zloupotrebe položaja, čedomorstva, vršnjačko nasilje, zlostavljanje i seksualno uznemiravanje bile su teme srodne rubrici „Svijet“, a vezane za žene iz *regiona* gotovo pripadajuće rubrikama crne hronike. „Hronika“ je obrađivala gotovo iste tematike domicilnog društvenog okruženja. „Kultura/Scena“, za razliku od spomenutih sadržaja, na iznimno korektan način zastupila je niz intervjuja s umjetnicama, glumicama, slikarkama potencirajući njihov profesionalni angažman i sveukupnu ulogu u društvu. Rubrika je sadržavala i najave koncerata, izložbi i predstava pod ženskim autorstvom, te rubrike sjećanja na žene iz svijeta kulture, umjetnosti i muzike. Za razliku od zastupljenih sadržaja iz oblasti kulture, rubrika posvećena izborima „Izbori u BiH 2022“ u minimalnom procentu zastupala je žene u profesionalnim ulogama političarki. U nekoliko tekstova, dva intervjuja i izjavama, spomenute su samo tri političarke – Željka Cvijanović, Jelena Trivić i Brojana Krišto, u redovnim predizbornim aktivnostima skupova i glasanja. Naslovna stranica lista, gotovo svih brojeva, uključivala je izdvojene naslove intervjuja sa ženama iz svijeta kulture i aktuelnih društvenih tematika. Neprimjerene fotografije i neumjesne jezičke konstrukcije koje predstavljaju ženu isključivo u ulozi seksualnog objekta nisu bile zastupljene u ovom listu,

dok su ilustrativne korištene u oslikavanju potomstva, usvajanja i drugih tradicijskih uloga korištene u malom procentu.

U odnosu na prethodna dva dnevna lista, *Dnevni list* u sedam rubrika objavio je kvantitativno manje tema, vijesti i sadržaja neposredno vezanih za žene, ukupno 87. Za razliku od prethodno analiziranih listova, ovaj format nije potencirao tematike vezane za kriminalne radnje, nasilje, nesreće, privatni život, dobrotvorne kampanje i uspješna poduzetništva. U dosta oskudnom kvantitativnom smislu bavio se ulogom političarki u izbornom procesu te političarkama iz regiona i svijeta, kao i analizom teme „Koliko je žena zastupljeno u političkim strankama?“ projekta „Ženska ljudska prava i EU integracije“. Rubriku „Događaji“ upotpunile su i serioznije obrađene teme napada na novinarku, položaja žena u ruralnim i urbanim područjima, panel-diskusije „nevidljive žene u obrazovanju, statistikama zapošljavanja žena i dostojanstvenom radu, ženskoj seksualnosti te Koaliciji za rod i klimu UN-a“. List je objavio i nekoliko stručnih analiza i intervjua sa stručnjakinjama iz različitih oblasti, medicine, politologije itd. Od socijalnih tematika list je uključio sadržaje vezane za donošenje zakona o nezaposlenim porodiljama HNŽ-a, kantonalni program aktivnosti za prevenciju karcinoma dojke i socijalna izdavanja za nezaposlene majke sa četvero i više djece. U narativima analiziranih sadržaja nisu potencirane tradicijske uloge žene, osim u jednom izdvojenom tekstu rubrike „Sport“ koji je govorio o sportskim aktivnostima uspješne teniserke što nastavlja svoju karijeru nakon rođenja djeteta. Sadržaja s konotacijom fizičkog izgleda, seksualne objektivizacije, degradacije u odnosu na starosni identitet i pozicioniranja u odnosu na muškarca nije bilo, kao ni neprimjerenih fotografija i neumjesnih jezičkih konstrukcija. List je koristio ilustrativne fotografije koje mogu sugerirati na povezanost rodnog identiteta s tematikom sadržaja kod tema o utjecaju pandemije na mentalno zdravlje i o siromaštvu. Naslovna stranica izdvojila je samo nekoliko tematika aktuelnih dešavanja u 12 izdvojenih naslova.

Postmoderna dekonstrukcija različitosti

Rodne nejednakosti ne određuje primarna biološka različitost spolova, već različita učenja o rodnom identitetu koja između ostalog re/prezentuju, konstruiraju i učvršćuju mediji. Medijske politike kontinuiranog potenciranja nejednakosti, ignorisanja ili neprimjerenog predstavljanja rodnog identiteta učestvuju u kreiranju rodne diskriminacije i obrazaca

koji postaju općedruštveno prihvaćeni. U istraživanju iz 2006. godine Isanović (2006), analizirajući žene u slikovnom, tekstualnom i lingvističkom kontekstu novinskih rubrika u devet novinskih izdanja Bosne i Hercegovine, Hrvatske i Srbije, navodi da se muškarci pojavljuju pet puta češće od žena na naslovnica i u sadržaju novina. U 77,5% slučajeva muškarci su imali centralnu ulogu u tekstovima, a žene, vrlo rijetko, u procentu od 13,3%. Centralna uloga žene u ovim novinskim analiziranim izdanjima bila je pozicionirana u revijalnim rubrikama (34%), kulturi i umjetnosti (18,9%) i rubrikama koje su izvještavale o kriminalu i nesrećama (12,8%). Ekspertska, stručna mišljenja novine su bilježile u 89,2% od strane muškaraca, a 10,8% od strane žena. U analiziranom sadržaju žene se identificiraju, bez obzira na svoje profesionalne uloge, u smislu majčinstva, bračnog ili porodičnog života. Prisutnost fotografija također je zabilježena u korist muškaraca, a Bosna i Hercegovina našla se na drugome mjestu u odnosu na jezičku rodnu neosjetljivost prema ženama. Sumirajući i komparirajući rezultate sličnog istraživanja, manjeg formata i diferentne metodologije, mogu se zamijetiti gotovo identični rezultati u odnosu na izvjesnu vremensku distancu.

Zaključci istraživanja pokazuju da je u kvantitativnom smislu rodni identitet žena zadovoljavajuće zastupljen u analiziranim medijskim formatima, ali da taj kvantitativni segment nije nužno označavao i kvalitativnu dimenziju zastupljenosti. Uvažavajući kriterije prirode i formata medija koji određuju i vid zastupljenosti određenih sadržaja, analizirani medijski formati *online* i printanih medija objavljivali su sadržaje neposredno vezane za žene, najviše u okviru tematika privatnog života poznatih, izgleda i tijela, crne hronike, politike i sporta. U nešto manjem obimu zastupljene su bile i teme iz oblasti kulture, svjetskih i regionalnih dešavanja, dobrotvornih i humanitarnih akcija, zdravstvene zaštite žena i socijalnih problematika. U značajnijim, ozbiljnijim informativnim žanrovima žene su „nevidljive“. Dominantna urednička politika primat ženske vidljivosti dodjeljuje manje značajnim rubrikama i segmentima, kao što su zabava, kultura itd. Formati analiziranih tekstualnih sadržaja su skromni i pripadaju osnovnim formama novinarskog oblikovanja informacija, vijesti i izvještaja. U malom procentu zastupljeni su intervjui te analitičke, istraživačke forme. Pozicioniranost tekstualnih sadržaja je marginalna, a žene su, rijetko, u njima centralni akter i izvor informacija. Medijske slike o ženama analiziranih sadržaja naglašavaju rodni identitet, potenciraju tradicijske i stereotipne narative tipičnih ženskih uloga majke, supruge, domaćice, promiču ideale prihvatljive ženske ljepote i fizičkog izgleda, svode ženski lik u domeni seksualne

objektivizacije, pozicioniraju žene na ličnom i profesionalnom planu u odnosu na muškarce, naročito naglašavajući njihovu ovisnost, te promiču gerontoizam, diskriminaciju na osnovu starosne dobi. Dominantne poruke tih medijskih slika i narativa na tragu su marginalizacije, degradacije, stereotipizacije i diskriminacije. U dominantnim narativima žene su predstavljene u vrlo ograničenim socijalnim i profesionalnim kontekstima, a teme ne akcentiraju i ne prikazuju relevantne problematike, interese i pozicije ženske populacije. Profesionalne uloge žena i dalje su isključivo eksponirane u „domeni ženskih interesovanja“, lakog i zabavnog sadržaja, dok je ozbiljnija i serioznija ekspertska analiza prepuštena muškarcima. Takvi narativi sugerišu da u bosanskohercegovačkom društvu gotovo da i ne postoji drugačija uloga, značajnost ili doprinos žena, nazvali to „simboličnim uništenjem žena“ (Tuchman 1978, citirano u: Milivojević 2004) ili „simboličkim isključivanjem – getoizacijom ženskih iskustava i interesovanja“ (Milivojević, 2004). U analiziranim medijskim formatima zastupljeno je korištenje fotografija s likom žena u ilustrativne svrhe. Korištenje anonimnih ženskih modela kao slikovne potpore tekstu može se promatrati u funkcionalnoj, narativnoj i etičkoj dimenziji. Ilustrativna analiza medijskih formata pokazuje nizak stepen funkcionalne povezanosti slike i teksta. Prikazivanje anonimnih žena, modela u dijapazonu pretežno zdravstvenih, porodičnih ili modnih tematika ne odgovara smisljenoj povezanosti tekstualnog sadržaja i slike i podupire narrative isključivih ženskih tema i problema, čak i onih koje to nisu. Mejer i Zonen (Gofman, 1979, citirano u: Brigs, Kobli, 2005), analizirajući prikazivanje roda u reklamnoj industriji, mišljenja su da muškarci imaju bližu vezu s realnošću nego predstave žena, češće se pojavljuju u žanrovima vijesti i tekućih zbivanja, te njihovi prizori u reklamama imaju direktniju vezu s realnošću nego prizori žena, u kojima publika vidi manekenke i modele koji se pretvaraju. U analiziranom ilustrativnom fundusu nalaze se i fotografije eksplicitnog konteksta i pozadinske funkcionalnosti koje na mnogo načina nisu u skladu s etičkim principima izvještavanja i kontradiktorni su zahtjevima za poštivanje prava na privatnost i prava na korištenje arhivskih ili pozadinskih ilustrativnih fotografija.

Analiza potvrđuje stajalište istraživanja da medijske prezentacije printanih i *online* izdanja u Bosni i Hercegovini promiču i učvršćuju već postojeće konstrukcije rodnih različitosti i akcentiraju stereotipne reprezentacije žena. Značajnije pitanje jeste na koji način takvi sadržaji i uredničke politike obrazuju svoju publiku, posebice žensku. Polazeći od činjenice da su mediji značajan re/prezent, kreator podsvjesnog razvijanja, učenja i učvršćivanja

stavova o rodnom i svakom drugom identitetu, od velikog je značaja apelirati na kreirane medijske predstave i prikaze o ženama. Postfeministička kritika medija danas je usmjerena na druge vidove problematika medijske zastupljenosti i diskriminacije, što nužno ne sugerira povoljniji medijski položaj žene od onog povijesnog. Medijski prikazi trebali bi biti kreirani u duhu postmodernističkog feminizma koji naglašava pozitivne strane različitosti i dekonstrukciju postojećih shvatanja rodne oprečnosti preoblikujući suprotnosti na nov i pozitivan način, čime će se promicati ideje ravnopravnosti te ograničiti rodna diskriminacija. U sadržinskom smislu medijskih re/prezentacija to podrazumijeva uključivanje žena u profesionalne tematike *mainstream* rubrika u smislu njihovih realnih, ostvarenih kvaliteta, znanja i sposobnosti, kao i izdvajanje prostora za žene koje su na putu izgradnje svoje karijere i izvan takvih mogućnosti te poštivanje svih vidova etičkih pravila i principa koji zastupaju isključivanje svih oblika marginalizacije, degradacije, diskriminacije, stereotipizacije, te nalažu poštivanje privatnosti. Takav zaokret od dominantnih narativa predviđa sve više studija koje govore u prilog veće zastupljenosti žena na rukovodećim medijskim funkcijama i uredničkim pozicijama. Predmet neke druge analize bio bi da li takvi podaci mogu rezultirati i drugačijim narativima o rodnom identitetu žena u medijima ili proizvoditi „mentalitet opsade“ (Henriques 1988, citirano u: Brigs, Kobli, 2005), tj. ideju da sve pripadnice, bez obzira na rod, moraju dijeliti ista mišljenja i stavove.

Popis korištene literature i drugih izvora

- Brigs, A., Kobli, P. (2005). *Uvod u studije medija*. Beograd: Clio.
- Giddens, A. (2009). *Sociology*. (6th ed.). Revised and updated with Philip W. Sutton Polity Press.
- Isanović, A. (2006). Media Discourse as a Male Domain: Gender Representation in The Daily Newspapers of Bosnia and Herzegovina, Croatia and Serbia. Stereotyping: Representation of Women in Print Media in South East Europe, 43-81. Sarajevo: Mediacentar, <https://www.media.ba/sites/default/files/stereotyping.pdf>, pristupljeno 8. 5. 2023.
- Milivojević, S. (2004). Žene i mediji: Strategije isključivanja. *Genero: Časopis za feminističku teoriju i studije kulture*. Centar za ženske studije i Centar za studije roda i politike, 11–24. UDK: 616.346.2-055.2:316.774, Beograd: Fakultet političkih nauka.
- Osmančević, E. (2021). Mapiranje medijskih web portala u Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Centar za promociju civilnog društva, https://civilnodrustvo.ba/wp-content/uploads/2021/06/Istrazivanje-Mapiranje-medijskih-web-portala-u-BiH-1_compressed.pdf, pristupljeno 20. 9. 2023.
- I. S. (16. 9. 2022). Bila popularna 1990-ih, Nekadašnja glumačka zvijezda kritikovana zbog fizičkog izgleda: Neprepoznatljiva je. www.klix.ba, *Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/nekadasnja-glumacka-zvijezda-kritikovana-zbog-fizickog-izgleda-neprepoznatljiva-je/220916109>, pristupljeno 16. 9. 2022.
- D. J. (20. 9. 2022). Nikad mršavija, Kim Kardashian šokirala gledatelje svojim izgledom: Gdje su nestale njene obline? www.klix.ba, *Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/kim-kardashian-sokirala-gledatelje-svojim-izgledom-gdje-su-nestale-njene-obline/220920129>, pristupljeno 20. 9. 2022.
- D. J. (28. 9. 2022). Era velikih stražnjica, Stručnjaci zabrinuti: Trend oblina završava, mršavost se ponovo vraća u modu. www.klix.ba, *Lifesyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/strucnjaci-zabrinuti-trend-oblina-završava-mršavost-se-ponovno-vraca-u-modu/220928033>, pristupljeno 28. 9. 2022.
- N. O. (13. 10. 2022). Tvrde da je prava kosa, Ruska političarka je

- hit na internetu zbog neobične frizure, prkosi gravitaciji. www.klix.ba, *Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/showbiz/ruska-politicarka-je-hit-na-internetu-zbog-neobicne-frizure-prkosi-gravitaciji/221013131>, pristupljeno 13. 10. 2022.
- I. S. (20. 9. 2022). Ima 65 godina, Fitness zvijezda oduševila izgledom u sedmoj deceniji: Želim inspirisati žene svih dobi. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/fitness-zvijezda-odusevila-izgledom-u-sedmoj-deceniji-zelim-inspirisati-zene-svih-dobi/220920039>, pristupljeno 20. 9. 2022.
 - I. B. (21. 9. 2022). Ruši brojne predrasude, Brazilka u 68. godini odlučila riskirati i postati manekenka. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/brazilka-u-68-godini-odlucila-riskirati-i-postati-manekenka-osjecam-se-kao-da-su-mi-22/220921144>, pristupljeno 21. 9. 2022.
 - N. O. (23. 9. 2022). Donna D`errico, Glumica serije Baywatch otkrila tajne mladolikog izgleda: U 54. godini izgleda zadivljujuće. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/glumica-serije-baywatch-otkrila-tajne-mladolikog-izgleda-u-54-godini-izgleda-zadivljujuce/220922164>, pristupljeno 23. 9. 2022.
 - I. B. (23. 9. 2022). Uoči 50. rođendana, Gwyneth Paltrow pokazala zavidnu figure u bikiniju, godinama je vjerna istoj fitness rutini. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/fitness/gwyneth-paltrow-pokazala-zavidnu-figuru-u-bikiniju-godinama-je-vjerna-istoj-fitness-rutini/220923097>, pristupljeno 23. 9. 2022.
 - I. S. (30. 9. 2022). Poznata manekenka izgleda fenomenalno u 67. godini, trenutno promoviše svoj prvi dokumentarac. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/poznata-manekenka-izgleda-fenomenalno-u-67-godini-trenutno-promovise-svoj-prvi-dokumentarac/220930116>, pristupljeno 30. 9. 2022.
 - I. S. (8. 10. 2022). Ima 74. godine, Verica Rakočević o starenju: Svaka bora mi je korak ka kraju. www.klix.ba, *Lifestyle*, <https://www.klix.ba/lifestyle/modailjepota/verica-rakocevic-o-starenju-svaka-bora-mi-je-korak-ka-kraju/221008078>, pristupljeno 8. 10. 2022.
 - D. J. (18. 9. 2022). Kandidatkinja za Parlament pohvalila se da je „klepila“ psa kišobranom dok je spavao. www.klix.ba, *Vijesti*, <https://www.klix.ba/vijesti/bih/kandidatkinja-za-parlament-pohvalila-se-da-je-klepila-psa-kisobranom-dok-je-spavao/220918064>, pristupljeno 18. 9. 2022.

- I. S. (22. 9. 2022). Lizde-Kurt kritikovala Našu stranku: Čudić se dopala ideja da njen muž bude direktor SARTR-a. *www.klix.ba, Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/kultura/lizde-kurt-kritikovala-nasu-stranku-cudic-se-dopala-ideja-da-njen-muz-bude-direktor-sartr-a/220922081>, pristupljeno 22. 9. 2022.
- D. J. (19. 9. 2022). Fotka Bidena i Turković inspirisala ekipu na internetu: Ma samo nek` je po redu. *www.klix.ba, Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/zanimljivosti/fotka-bidena-i-turkovic-inspirisala-ekipu-na-internetu-ma-samo-nek-je-po-redu/220919148>, pristupljeno 19. 9. 2022.
- I. B. (25. 9. 2022). Hit na internetu: Bizarna knjiga iz 1923. Savjetuje muškarce koga ne trebaju oženiti. *www.klix.ba, Magazin*, <https://www.klix.ba/magazin/zanimljivosti/hit-na-internetu-bizarna-knjiga-iz-1923-savjetuje-muskarce-koga-ne-trebaju-ozeniti/220925041>, pristupljeno 25. 9. 2022.
- D. P. (10. 10. 2022). U statistici i žene nasilnici: Punica tukla zeta, kćerke očeve i majke sinove. *www.banjaluka.com, BiH*, <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/u-statistici-i-zene-nasilnici-punica-tukla-zeta-kcerke-ocve-i-majke-sinove/>, pristupljeno 10. 10. 2022.
- LJ. R. (14. 10. 2022). Žena osumnjčena za napad na maloljetnicu ispred kafane. *www.banjaluka.com, BiH*, <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/zena-osumnjicena-za-napad-na-maloljetnicu-ispred-kafane/>, pristupljeno 14. 10. 2022.
- D. S. (22. 9. 2022). Zbog pljačke i izbijanja zuba radnici kladionice osuđen na 8 godina robije. *www.banjaluka.com, Aktuelno*, <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/zbog-pljacke-i-izbijanja-zuba-radnici-kladionice-osudjen-na-8-godina-robije/>, pristupljeno 22. 9. 2022.
- LJ. R. (26. 9. 2022). Uperio pušku u ženu sa bebom: „Ako ne kreneš sa mnom ubiću i tebe i sebe“. *www.banjaluka.com, Aktuelno*, <https://www.banjaluka.com/aktuelno/bih/uperio-pusku-u-zenu-sa-bebom-ako-ne-krenes-sa-mnom-ubicu-i-tebe-i-sebe/>, pristupljeno 26. 9. 2022.
- (26. 9. 2022). Ko je nova premijerka Italije: Hvalila Musolinija, protivi se LGBT lobiju. *www.banjaluka.com, Aktuelno*, <https://www.banjaluka.com/aktuelno/svijet/ko-je-nova-premijerka-italije-hvalila-musolinija-protivi-se-lgbt-lobiju/>, pristupljeno 26. 9. 2022.

- K. P. (3. 10. 2022). Do pobjedee mrva: Da nismo birali najljepšu kandidatkinju, nego najboljeg kandidata mogli smo u Predsjedništvo unatoč Komšiću. [www.hercegovina.info](https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/do-pobjedee-mrva-da-nismo-birali-najljepsu-kandidatkinju-nego-najboljeg-kandidata-mogli-smo-u-predsjednistvo-unatoc-komsicu/206672/), *Vijesti, BiH*, <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/do-pobjedee-mrva-da-nismo-birali-najljepsu-kandidatkinju-nego-najboljeg-kandidata-mogli-smo-u-predsjednistvo-unatoc-komsicu/206672/>, pristupljeno 3. 10. 2022.
- (28. 9. 2022). Prva dama SDA: Do podne zastupnica, od podne ravnateljica, pa sama sebi podnosi izvješće. [www.hercegovina.info](https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/prva-dama-sda-do-podne-zastupnica-od-podne-ravnateljica-pa-sam-sebi-podnosi-izvjescje/206550/), *Vijesti, BiH*, <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/prva-dama-sda-do-podne-zastupnica-od-podne-ravnateljica-pa-sam-sebi-podnosi-izvjescje/206550/>, pristupljeno 28. 9. 2022.
- (14. 10. 2022). Polako mlada: Žena iz Bosanske Gradiške izašla normalno iz auta, a onda napuhala 5,19 promila. [www.hercegovina.info](https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/polako-mlada-zena-iz-bosanske-gradiske-izasla-normalno-iz-auta-a-onda-napuhala-5-19-promila/206922/), *Vijesti, BiH*, <https://www.hercegovina.info/vijesti/bih/polako-mlada-zena-iz-bosanske-gradiske-izasla-normalno-iz-auta-a-onda-napuhala-5-19-promila/206922/>, pristupljeno 14. 10. 2022.
- (17. 9. 2022). Najbliži saradnici narkobosa u BiH: Nakon što su uhitili dva dilera iz BiH, zagrebačka policija uhitila i dvije žene. [www.hercegovina.info](https://www.hercegovina.info/vijesti/crna-kronika/najblizi-suradnici-narkobosa-u-bih-nakon-sto-su-uhitili-dva-dilera-iz-bih-zagrebacka-policija-uhitila-i-dvije-zene/206314/), *Vijesti, BiH*, <https://www.hercegovina.info/vijesti/crna-kronika/najblizi-suradnici-narkobosa-u-bih-nakon-sto-su-uhitili-dva-dilera-iz-bih-zagrebacka-policija-uhitila-i-dvije-zene/206314/>, pristupljeno 17. 9. 2022.

Komuniciranje različitosti u društvu i osnaživanje mladih za proaktivno djelovanje

LAMIJA SILAJDŽIĆ¹

ANIDA DUDIĆ-SIJAMIJA

Fakultet političkih nauka, Univerzitet u Sarajevu

Sažetak: U ovom radu prikazan je primjer dobre prakse kako se mladi zajedničkim društvenim djelovanjem osposobljavaju za svijet različitosti. Institut za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu svojim aktivnostima potiče mlade da kritički promišljaju i/ili se suprotstavljaju narativima podjela, govoru mržnje, rodnim i drugim nejednakostima. Poseban fokus rada je na predstavljanju Omladinske akademije o konstruktivnom narativu, čiji je cilj osnažiti mlade iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore da se putem koncepta medijske i informacijske pismenosti aktivno uključe u borbu protiv štetnih sadržaja (naročito na internetu), kao i da unaprijede međusobno razumijevanje i povjerenje. Kroz empirijski dio rada ispitani su stavovi i iskustva mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore o poštivanju različitosti u društvu. Uzorak istraživanja činili su polaznici Omladinske akademije o konstruktivnom narativu (N=70). Rezultati istraživanja pokazali su da mladi putem životnih i obrazovnih iskustava dolaze u interakciju s Drugima i Drugačijima, ali i dalje doživljavaju ili svjedoče diskriminirajućoj komunikaciji zbog svojih identiteta i/ili vjerovanja. Rezultati istraživanja potvrđuju važnost formalnih i neformalnih aktivnosti u promicanju proaktivnog djelovanja mladih za društvo različitosti.

Ključne riječi: mladi, društvo različitosti, jednakost, proaktivnost, komunikacija

Abstract: This paper presents an example of best practice in training young people for a world of diversity through joint social action. The Institute for Social Studies at the Faculty of Political Science of the University of Sarajevo uses its activities to encourage young people to think critically and/or oppose the narratives of division, hate speech,

1 Kontakt osoba: lamiya.silajdzic@fpn.unsa.ba

gender and other inequalities. The paper strongly focuses on the Youth Academy on Constructive Narratives which aims to empower young people from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro to actively join the fight against harmful content (especially online) through the concept of media and information literacy, while also improving mutual understanding and trust. The empirical part of the paper examines the attitudes and experiences of young people from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Montenegro in terms of respect for diversity in the society. The research sample comprised the participants of the Youth Academy on Constructive Narratives (N = 70). Research results show that young people interact with the Others and the Different as part of their life and education, but nevertheless experience or witness discriminatory communication due to their identity and/or beliefs. These results confirm the importance of formal and informal action in promoting proactive youth action towards a diverse society.

Keywords: youth; diverse society; equality; proactivity; communication.

Uvod

Be tolerant with Others and strict with yourself.

Marcus Aurelius

Svijet u kojem živimo mogao bi se opisati kao svijet raznolikosti. Kako navode autori (poput Evers 2012, Verkuyten i Killen 2021), svijet je raznolik u pogledu fizičkog okruženja, tehnologije, ali i u smislu društvene organizacije, misli, praksi, vjerovanja i pogleda na društvena kretanja. Upravo ta raznolikost ponekad dovodi do nerazumijevanja, neprihvatanja i netoleriranja drugih i drugačijih, te čini nužnim promoviranje tolerancije među ljudima jer, kako navodi Walzer (1997), tolerancija čini razlike mogućim, a razlike čine toleranciju neophodnom. Posmatrana kao višedimenzionalan fenomen (Handayani et al., 2021), tolerancija u najkraćem znači potruditi se da živimo u harmoniji s različitim ljudima. Poštivanje različitosti je i jedna od tri temeljne vrijednosti i kompetencije Ujedinjenih naroda (UN), a u Univerzalnoj deklaraciji o kulturnoj raznolikosti (UNESCO, 2001) navodi se da su „poštivanje različitosti kultura, tolerancija, dijalog i saradnja, u ozračju međusobnog povjerenja i razumijevanja, među najboljim garantima međunarodnog mira i sigurnosti“. U preambuli ove deklaracije također se navodi da „proces globalizacije, pospješen brzim razvojem novih informacijskih i komunikacijskih tehnologija, iako predstavlja izazov za kulturnu raznolikost, stvara uslove za obnovu dijaloga među kulturama i civilizacijama“. Dakle, pojava i

ekspanzija digitalnih tehnologija, uz fenomen ili zahvaljujući globalizaciji, učinili su da svijet kojem danas svjedočimo odista oslikava McLuhanovo *globalno selo* (Milardović, 2010). Kako bi se ostvarila, njegovala i unaprijedila harmonija života u raznolikim društvima globalnog sela, potrebno je razvijati i unapređivati komunikacijske vještine pojedinaca jer je komuniciranje imanentna čovjekova karakteristika i omogućava mu razmjenu misli i ideja s drugim ljudima kojom ostvaruje svoj potencijal kao društveno biće. Od toga kakvu komunikaciju njegujemo, može zavisiti to kakav život živimo – da li smo opredijeljeni za konstruktivan ili destruktivan pristup u komuniciranju s drugima, a potom i u djelovanju. O konstruktivnom pristupu komunikaciji i potrebi za promoviranjem konstruktivnog narativa uopće sve se intenzivnije govori u društvenim i humanističkim naukama (Mangone, 2022; Turčilo, 2021; Delić, 2021; Krznarić Janković, 2020; Radoslavić, 2019; Van De Carr, 2015. i dr.). Promoviranjem konstruktivnog narativa u društvu postiže se svjesnost da nije dovoljno prepoznati određeni društveni problem, već treba tragati za mogućim rješenjima tog problema.

Konstruktivan pristup pomaže i u borbi protiv sve većeg broja štetnih sadržaja i pojava u društvu, naročito u digitalnom okruženju u kojem smo izloženi velikom broju podataka i informacija. Sve više naših svakodnevnih aktivnosti preselilo se u digitalnu sferu, ali neprestano svjedočimo i činjenici da nismo u potpunosti svjesni svih kretanja i izazova koji se vrlo često nalaze ispod površine nepreglednog digitalnog okeana. Digitalno okruženje, zbog svoje neregularnosti, sadrži i štetne sadržaje, netrpeljivosti, netolerancije i govor mržnje, a naročito su im izloženi mladi ljudi koji veći dio svog slobodnog vremena danas provode upravo *online* (Turčilo et al., 2019; Hodžić i Sokol, 2019; Silajdžić i Dudić, 2020).

U *Specijalnom izvještaju o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini* iz 2021. godine ombudsmeni za ljudska prava BiH navode da svijest o opasnostima i posljedicama govora mržnje u Bosni i Hercegovini nije dovoljno razvijena, te da se pravo na slobodno izražavanje vrlo često zloupotrebljava – najprije u virtualnoj formi. Ombudsmeni u ovom izvještaju navode i da je uspostavljeni društveni sistem vrijednosti i stepen tolerancije u Bosni i Hercegovini takav da je odnos prema drugom u najmanju ruku neutralan, a često nažalost i nasilan. Takav odnos najčešće se manifestuje mizoginijom i atakom na one koji su drugačije političke i seksualne orijentacije. Da se govor mržnje nesmetano širi u *online* prostoru i u Srbiji, pokazalo je istraživanje Janjić (2020) kroz četiri studije slučaja *online* govora mržnje usmjerenog protiv migranta, opozicije, novinara i mladih.

Odgovornost za borbu protiv štetnih sadržaja, govora mržnje, netolerancije i podjela snose podjednako svi – i pojedinci i institucije (institucije vlasti, regulatorna tijela, obrazovni sistemi, mediji, civilni sektor, građani). Značajnu ulogu, dakle, mogu i trebaju imati i sami mladi ljudi, koji se kroz zajedničko društveno djelovanje mogu boriti za bolji položaj sebe ili drugih u društvu te tako doprinositi pozitivnoj transformaciji u svojim zajednicama. Nekoliko istraživanja koja su se bavila društvenim angažmanom mladih pokazalo je da su mladi nedovoljno zainteresirani za društveni angažman u vidu aktivizma, volontiranja ili učešća u raznim oblicima organizacija orijentisanim prema poboljšanju života društva i zajednice (Cherry, 2012; Dostie-Goulet, 2009; Putnam, 1995, 2000; prema Krolo i Puzek, 2015). Istraživanje provedeno u Studiji o mladima BiH (2019) na uzorku 1000 ispitanika pokazalo je da mladi u bosanskohercegovačkom društvu nisu zainteresovani za društveni angažman, te da čak 66,1% mladih nije nikada učestvovalo ni u jednom obliku volonterskog rada. Međutim, primjeri dobre prakse poput regionalne inicijative Ujedinjenih naroda „Mladi za inkluziju, jednakost i povjerenje“ i angažman mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore kroz Omladinsku akademiju o konstruktivnom narativu pokazali su benefite osnaživanja i podsticanja mladih na zajedničko društveno djelovanje. Obrazovanje (i formalno i neformalno) je i u Studiji javnih politika – Unapređenje položaja mladih u FBiH (2020) prepoznato od mladih kao ono koje ima ključnu ulogu u razvoju znanja i vještina koje su važne za prevenciju govora mržnje i stvaranje osjećaja jednakosti za svakog mladog čovjeka u društvu.

Metodološki okvir rada

Predmet istraživanja u ovom radu jesu načini „komuniciranja različitosti“ među mladima te modaliteti njihovog osnaživanja i podsticanja na proaktivno, konstruktivno djelovanje u društvu. Rad ima dva cilja: a) ispitati stavove i iskustva mladih iz Bosne i Hercegovine, Srbije i Crne Gore o poštivanju različitosti u društvu, te b) predstaviti primjer dobre prakse kako se mladi kroz zajedničko društveno djelovanje (kroz Omladinsku akademiju o konstruktivnom narativu) osposobljavaju za društvo različitosti.

U radu su korištene kvalitativne i kvantitativne metode istraživanja. Kvalitativna metoda – deskriptivna studija slučaja, i kvantitativna metoda ispitivanja – tehnikom anketnog upitnika. Pri kreiranju anketnog upitnika

korištena je kombinacija pitanja iz nekoliko mjernih instrumenata: The YES Survey Instrument (Hansen i Larson, 2005), International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) Survey Questionnaires (International Center for Research on Women i Instituto Promundo, 2011) i Upitnik o govoru mržnje *online* (Pachecho i Melshuish, 2018). Anketni upitnik sastojao se od 20 pitanja, a uzorak u istraživanju činili su učesnici Omladinske akademije o konstruktivnom narativu: 35,7% muškaraca i 64,3% žena. Iz Bosne i Hercegovine je učestvovalo 51,4% ispitanika, iz Srbije 35,7%, dok je iz Crne Gore učestvovalo 12,9% ispitanika. Učesnici pohađaju fakultete iz oblasti društvenih (75,4%), humanističkih (23,2%) i tehničkih nauka (1,4%). Ukupno 85,5% studenata pohađa prvi ciklus studija (*bachelor* studij): 14,5% studenata pohađa prvu godinu, 26,1% njih pohađa drugu godinu, dok 33,3% pohađa treću godinu. U istraživanju se 11,6% studenata izjasnilo da pohađa četvrtu godinu studija. Oko 15% studenata pohađa drugi ciklus studija: 7% njih pohađa prvu godinu, dok 7,4% pohađa drugu godinu studija.

U istraživanju je postavljeno nekoliko ključnih pitanja: *Koliko često mladi komuniciraju s „Drugim i Drugaćijim“? Da li su bili izloženi diskriminirajućim događajima zbog svojih ličnih karakteristika, uvjerenja ili opredjeljenja? Da li mladi smatraju da se u njihovom društvu dovoljno posvećuje pažnja uključenosti i jednakosti svih članova? Da li smatraju da je rodna ravnopravnost u dovoljnoj mjeri ostvarena u njihovom društvu?*

Da li su doživjeli ili svjedočili diskriminirajućoj komunikaciji u digitalnom prostoru koja vrijeđa, diskriminira, zlostavlja i/ili omalovažava zbog identiteta/ vjerovanja/opredjeljenja? Da li je potrebno kroz formalno i neformalno obrazovanje podučavati/podsticati mlade na poštivanje različitosti i osnažiti ih za proaktivno djelovanje? Da li je mladima Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem žive?

Hipoteza od koje smo krenuli u istraživanje glasila je: *Uprkos proaktivnom djelovanju mladih u promicanju poštivanja različitosti u društvu, u komunikaciji s pojedincima i grupama doživljavaju i svjedoče diskriminaciji prema Drugima zbog različitih identiteta i vjerovanja.*

Istraživanje je provedeno u periodu mart – maj 2023. godine uz pomoć alata Google forms². *Online* anketni upitnik je dostavljen učesnicima Omladinske akademije o konstruktivnom narativu. Anketni upitnik je bio

² Dostupno na: [ANKETNI UPITNIK O KOMUNICIRANJU RAZLIČITOSTI U DRUŠTVU I PROAKTIVNOM DJELOVANJU MLADIH \(google.com\)](https://www.google.com), pristupljeno 26. 4. 2023.

anonimnog karaktera. S obzirom na to da je istraživanje bilo dobrovoljno, ispitanici su mogli odustati od učešća u bilo kojem trenutku i bez navođenja razloga. Podaci prikupljeni anketnim upitnikom obrađeni su u programu za analizu i obradu statističkih podataka „IBM SPSS Statistics“. Pri obradi podataka korištene su statističke analize deskriptivnog tipa, odnosno vršena je univarijantna (distribucija odgovora) analiza prikupljenih podataka. Rezultati su prikazani posredstvom tabela s procentualnim vrijednostima.

Studija slučaja: Omladinska akademija o konstruktivnom narativu

Omladinska akademija o konstruktivnom narativu³ je set edukacija/radionica za mlade na kojima su stručnjaci iz različitih oblasti – komunikologije, socijalnog rada, sigurnosnih studija, informacijskih nauka, psihologije, filozofije, rodnih i kulturoloških studija, podučavali mlade o temama koje ih mogu potaknuti da kritički promišljaju i/ili se suprotstavljaju narativima podjela, govoru mržnje, rodnim normama i (ne)jednakostima. Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dio je projekata Instituta za društvena istraživanja Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Sarajevu, a njezin cilj je da osnaži mlade da se kroz koncept medijske i informacijske pismenosti aktivno uključe u borbu protiv štetnih sadržaja (naročito na internetu), dezinformativnih i manipulativnih sadržaja, kao i da unaprijede međusobno razumijevanje, poštivanje i povjerenje.

Osim toga, cilj Akademije je povezivanje i umrežavanje mladih iz cijele Bosne i Hercegovine s mladima iz Srbije i Crne Gore. Kako bi se olakšalo povezivanje i razmjena iskustava mladih, Akademija je održana u *online* formatu, a podrazumijevala je kombinaciju sinhronog i asinhronog učešća i učenja. Kreirana je i Open Educational Resources (OER) platforma za mlade, koja im je omogućila pristup otvorenim obrazovnim resursima, koristeći se njima kao digitalnim dinamičkim objektima učenja. Osim nastavnih materijala poput tekstova, prezentacija, infografika i drugih relevantnih izvora, OER platforma omogućila je asinhrono praćenje snimljenih predavanja/radionica.

³ Ova aktivnost realizovana je u okviru Regionalne inicijative Ujedinjenih naroda „Mladi za inkluziju, jednakost i povjerenje“, koja osnažuje mlade ljude da se uključe u konstruktivne narative, ojačaju međukulturni dijalog, inkluziju, rodnu ravnopravnost i stvore međusobno razumijevanje i povjerenje u regiji.

Akademija se sastojala od šest modula koji su predstavljali okvir i bazu mladima za samostalno ili grupno kreiranje medijskih sadržaja ili kampanja javnog zagovaranja o temama koje obuhvata Akademija. Na prvom modulu, *Medijska i informacijska pismenost i konstruktivni narativ*, polaznici su se upoznali s pojmom narativa i njihovom društvenom ulogom te pojmom i značajem medijske i informacijske pismenosti za pojedince i društvo. Kroz pojašnjenje kreiranja narativa u medijima s polaznicima se diskutiralo o mogućnosti promjene obrasca djelovanja medija – „od crne do bijele hronike“. Kroz drugi modul, *Različitosti kao društveni kapital – kako pobijediti predrasude, razvijati toleranciju, solidarnost i empatiju*, polaznici su razumjeli pojmove i porijeklo stereotipa, vrste predrasuda i problema koji mogu dovesti do diskriminacije. S polaznicima se diskutiralo o ulozi svakog pojedinca u promoviranju različitosti kao pozitivne vrijednosti i važnosti proaktivnog angažmana u izgradnji humanog i tolerantnog okruženja. Treći modul, *Borba protiv štetnih sadržaja u online okruženju*, rasvijetlio je postojanje različitih vrsta štetnih sadržaja u *online* prostoru, poput govora mržnje, *cyberbullyinga*, lažnih informacija i dr. Ukazano je na značaj aktivnog uključivanja mladih u borbu protiv štetnih sadržaja *online*, te se s polaznicima diskutovalo o načinima individualnog angažmana, ali i animiranja okruženja da doprinese borbi protiv ovakvih sadržaja. O konceptu digitalne sigurnosti te njenoj korelaciji s upravljanjem sigurnosnim rizicima, društvenom kohezijom i digitalnim tragom razgovaralo se na četvrtom modulu, *Digitalna sigurnost – odrastanje, kohezija i digitalni trag*. Polaznici su na četvrtom modulu učili o podložnosti manipulacijama u digitalnom okruženju, prikupljanju metapodataka kroz digitalni trag i mogućim implikacijama na društvo i pojedinca. Polaznici su se upoznali i sa značajem prava na privatnost u digitalnom okruženju, načinima na koje se koriste njihovi podaci i mehanizmima zaštite ličnih podataka u digitalnom prostoru. Peti modul sastojao se iz dva dijela.

U prvom dijelu govorilo se o *Emocionalnom odgovoru pojedinca na govor mržnje*, to jest o psihološkim mehanizmima koji su u osnovi govora mržnje, načinima na koji govor mržnje utječe na pojedince na intrapsihičkom nivou, te načinima na koje trebamo reagovati na govor mržnje. U drugom dijelu petog modula, *Etika i digitalno okruženje*, polaznici su učili o specifičnostima etičnog ponašanja u digitalnom okruženju, te o razlici između etičkog osjećaja kao bitne čovjekove osobine i profesionalne etike kao nečega što je praktična upotreba ideje etike. Posljednji, šesti modul, obrađivao je *Rodnu dimenziju govora mržnje*. Poseban fokus bio je na primjerima mizoginih govornih činova prema ženama na društvenim

mrežama, a najvažniji ishod učenja nakon ovog modula je da polaznici razumiju da je govor mržnje opresivan, te da prepoznaju razliku između seksističkog i opresivnog govora u javnom (*online*) prostoru.

Nakon održane Omladinske akademije o konstruktivnom narativu dio polaznika kreirao je multimedijalne (medijske) proizvode kojim su promovirani konstruktivni narativ, sloboda izražavanja, borba protiv govora mržnje i rastućih nejednakosti, značaj inkluzije i međusobnog povjerenja među mladima. Radovi su bili u različitim formama, od TV priloga, tekstova i audio zapisa. Promovirani su putem *online* platformi i medija, a najbolji su i nagrađeni. Drugi dio polaznika Akademije kreirao je prijedloge kampanja javnog zagovaranja. Tokom procesa izrade prijedloga kampanja mladi su naučili kako prepoznati određeni društveni problem te kako lobirati da se taj problem riješi. Sarađivali su s koordinatorima/mentorima iz regiona, a najbolje kampanje su nagrađene i implementirane. Kreiranje medijskih proizvoda i prijedloga kampanja javnog zagovaranja omogućilo je mladima da konstruktivno utječu i učestvuju u dijalogu i procesima donošenja odluka, zalažu se za svoje prioritete i aktivno doprinose pozitivnoj transformaciji u svojim zajednicama. U ovom procesu mladi su istraživali i zajedničku kulturnu baštinu regiona i mogućnosti kulturne raznolikosti.

Da su iskustva s Omladinske akademije bila značajna za učesnike, pokazuju podaci u Tabeli 1. Većina učesnika (82,8%) je na Likertovoj skali (gdje je: 1 – U potpunosti se ne slažem, 2 – Djelimično se ne slažem, 3 – Niti se slažem niti se ne slažem, 4 – Djelimično se slažem, 5 – U potpunosti se slažem) ocijenila je da im je Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem žive (51,4% u potpunosti se slaže i 31,4% djelimično se slaže).

Također, učesnici su tokom učešća na Omladinskoj akademiji stekli prijateljstva s mladima iz regiona, kako suprotnog spola, seksualne orijentacije, dobi, religije, etničkog porijekla tako i političkog uvjerenja (skoro 63% mladih smatra da im je Omladinska akademija omogućila upoznavanje mladih različitih identiteta). Oko 59% mladih izjavilo je da će znanje koje su stekli na Omladinskoj akademiji omogućiti da aktivno doprinesu pozitivnim promjenama u svojoj zajednici. Najveći procent ispitanika (74,3%) izjasnio se da su kroz Omladinsku akademiju osjećali podršku od učesnika i predavača, dok je samo 2,9% izjavilo da su se osjećali izostavljeno.

Tabela 1: Iskustva ispitanika, stepen zadovoljstva i korisnost sadržaja na Omladinskoj akademiji o konstruktivnom narativu

Na skali od 1 do 5 ocijenite sljedeće segmente:	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)
Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala mi je osjećaj da mogu nešto promijeniti u društvu u kojem živim	1,4	2,9	12,9	31,4	51,4
Omladinska akademija mi je pomogla da se sprijateljim s mladima suprotnog spola, seksualne orijentacije, dobi, religije, etničkog porijekla, političkog uvjerenja	4,3	10	22,9	20	42,9
Kroz Omladinsku akademiju naučio/la sam da imam mnogo toga zajedničkog s mladima iz drugih zemalja	0	2,9	8,6	22,9	65,7
Znanje koje sam ponio/ponijela s Omladinske akademije omogućit će mi da aktivno doprinesem pozitivnim promjenama u svojoj zajednici	2,9	0	5,7	32,9	58,6
Na Omladinskoj akademiji raspravljali smo o konstruktivnom pristupu i promicanju jednakosti, inkluzije i povjerenja u društvu	0	1,4	0	24,3	74,3
Kroz Omladinsku akademiju osjećao/la sam podršku od učesnika i predavača	0	0	7,1	28,6	64,3
U Omladinskoj akademiji osjećao/la sam se izostavljeno	87,1	5,7	2,9	1,4	2,9
U Omladinskoj akademiji osjećao/la sam se diskriminirano zbog spola, etničke pripadnosti, invaliditeta, seksualne orijentacije (ili drugih karakteristika)	91,4	0	1,4	1,4	5,7

1 – *U potpunosti se ne slažem*; 2 – *Djelimično se ne slažem*; 3 – *Niti se slažem niti se ne slažem*; 4 – *Djelimično se slažem*; 5 – *U potpunosti se slažem*

Prema samoprocjeni učesnika Omladinska akademija o konstruktivnom narativu bila je korisna i zasigurno će doprinijeti da praktična znanja koja su imali priliku usvojiti kroz interaktivne susrete sa stručnjacima i predavačima primijene u svom životu. Većina učesnika iskazala je

visok stepen zadovoljstva i motiviranosti za učešće u ovakvom modelu usvajanja znanja. Kreativne ideje koje su mladi prezentirali u kampanjama javnog zagovaranja i medijskim proizvodima pokazatelj su omladinske posvećenosti u promicanju pozitivnih narativa u društvu.

Stavovi i iskustva mladih o poštivanju različitosti u društvu

Iskonska potreba ljudi jeste težnja da budu povezani s drugima, odnosno da budu u interakciji sa sličnima sebi, ali i s različitim. Na taj način ispunjavamo potrebu za povezanošću (Baumeister i Leary, 1995, prema Dudić-Sijamija, 2022) i potrebu za dodirrom (Goldstein, 1999, prema Dudić-Sijamija, 2022).

Dakle, upoznavanje i poštivanje kulture, historije i načina života pojedinaca ili grupa s kojima stupamo u kontakt osnovni su preduslovi uspješne komunikacije. Osim toga, prvi korak ka uspješnoj interkulturalnoj komunikaciji treba biti želja i spremnost na susret s Drugima. Upravo kroz upoznavanje sličnosti i različitosti potiče se i tolerancija prema Drugima. Podaci u Tabeli 2 govore o iskustvima mladih o susretu s Drugima: najveći procent mladih izjasnio se da najčešće komunicira s osobama drugog spola (84,1%), vjerskih uvjerenja (61,4%), druge nacionalnosti (57,1%) i političkih mišljenja (47,1%). S druge strane, mladi rjeđe komuniciraju s osobama koje imaju fizičke (6% se izjasnilo da nikada, a 23% samo ponekad komunicira) i psihičke smetnje (11,4% se izjasnilo da nikada, a 21,4 % samo ponekad komunicira). Mladi najmanje komuniciraju s migrantima (31,4% se izjasnilo da nikada, a 21,4% samo ponekad komunicira). Dobijeni podaci govore da uprkos tome što su mladi kroz životna i obrazovna iskustva izloženi različitostima to nužno ne rezultira razvojem interkulturalne osjetljivosti i susreta s Drugima i Drugaćijima. Da bi mladi pokazali viši nivo interkulturalne osjetljivosti, potrebna je želja za povezivanjem sa različitim, ali i vještine pomoću kojih se mogu premostiti razlike. Sve nas ovo upućuje, između ostalog, i na važnost promicanja interkulturalnih sadržaja u nastavnim procesima kako bi mladi usvajali sposobnosti uočavanja i prepoznavanja postojanja različitih pogleda na svijet koji im omogućavaju prihvatanje kako vlastitih tako i vrijednosti Drugih. Kako navode Bakić i Dudić-Sijamija (2021), uloga nastavnika kao nosilaca odgojno-obrazovnog procesa u jačanju dijaloga ključna je kada je riječ o njegovom potenciranju, fokusirajući se istovremeno na odgojnu

i obrazovnu premisu kontinuiranog upoznavanja mladih s drugačijim kulturama i identitetima.

Tabela 2: Iskustva ispitanika o susretu s Drugima

Koliko često komunicirate s ljudima:	1 (%)	2 (%)	3 (%)	4 (%)	5 (%)
... čija su vjerska uvjerenja različita u odnosu na vaša	0	4,3	14,3	20	61,4
... čija su politička mišljenja različita u odnosu na vaša	2,9	1,4	17,1	31,4	47,1
... koji su migranti	31,4	21,4	27,1	7,1	12,9
... koji su druge nacionalnosti	1,4	7,1	14,3	20	57,1
... koji su druge etničke pripadnosti	1,4	8,6	18,6	22,9	48,6
... koji su drugog spola	1,4	0	8,7	5,8	84,1
... koji imaju fizičku ili drugu poteškoću	5,7	22,9	22,9	21,4	27,1
... koji imaju psihičke ili druge smetnje koje je teško uočiti	11,4	21,4	30	12,9	24,3

1 – Nikad, 2 – Rijetko, 3 – Ponekad, 4 – Često, 5 – Vrlo često

Pored iskustava mladih o susretu s Drugima, značajno je bilo ispitati iskustva mladih o diskriminirajućim događajima/susretima/komunikacijama kojima su bili izloženi zbogčnosti/identiteta. Prema dobijenim podacima, najveći broj mladih u društvu su diskriminirani zbog dobi (43,9%) i fizičkog izgleda (42,4%). Neki ispitanici su u otvorenom pitanju dodali da su često u svakodnevnom životu i komunikaciji izloženi diskriminaciji zbog načina/stila oblačenja koje je u društvu okarakterizirano kao „drugačije/neuobičajeno“. Jedna ispitanica je navela: ... *nekoliko puta sam dobila batine zbog grafitu i alternativnog oblačenja (pomalo i mog provociranja društvenih normi). Te batine su bile od strane izuzetno religioznih skupina koje su nastojale „prevaspitati“ moje ponašanje. Međutim, napadi su završeni mojom prijavom kod direktora škole pa kod policije. (I:1)*

Na tragu rečenog, alarmantan je podatak da je više od 45% mladih razmišljalo o odlasku iz svoje sredine jer su se osjećali izolirano ili nepoželjno, a čak 29% mladih se izjašnjava kako osjećaju da drugi ne cijene njihova mišljenja. Iako oko 57% mladih osjeća da su pronašli

zajednicu/zajednice kojima pripadaju i imaju zadovoljenu potrebu za pripadanjem, zabrinjavajući je podatak da 29% smatra da ipak ne mogu ostvariti svoj puni potencijal u društvu u kojem žive. Ovi podaci koreliraju s ranijim podacima koji upozoravaju na sveprisutno nezadovoljstvo, kao i trend odlaska mladih s prostora Balkana. U tom kontekstu prednjači Bosna i Hercegovina, koju je, prema nekim procjenama, napustilo više od 200.000 građana, među njima i visok postotak mladih i visokoobrazovanih ljudi.⁴

Mlade na odlazak motiviraju nezadovoljstvo kvalitetom života, nepovoljni socioekonomski uslovi, nezaposlenost te izostanak prilika za lični rast i razvoj (UNFP, 2021).⁵ I u našem istraživanju više od polovine ispitanika (53% mladih) smatra da društvo u kojem žive ne osigurava dovoljno resursa za poticanje uspjeha svih članova zajednice, što izaziva nezadovoljstvo. Kroz anketni upitnik mladi su posebno problematizirali rodnu neravnopravnost u društvima u kojima žive: mladi iz Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Srbije podjednako smatraju da rodna ravnopravnost nije u dovoljnoj mjeri ostvarena u njihovim društvima (54%). Štaviše, u provedenom istraživanju 33,3% ispitanika su izjavili da su se često osjećali diskriminirano u društvu zbog roda i spola.

S druge strane, da mladi još imaju podijeljena mišljenja oko uloge žene u društvu i porodici, govori podatak da 8,6% smatra da žene ne trebaju biti radno aktivne, jer na taj način oduzimaju poslove muškarcima. Također, oko 20% ispitanika smatra da je ženina najvažnija uloga da se brine o domaćinstvu i odgoju djece. Protivrječna priroda porodičnih vrijednosnih orijentacija mladih je najprisutnija u aspektima rodne podjele uloga u porodici, posebno kada govorimo o položaju žene u porodici, Da nas još zapljuskuju rodni stereotipi i tradicionalni stavovi o rodnim ulogama oslikava mišljenje mladih (7,2%) da ostvarivanjem svojih prava žene ugrožavaju ostvarivanje prava muškaraca u društvu. Posebno zabrinjavajući podatak je da neki mladi (7,3%) smatraju da žena ponekad treba tolerirati nasilje od partnera kako bi održala porodicu na okupu, kao i da su seksualni napadi na žene uglavnom posljedica njihove neopreznosti (4,4%). Na osnovu dobivenih podataka možemo zaključiti da se, prema tradicionalnim shvatanjima, uloga žena još najčešće definira kroz porodicu. Ovi rezultati nam govore da je, iako u modernoj

4 Više informacija na: [Svaka druga mlada osoba u BiH razmišlja o odlasku iz zemlje \(slobodnaevropa.org\)](https://svaka.druga.mlada.osoba.u.bi.h.razmislja.o.odlasku.iz.zemlje.slobodnaevropa.org), pristupljeno 8. 5. 2023.

5 Više informacija na: [UNFPA: Pola mladih Bosanaca i Hercegovaca želi napustiti državu | BiH Vijesti | Al Jazeera](https://www.unfpa.org/bosnia-herzegovina), pristupljeno 8. 5. 2023.

epohi prestaju da djeluju „društvene kočnice“, i dalje zadržan tradicionalni poredak rodne nejednakosti i hijerarhije.

Stavovi i iskustva mladih o poštivanju različitosti u digitalnom okruženju

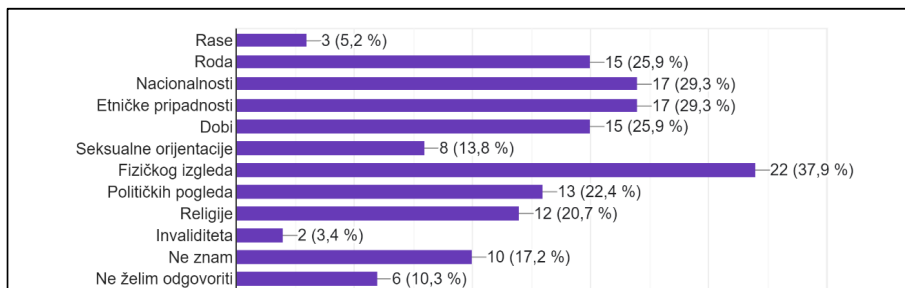
U istraživanju je poseban fokus bio na ispitivanju stavova i iskustava mladih o poštivanju različitosti u digitalnom okruženju. Naime, na pitanje: *Da li ste primili neku poruku/informaciju u digitalnom prostoru koja Vas je vrijeđala, diskriminisala, zlostavljala i/ili omalovažavala zbog Vašeg identiteta/vjerovanja?*, oko 28% ispitanika je odgovorilo da nije nikada, dok je 12% njih doživjelo barem jednom, a 26% nekoliko puta (2-4).

Značajan podatak je da se 26% mladih izjasnilo da su više od pet puta provodeći vrijeme na internetu primili poruke uvredljivog sadržaja. Oko 4,3% njih izjasnilo se da se ne sjećaju i 4,3% da ne žele odgovoriti na ovo pitanje. Da su štetni sadržaji i diskriminirajuća komunikacija prisutni u *online* prostoru, svjedoče i rezultati ranijih istraživanja. Tako Hasanagić i dr. (2021) navode da 35% ispitanika u njihovom istraživanju smatra kako su bili izloženi potencijalno štetnom sadržaju u medijima i informacijsko-komunikacijskom okruženju, uključujući govor mržnje (48%) i diskriminatorni sadržaj (32%). Također, 44% mladih u istraživanju Bukvić i Vargek (2016) kažu da su bili direktne žrtve sadržaja koji se prema njihovom shvaćanju može kvalificirati kao govor mržnje u *online* prostoru.

Zbog velikog procenta mladih koji su bili izloženi diskriminirajućim sadržajima u *online* prostoru bilo je značajno ispitati razloge/uzroke zbog kojih su bili ismijavani omalovažavani ili zlostavljani. Najveći procent mladih izjasnio se da su bili omalovažavani u digitalnom prostoru zbog fizičkog izgleda (37,9%), nacionalnosti (29,3%), etničke pripadnosti (29,3%), roda (25,9%) i dobi (25,9%). Također, mladi su u *online* prostoru često izloženi maltretiranju zbog različitih političkih pogleda (22,4%), religije (20,7%), seksualne orijentacije (13,8%) i stepena invaliditeta (3,4%). Sokol i Čalović (2022) u svom istraživanju navode da su meta govora mržnje u Bosni i Hercegovini uglavnom etnonacionalne grupe, migranti i izbjeglice, novinari, manjine i žene, dok istraživanje provedeno u Hrvatskoj o govoru mržnje među mladima na internetu (IPSOS, 2019) pokazuje da su glavne mete seksualne i rodne manjine, nacionalne manjine i osobe koje se vrijeđa na osnovu fizičkog

izgleda. Pored toga što su mladi zbog svoje različitosti (ili jedinstvenosti) izloženi diskriminirajućim, nasilnim i omalovažavajućim sadržajima u *online* prostoru, često su žrtva indirektnih napada zbog „drugacijih“ stavova i vrijednosti koje zastupaju u odnosu na većinu u društvu. Tako jedna ispitanica navodi da je *dobijala uznemirujuće poruke na društvenim mrežama jer je zagovarala prava LQBTIQ+ zajednice (I:2).*

Grafikon 1: Iskustva ispitanika o diskriminirajućim događajima zbog ličnosti/vjerovanja u digitalnom prostoru

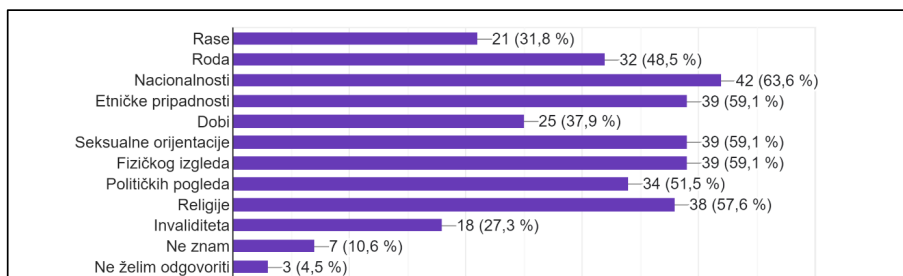

Koliko su diskriminirajuće poruke negativno utjecale na mlade govore iskustva ispitanika: *Loše, uticalo je na moje samopouzdanje i osećaj kompetentnosti... (I:1), Osećao sam se postidjeno i neadekvatno (I:2), Tako što me natjeralo da se povučem u sebe i mislim da nisam dovoljno dobar (period osnovne škole) (I:4), Uticalo je tako da se povučem iz digitalnog prostora (I:5), Uništilo je moje samopouzdanje (I:6), ... pitala sam se šta sa mnom nije uredu?! (I:7).* Negativni osjećaji koje može izazvati ovakva komunikacija su, prema IPSOS-ovom (2019) istraživanju: neadekvatnost, nedovoljna vrijednost, sram, strah, ljutnja i tuga.

Kroz peti modul Omladinske akademije o konstruktivnom narativu mladi su učili upravo o psihološkim efektima govora mržnje (i drugih diskriminirajućih komunikacija), koji se kreću od stresa, socijalnog povlačenja, nepovjerenja, anksioznosti, straha, sniženog samopoštovanja, nesigurnosti, sumnje u sebe, pa čak do depresije. Ali još značajnije, učili su o odgovorima na ovakve događaje/komunikacije. Preporučena im je najprije procjena trenutnog mentalnog kapaciteta i osvješćivanje vlastitih emocija, potom potraga za odgovorom, socijalnom podrškom i pozitivnim značenjima. (Jakšić, 2023, Omladinska akademija o konstruktivnom narativu). Reakcija na diskriminirajuće poruke u digitalnom prostoru je, očekivano, različita – od mladih koji se potpuno povlače s društvenih mreža do mladih koji ne pridaju pažnju takvim sadržajima: *...Smiješno mi je bilo. Ne osjećam se loše ako moji stavovi nisu odobreni od strane ostatka društva (I:8).*

Pored činjenice da su mladi svakodnevno izloženi diskriminirajućim sadržajima i komunikaciji u digitalnom prostoru, oni su i svjedoci napada i omalovažavanja drugih pojedinaca ili grupa. Samo 3% mladih navodi da su jednom svjedočili digitalnoj nasilnoj komunikaciji, dok 30% njih navodi da su nekoliko puta svjedočili digitalnoj komunikaciji koja je vrijeđala, diskriminirala, zlostavljala i/ili omalovažavala pojedince/grupe zbog njihovog identiteta/vjerovanja. Najveći procent mladih (51%) izjasnio se da svakodnevno svjedoče napadima na Druge u digitalnom prostoru. Napadi, omalovažavanje i ismijavanje Drugih temelji se na različitosti. Tako mladi često svjedoče diskriminirajućoj digitalnoj komunikaciji zbog nacionalnosti (63,6%), etničke pripadnosti (59,1%), fizičkog izgleda (59,1%), seksualne orijentacije (59,1%), religije (57,6%), različitih političkih pogleda (51,5%), roda (48,5%) i invaliditeta (27,3%).

Grafikon 2: Iskustva ispitanika o diskriminirajućim događajima u digitalnom prostoru prema Drugima

Ovi rezultati koreliraju s rezultatima drugih istraživanja. U istraživanju koje je za Ured pravobraniteljice Hrvatske proveo IPSOS (2019) navodi se da su mrziteljski komentari i izražavanje netrpeljivosti prema drugima stalna pojava na internetu, te da je 96% mladih koji su učestvovali u istraživanju svjedočilo tome da je neko na internetu upućivao nekome netrpeljive komentare na osnovu nacionalne ili etničke pripadnosti, roda ili spola, religijskog opredjeljenja, boje kože, seksualne orijentacije, fizičkog izgleda i finansijskog statusa. U istraživanju provedenom u Bosni i Hercegovini Hodžić i Sokol (2019) navode da su problematični sadržaji u izobilju u *online* prostoru, naročito u korisničkim komentarima i na društvenim mrežama, te da takvi sadržaji mogu doprinijeti i radikalizaciji mladih. S obzirom na to da, kako navodi Umićević (u: Baručija-Homoraš, 2022), mladi na prostoru Zapadnog Balkana govore mržnje u nekom od svojih javnih oblika vide gotovo kao neminovnost, opravdano je apelirati na nužnost preventivnih programa u vidu realizacije neformalnih i formalnih aktivnosti s djecom i mladima. I u našem istraživanju 91,3% mladih smatra

da je potrebno kroz formalno i neformalno obrazovanje podučavati/ podsticati mlade na poštivanje različitosti u društvu i osnaživati ih za proaktivno djelovanje. Ostalih 8,6% nemaju mišljenje o ovom pitanju.

Zaključak

Mladi ljudi su kroz životna i obrazovna iskustva izloženi različitostima, a upravo je upoznavanje različitosti preduslov razvoja tolerancije prema Drugima i Drugačijima. Rezultati provedenog istraživanja pokazali su da mladi najčešće komuniciraju s osobama drugog spola, vjerskih uvjerenja, nacionalnosti i političkih mišljenja. Nešto rjeđe komuniciraju s osobama koje imaju fizičke i psihičke smetnje, a najmanje s pripadnicima drugih kultura i migrantima. Dakle, njihova izloženost različitostima ne podrazumijeva potpuni razvoj interkulturalne osjetljivosti.

Bez obzira na čest susret s različitostima, mladi i dalje doživljaju ili svjedoče diskriminirajućim komunikacijama i događajima zbog svojih uvjerenja ili identiteta. Mlade se, pokazalo je ovo istraživanje, u *offline* svijetu najčešće diskriminira na osnovu dobi i fizičkog izgleda. U *online* svijetu mladi se susreću s diskriminacijom zbog fizičkog izgleda, nacionalnosti, etničke pripadnosti, roda i dobi. Svaki treći ispitanik u istraživanju izjasnio se da u *online* prostoru prima poruke uvredljivog sadržaja, a više od polovine ispitanika svakodnevno svjedoči napadima na Druge u digitalnom prostoru. Zbog svakodnevne izloženosti diskriminirajućim događajima i komunikaciji skoro polovina ispitanika razmišlja o odlasku iz svoje sredine jer se osjećaju izolirano ili nepoželjno, a svaki drugi ispitanik smatra da ne može ostvariti svoj puni potencijal u društvu u kojem živi.

Kako bi se podstaknula i/ili razvila kvalitetnija interkulturalna osjetljivost kod mladih te društvena angažiranost i proaktivnost koje bi im dale samopouzdanje da mogu doprinijeti pozitivnim promjenama u društvu, potrebno je promicati interkulturalne sadržaje u formalnim i neformalnim nastavnim procesima. To potvrđuju podaci iz ovog istraživanja jer je većina ispitanika navela da im je Omladinska akademija o konstruktivnom narativu dala osjećaj da mogu napraviti pozitivnu promjenu u društvu u kojem žive. U prilog tome govori i podatak da više od polovine ispitanika smatra da će znanja koja su stekli na Omladinskoj akademiji koristiti da aktivno doprinesu pozitivnim promjenama u svojoj zajednici.

Rezultati istraživanja potvrdili su da uprkos proaktivnom djelovanju mladih u promicanju poštivanja različitosti u društvu, u komunikaciji

s pojedincima i grupama doživljavaju i svjedoče diskriminaciji prema Drugima zbog različitih identiteta i vjerovanja. Sve ovo nam govori o važnosti kontinuiranog promicanja poštivanja tolerancije u društvu kako kroz formalne tako i neformalne aktivnosti kako bi mladi bili spremni za društvo različitosti.

Literatura

- Bakić, S., Dudić-Sijamija, A. (2021). Understanding an Importance of Interculturalism in the Learning Process. *International Journal of Social Science and Human Research*. Vol 4, 2007-2015. Dostupno na: [Understanding an Importance of Interculturalism in the Learning Process \(ijsshr.in\)](#) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- Baručija-Homoraš, S., Bulatović, B., Eror, D., Frljak, E., Hodžić, A., Prusac, D., Umičević, D. (2022). *Priručnik o borbi protiv govora mržnje i nasilnog ekstremizma*. Youth For Peace BiH. Dostupno na: https://www.youth-for-peace.ba/resources/Our_Imperative_No_Hate_No_Violence_BHS.pdf?fbclid=IwAR0-QBSyL_pMClxzadOmJTOThvXl1f_ambVa2478cx_mnQPXg7NvGg6Yxuw, (Pristupljeno 10. 5. 2023)
- Bukvić M., Vargek, A. (2016). Manifestacija govora mržnje na društvenim mrežama: Studija slučaja Facebook. *Sarajevo Social Science Review*. Sarajevo: Fakultet političkih nauka. God V. Br 1-2. 127-151.
- Delić, A. (2021). *Konstruktivno novinarstvo u bh. medijima: od izvještavanja usmjerenog na probleme do izvještavanja usmjerenog na blagostanje*. CM: Communication and Media. Vol 16. Br 49. 53-81.
- Dudić-Sijamija, A. (2022). *Intercultural education and intercultural sensitivity of social work students: experiences from Bosnia and Herzegovina, Serbia and Croatia*. Social Work. Faculty of Education Journal Sofia University „St. Clement of Ohrid“. Dostupno na: [CEEOL – Article Detail](#), (Pristupljeno 8. 5. 2023).
- Evers, H.-D. (2012). The Value of Diversity. *Penang Monthly*. Penang Institute.
- Handayani P. A. D., Wirabrata F. G. D., Ambara, P. D. (2021). Accept, Respect, or Appreciate Diversity? How Diverse Educational Environment Affects Tolerance Among University Students in

- Buleleng, Bali. *Advances in Social Science, Education and Humanities Research*, Volume 540, 237-242.
- Hansen, D. M., Larson, R. (2005). The youth experience survey 2.0: instrument revisions and validity testing. William T. Grant Foundation. Dostupno na: file:///C:/Users/Lamija%20Silajdzic/Downloads/The_youth_experience_survey_20_instrument_revision.pdf (Pristupljeno 1. 4. 2023)
 - Hasanagić, S., Popović, M. i Lević, E. (2021). Research on Media Habits of Adults in BiH. Council of Europe. Dostupno na: file:///C:/Users/New%20guest/Desktop/Posljednjifinal-NEW-CC_for-CoE-BHS-Final-Report-211021-002.pdf (Pristupljeno 10. 5. 2023)
 - Hodžić, S. i Sokol, A. (2019). *Surfanje po tankom ledu: mladi, mediji, problematički sadržaji*. Sarajevo: Mediacentar Sarajevo.
 - IPSOS za Ured pravobraniteljice Republike Hrvatske. (2019). *Govor mržnje među mladima na internetu*. Republika Hrvatska. Dostupno na: https://www.ombudsman.hr/wp-content/uploads/2019/12/Istra%C5%BEivanje_Govor-mr%C5%BEnje-me%C4%91u-mladima-na-Internetu.pdf (Pristupljeno 10. 5. 2023)
 - Janjić, S. (2020). *Govor mržnje na portalima i društvenim mrežama u Srbiji*. Novi Sad: Novosadska novinarska škola.
 - Krolo, K., Puzek, I. (2014). Upotreba internetskih društvenih mreža i participacijske dimenzije društvenoga kapitala mladih na primjeru Facebooka. *Društvena istraživanja: Journal for General Social Issues*. Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 23(3):383-405
 - Mangone, E. (2022). *Narratives and Social Change*. Springer Verlag GmbH.
 - Mehmedović, F. (2020). *Studija javnih politika – Unapređenje položaja mladih u FBiH*. Sarajevo: Sarajevski otvoreni centar.
 - Men and Gender Equality Policy Project. (2011). *International Men and Gender Equality Survey (IMAGES) Survey Questionnaires*. International Center for Research on Women (ICRW) and Instituto Promundo, dostupno na: <https://resourcecentre.savethechildren.net/pdf/international-men-and-gender-equality-survey-images1.pdf/> (Pristupljeno 1. 4. 2023)
 - Milardović, A. (2010). *Globalno selo*. Zagreb: Centar za politološka istraživanja.

- Pachecho, E., Melhuish, N. (2018). *Online Hate Speech: A survey on personal experiences and exposure among adult New Zealanders*. New Zealand: Netsafe. Dostupno na: [Online Hate Speech: A survey on personal experiences and exposure among adult New Zealanders \(netsafe.org.nz\)](https://www.netsafe.org.nz) (Pristupljeno 1. 4. 2023)
- Silajdžić, L., Dudić, A. (2020). *Mladi i ovisnost o informacijsko-komunikacijskim tehnologijama: internet, društvene mreže i mobilni telefoni*. CM: Communication and Media. Beograd: Fakultet političkih nauka / Novi Sad: Institut za usmeravanje komunikacija, Broj 47, Godina XV, 57-84, DOI: 10.5937/cm15-26423.
- Sokol, A., Čalović, M. (2022). *Regulacija štetnog sadržaja na internetu u Bosni i Hercegovini: Između slobode izražavanja i štete po demokratiju*. Sarajevo: Mediacentar Sarajevo.
- Specijalni izvještaj o govoru mržnje u Bosni i Hercegovini, 2021, Institucija ombudsmena za ljudska prava BiH. Dostupno na: https://www.ombudsmen.gov.ba/documents/obudsmen_doc2021111511252845bos.pdf (Pristupljeno 7. 4. 2023)
- Turčilo, L., Osmić, A., Kapidžić, D., Šadić, S., Žiga, J., Dudić, A. (2019). *Studija o mladima Bosna i Hercegovina 2018/2019*. Sarajevo: FES.
- Universal Declaration on Cultural Diversity, 2001, UNESCO, <https://www.ohchr.org/en/instruments-mechanisms/instruments/universal-declaration-cultural-diversity> (Pristupljeno 31. 3. 2023)
- Verkuyten, M., Killen, M. (2021). Tolerance, Dissenting Beliefs, and Cultural Diversity. *Child Development Perspectives* 15(1). 51-56.
- Walzer, M. (1997). *On Toleration*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Slobodna Evropa: [Svaka druga mlada osoba u BiH razmišlja o odlasku iz zemlje \(slobodnaevropa.org\)](https://www.slobodnaevropa.org) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- UNFPA: [Polu mladih Bosanaca i Hercegovaca želi napustiti državu | BiH Vijesti | Al Jazeera](https://www.unfpa.org) (Pristupljeno 8. 5. 2023)
- [ANKETNI UPITNIK O KOMUNICIRANJU RAZLIČITOSTI U DRUŠTVU I PROAKTIVNOM DJELOVANJU MLADIH \(google.com\)](https://www.google.com) (Pristupljeno 8. 5. 2023)

SARAJEVSKI ŽURNAL ZA DRUŠTVENA PITANJA (2023)
SARAJEVO SOCIAL SCIENCE REVIEW (2023)

Web

<https://ejournals.fpn.unsa.ba/index.php/ssr>

*Lektorica / BHS proofreading
Zinaida Lakić*

*Lektorica za engleski jezik / English proofreading
Ana Kravić*

*Naslovna stranica / Cover design
Fabrika*

*DTP
Armin Numanović*

*Tiraž
100 primjeraka*

*Štampa / Printed by
Štamparija Fojnica*